قەشقەر شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى

(ئۈچىنچى توپلام)

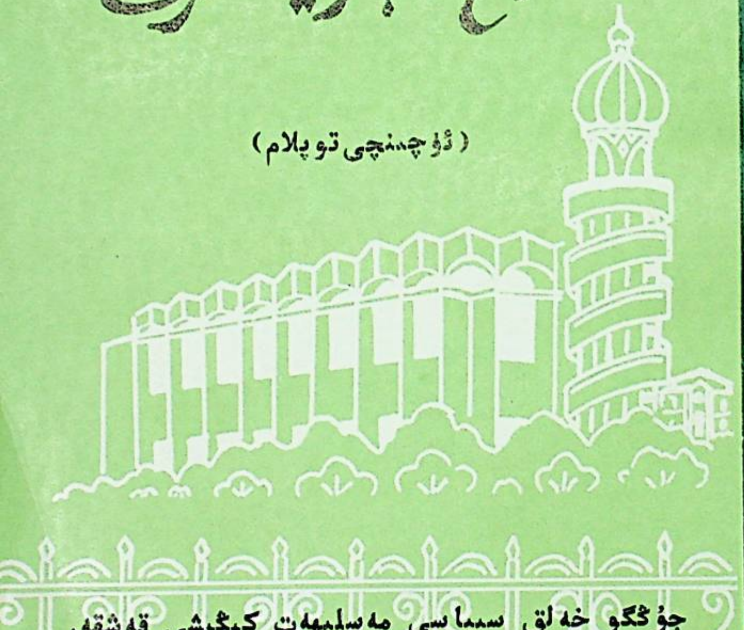

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قەشقەر شەھەرلىك تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى تۈزدى

قەشقەر شەھىرى تارىخى
ماتېرىياللىرى

ئۈچىنچى توپلام

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابدۇرېشىت ھاجى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قەشقەر شەھەرلىك
تارىخى ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ھەيئىتى تۈزدى

1989- يىل ئاۋغۇست

قىسقىچە مەزمۇنى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىق بايرىمىغا بېغىشلانغان بۇ توپلامغا 9 پارچە ماتېرىيال كىرگۈزۈلدى. ماتېرىياللار ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنلار ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. يولداش ۋاڭ يىڭلىن يازغان «قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش - ئاخىرى» دا قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە تارىخىي شەخسىيلەرنىڭ پائالىيەتلىرى تەپسىلىرەك يېزىلغان. يولداش ئابدۇرېشىت ھاجى (شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) يازغان ماقالىدا، 1938- يىلى قەشقەردىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ چوڭ ئارقا سەپتە تۇرۇپمۇ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا مەدەت ۋە ياردەم بەرگەنلىكى، بولۇپمۇ شەھەردىكى ھەر ساھە زاتلاردىن 1000 سەردىن ئارتۇق پۇل (قەشقەر پۇلى) ئىئانە قىلغانلارنىڭ ئىسىملىكى كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. يولداش ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن قەشقەردىكى «مۇئەللىم» گېزىتى توغرىسىدىكى ماقالىدا «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ نەشىر قىلىنىشى، تارقىلىش ئەھۋالى، قەشقەردىكى زىيالىيلارنىڭ شىنجاڭدا تىنچلىق بېتىم تۈزۈلۈشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى «مۇئەللىم» گېزىتىنى چۆرىدەپ مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەنگەن. يولداش ئابدۇقادىر ھېيت يازغان «تاشقورغان ئىنقىلابىي ھەققىدە قىسقىچە بايان» دا تاش-

قورغاندا پارتلىغان كومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىنىڭ پارتلاش سەۋەبى، تەييارلىقى، تەرەققىياتى؛ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت، ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەخسىيلەر تونۇشتۇرۇلغان، قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر - سەنئىتى، ئۇزاق تارىخىي مەدەنىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ماقالىلارمۇ بېسىلدى.

مۇندەرىجە

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش ئاخىرى...... ۋاڭ يىڭلىن 1

قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا قوشقان تۆھپىسى ...... ئابدۇرېشىت ھاجى 11

قەشقەردىكى «مۇئەللىم» گېزىتى ھەققىدە...... ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن 19

تاشقورغان ئىنقىلابىي ھەققىدە قىسقىچە بايان...... ئابدۇقادىر ھېيىت 29

«ماتاساھىپ» توغرىسىدا...... قەمەرجان رەتلىگەن 59

تۆمۈر ئېلى سىجاڭ قەشقەردە...... شىرىپ خۇشتار 68

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائىتى...... ئەكبەر مەتمىن 74

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىن ئومۇمىي بايان...... ۋاڭ شىياڭ 90

قەشقەردە كۆتۈپخانىچىلىق...... مۇھەممەت ئوسمان 171

قەشقەر شەھىرى قۇرۇلۇشىنىڭ باش ئاخىرى

قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى:

ۋاڭ يىڭلىن

1952-يىلى 5-ئاينىڭ 23-كۈنى مەركىزىي مەمۇرىي كېڭەش غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي كومىتېت خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ دوكلاتىغا ئاساسەن تەستىقلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدە ۋالىي مەھكىمىگە قارايدىغان غۇلجا، قەشقەردىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى كۆپەيتىپ قۇرۇشقا قوشۇلغانىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر شەھىرى قۇرۇلغان. شۇ يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنى ئالدى بىلەن، جۇڭگو كومپارتىيىسى قەشقەر شەھەرلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. بىرىنچى قېتىم شۇجى بولغان كىشى دوڭ چۈەنلىن (بۇرۇن 4-دىۋىزىيە 10-تۇەنىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى بولغان) ئىدى. ئارقىدىنلا بىرتۈركۈم كادىرلار كەينى - كەينىدىن يۆتكەپ كېلىندى، شەھەرلىك كومىتېت مەسئۇللىقىدا قەشقەر شەھەرلىك ھۆكۈمەت ۋە شەھەر دەرىجىلىك ئورگانلار قۇرۇلىدىغان بولدى. 10-ئاينىڭ 3-كۈنى 11 كىشىلىك قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش تەييارلىق ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، تۇنجى شەھەر باشلىقى بولغان ئابدۇرېھىم لەتىپ (ئەسلىدە مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ھاكى-

مى ئىدى، كېيىن شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاق قەشقەر شۆ-
بىسىنىڭ مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئۆتەۋاتاتتى) مۇدىر ھەيئەت
بولدى. 22 كۈنلۈك تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1952-يىلى
10-ئاينىڭ 25-كۈنى (جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىنىڭ
ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە بار-
غانلىقىنىڭ ئىككى يىللىق خاتىرە كۈنى) خەلق كاۋبى (ھازىر-
قى ھېيتگاھ كىنو-تىياتىرخانا) دا قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈ-
مىتىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. جەنۇبىي
شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم، قەشقەر يەرلىك پارتكوم، قەشقەر
ۋالىي مەھكىمىسى، كونىشەھەر ناھىيىسى، يېڭىشەھەر ناھىيىسى،
شۇنداقلا 4-دىۋىزىيىنىڭ رەھبەرلىك يولداشلىرى يىغىنغا قاتناش-
قان. ۋالىي سەيپۇللايۇپ يولداش ئابدۇرېھىم لەتىپنىڭ قەشقەر
شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكىنى شۇنداقلا
شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر قايسى بۆلۈم-ئىشخانىلى-
رىغا تەيىنلەنگەن رەھبىرىي كادىرلارنى ئېلان قىلغان ھەمدە
سۆز قىلغان.

شۇ چاغدا شەھەرلىك پارتكوم ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شەر-
قىدە ھازىرقى چاسا كوچا باشقارما بىلەن مېتال بۇيۇملار، ئې-
لېكتىر سايمانلار ماگىزىنىنىڭ ئورنىدا (ئەسلىدە جەنۇبىي
تىيانشان گېزىتخانىسىنىڭ ئورنى ئىدى، جەنۇبىي تىيانشان گې-
زىتخانىسى ھازىرقى دورا شىركىتىنىڭ ئورنىغا كۆچكەن) كوچا
بويىدىكى ئىككى قەۋەتلىك، ئوك تەرىپى توققۇز ئېغىزلىق،
ياغاچ-پىششىق خىش قۇرۇلمىلىق بىنانى ئىشخانا قىلىپ خىز-
مەتنى قانات يايدۇرغانىدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى
ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ھازىرقى ھېيتگاھ

سودا سارىيىنىڭ ئورنىدا (ئەسلى شىنجاڭ دېموكراتىك ئىتتىپاق قەشقەر شۆبىسىنىڭ ئورنى بولۇپ، شۆبە ئىتتىپاق خەلق كىلۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن) يول بويىدىكى ئىككى قەۋەتلىك، ئوڭ تەرىپى يەتتە ئېغىزلىق پىششىق خىش-ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىنانى ئىشخانا تۇتۇپ ئىشلىگەن. شەھەرلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ ئىشخانا بىنالىرى شۇ چاغدا قەشقەردە خېلى ياخشى بىنالاردىن ھېسابلىناتتى، ھازىر ھەممىسى چېقىپ تاشلىنىپ يېڭىلاندى.

شەھەرلىك پارتكومنىڭ تۇنجى تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى دوڭ جىڭخۇا، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى مۇ لىيەن ئىدى، بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋاقتىنچە كەم بولۇپ ئاساسلىق باشقۇرغۇچى خادىم دۇچىنسەي مەسئۇل بولۇپ تۇرغانىدى. كاتىپ (ھازىرقى ئىشخانا مۇدىرى بىلەن باراۋەر) ۋاقتىنچە كەم بولۇپ كېيىنچىرەك سۈي گۇاڭشىن، ئىززاق ئۆت-مەيلا ۋاڭ خۇازىڭ ئۆتىگەنىدى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى (1953-يىلى قۇرۇلغان) رەئىسلىكىنى جاڭ شۇدې، ئىتتىپاق خىزمەت كومىتېتى شۇجىلىقىنى لى ۋېيشياۋ، ئاياللار بىرلەشمىسى مۇدىرلىقىنى جاۋشىلىڭ (شىبە مىللىتىدىن)، كېيىنچىرەك ھۆرنىسا ھاشىم ئۆتىگەنىدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كاتىپلىقىنى خوجى ئەخمەت ئابدۇللايوپ (كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە يۆتكەلگەن)، كېيىن ياڭ چىڭدۇڭ ئۆتىگەن، خەلق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىنى سەيدىگېي، مالىيە بۆلۈم باشلىقلىقىنى ۋۇجىڭرىن، قۇرۇلۇش بۆلۈم باشلىقلىقىنى رەھمىتۇللا ھامۇت ۋە ئەبەيدۇللا سۇلتان، مەدەنىي-مائارىپ بۆ-

لۇم باشلىقلىقىنى ھېلىم مۇھەممەدى، سودا ــ سانائەت بۆلۈم باشـ
لىقلىقىنى ئابلىز ھېبىبت ئۆتىگەن، سەھىيە بۆلۈم باشلىقى كەم بولۇپ
مەمەت تۇرسۇن ۋاقىتلىق مەسئۇل بولغان، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىـ
دارىسىنىڭ باشلىقى ھېسامىددىن، باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئىـ
مام، لى يۇكۇي، ئاشلىق شىركەت جىڭلىسى زۇخۇەنيۇ، زورۇدىن،
سوت مەھكىمە باشلىقى كەم بولۇپ كاتىپ نەزەر ئوسمان ۋاقىتلىق
مەسئۇل بولغان، تەپتىش مەھكىمە باشلىقلىقىنى ۋاقىتنچە جامائەت
خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىن ھېسامىددىن قوشۇمچە، كېيىنچىرەك ۋاكـ
شۇنباۋ، ئابدىرېھىم مەمەت ئۆتىگەن، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ
باشلىقلىقىنى ئابدۇكېرىم خۇدابەردى (كېيىن سوۋېتكە كەتـ
كەن)، كېيىن ئابدۇغوپۇر ئابدىرېھىم قاتارلىقلار ئۆتىگەندى.

قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دەرھاللا كونىشەھەر ۋە يېڭىشەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتـلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك خادىملىرى بىلەن ئۆتكۈزۈۋېلىش، تاپـشۇرۇپ بېرىش ھەيئىتى قۇردى ھەمدە ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۆتكۈـزۈپ بېرىش خىزمىتىنى باشلىدى. قەشقەر شەھىرى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تۆت رايون، 57 كوچا، 13 يېزىسىنى، جەمئىي 21497 ئائىلە، 83257 نوپۇسىنى؛ يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر رايون، ئىككى كوچا، تۆت يېزىسىنى، جەمئىي 3869 ئائىلە، 13904 نوپۇسنى ئۆتكۈزۈۋالدى؛ 1953ـ يىلى 1ـ ئايدا بارلىق ئۆتكۈـزۈۋېلىش ـ ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتى ئاخىرلاشتى. قەشقەر شەـھىرى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن يېزا ـ شەھەرنى بىرلەشتۈرۈپ بەش رايون قىلىپ بۆلدى: بىرىنچى رايون گىڭگۈك رايونى (ھاـزىرقى چاسا كوچا باشقارما تەۋەسى) دەپ ئاتىلىپ 15 كوچا ـ مەـھەللە، بەش يېزا قارايتتى؛ ئىككىنچى رايون تەنتەربىيە راـ

يونى (هازىرقى قۇمدەرۋازا كوچا باشقارمىسى تەۋەسى) دېيىلىپ
13 كوچا-مەھەللە، ئىككى يېزا قارايتتى؛ ئۈچىنچى رايون مەدە-
نىيەت رايونى (هازىرقى يارباغ كوچا باشقارما تەۋەسى) دېيىد-
لىپ 15 كوچا مەھەللە، تۆت يېزا قارايتتى؛ تۆتىنچى رايون يې-
ڭى رايون (هازىرقى ئۆستەڭبويى كوچا باشقارما تەۋەسى) دېيىد-
لىپ 14 كوچا-مەھەللە، ئىككى يېزا قارايتتى؛ بەشىنچى رايون
يېڭىشەھەر (هازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر بازىرى) دې-
يىلىپ ئىككى كوچا-مەھەللە، 14 يېزا قارايتتى. شۇچاغدا قەش-
قەر شەھىرىنىڭ دائىرىسى شىمالدا ئايرودروم، شەرقتە
هازىرقى قەشقەر مېھمانخانىدىن تارتىپ توقۇمىچىلىق زاۋۇتى
ئەتراپىغىچە، جەنۇبتا يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر با-
زىرىغىچە، غەربتە هازىرقى شامالباغ يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇ-
ۋاتقان جايلاردىن تارتىپ قىزىل دەريانى ئاتلاپ پاختەكلى يې-
زىسىغىچە باراتتى. پۈتۈن شەھەر بويىچە بەش رايون، 59
كوچا-مەھەللە، 17 يېزا، جەمئىي 25356 ئائىلە، 97160 نوپۇس،
107.683 مو تېرىلغۇ يەر قارايتتى. بىرىنچى رايونلۇق ھۆكۈمەت
هازىرقى شەھەرلىك سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تۇرۇش-
لۇق جايغا ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى جاۋيۈەنچىڭ، رايون
باشلىقى ئۇرايىم سوپى ئىدى؛ ئىككىنچى رايونلۇق ھۆكۈمەت
هازىرقى ۋىلايەتلىك بىناكارلىق لايىھىلەش ئورنىدا سېپىلگە
يۆلەپ ئورۇنلاشقان، بۇ جاي، بۇرۇنلا چېقىۋېتىلدى، رايكوم
شۇجىسى سۇن تيەنچۈەن، رايون باشلىقى بارات سەلەي ئىدى؛
ئۈچىنچى رايونلۇق ھۆكۈمەت هازىرقى ئەنجان كوچا بازىرى ئىد-
چىدىگە ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى ۋۇشىڭچى، رايون باشلىقى
ئوبۇلخەيرى ئىدى؛ تۆتىنچى رايونلۇق ھۆكۈمەت هازىرقى ئۆس-

تەگبويى كوچا باشقارمىغا يانتۇراق ئۇدۇل بولغان كوچا ئىچىد-
دە پۇقرا ئۆيىگە ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى دۇيۇجاۋ، را-
يون باشلىقى هوشۇر سوپى ئىدى؛ بەشىنچى رايونلۇق هۆكۈمەت
هازىرقى يېڭىشەهەر بازىرىغا ئورۇنلاشقان، رايكوم شۇجىسى
سۇيىگۇاڭشىن، رايون باشلىقى تۇرسۇن بەكرى ئىدى.

شەهەرلىك پارتكوم، شەهەرلىك هۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن
كېيىنكى مەركىزىي ۋەزىپە يەر ئىسلاھاتى (شەهەرگە قاراشلىق
17 يېزىدىن پاختەكلە يېزىسىدىلا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ
بولغان، قالغان 16 يېزىدا بىرلا ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلغان) ئې-
لىپ بېرىش بولدى، ئىسلاھات 1953- يىلى 7- ئايدا باشلىنىپ
10- ئاينىڭ 15- كۈنى ئاخىرلاشتى. ئارقىدىن ئۇلاپلا ئومومىي
سايلام خىزمىتى قانات يېيىپ، ئاۋۋال يېزىدا، ئاندىن شەهەر
ئىچىدە ئېلىپ بېرىلدى. يېزا كەنتلەردىكى هەر قايسى يېزىلار
12- ئاي ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، بىرىنچى نۆۋەت-
لىك يېزا خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، يېزا باشلىقى
ۋە مۇئاۋىن يېزا باشلىقلىرىنى، يېزىلىق هۆكۈمەتنىڭ هەيئەت-
لىرىنى سايلاپ چىقتى. ئومومىي سايلامغا بىرىكتۈرۈپ يېزىدا
يەنە 6- ۋە 7- رايونلار قۇرۇلدى. رايونلۇق مەهكىمىلەر بىر
دەرىجىلىك هاكىمىيەت ئەمەس (يېزا بىر دەرىجىلىك هاكىمى-
يەت) بەلكى شەهەرلىك هۆكۈمەتنىڭ ۋاكالەت ئورگىنى، بۇ ئور-
گانلار 1953- يىلى 12- ئايدا خىزمەتنى باشلىۋەتكەنىدى. ئالتىنچى
رايونلۇق هۆكۈمەت هازىرقى ۋىلايەتلىك كادىرلار سانائورىيىسى-
نىڭ ئورنىدا قۇرۇلۇپ شەهەرنىڭ شەرق ۋە شىمالىدىكى سەك-
كىز يېزا (ئەسلى توققۇز يېزا بولۇپ بۇنىڭدىن ئەسلىدىكى ئۈچىنچى
يېزا بىلەن تۆتىنچى يېزا بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن) جەمئىي 6552 ئا-

ئىلە، 26456 نوپۇس، 35402 مو يەر قارايتتى، رايكوم شۇجىسى كوكىزۇ، رايون باشلىقى ئوسمان بەكرى ئىدى؛ يەتتىنچى رايوناۋق ھۆكۈمەت ھازىرقى شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مۇلازىمەت مەركىزىدى ئورنىدا قۇرۇلغان، بەش يېزا (ئەسلى تۆت يېزا بولۇپ سابىق بىرىنچى يېزىنى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن)، 4215 ئائىلە، 10113 نوپۇس، 28641 مو تېرىلغۇ يەر قارايتتى، رايكوم شۇجىسى جاۋيۈەنچىڭ، رايون باشلىقى تۆمۈر قاسىم ئىدى.

1954- يىلى 2- ئايدىن 3- ئايغىچە شەھەر ئەتراپىدىكى تۆت رايوندا ئومومىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى. 1954- يىلى 4- ئاينىڭ 6- كۈنىدىن 9- كۈنىگىچە قەشقەر شەھەرلىك بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 1- سانلىق يىغىنى ئېچىلدى، يىغىن خوجى ئەخمەت ئابدۇللايوپنى شەھەر باشلىقى (ئەسلىدە قەشقەر ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئىدى)، مەمەت توختى قاتارلىق 17 كىشىنى شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئىتى قىلىپ سايلىدى، ۋاڭ ئىنماۋ قاتارلىق 13 كىشىنى ئۆلكىلىك بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ سايلىدى. سابىق شەھەر باشلىقى ئابدۇرېھىم لەتىپ 1953 - يىل ئاخىرىدا قەشقەر ۋالىي مەھكىمىگە مۇئاۋىن ۋالىي بولۇپ يۆتكەلگەنىدى، كېيىن يەنە خوتەن ۋالىي مەھكىمىسىگە ۋالىي بولۇپ يۆتكەلگەن. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى. مۇشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ شەھەر باشلىقلىقىنى ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ شەھەرلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ھوشۇرۇپ ۋە ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنىدا

ئىشلەۋاتقان ھاجىنۇر ھاجىلار مۇۋەققەت ئۆتەپ تۇرغان. شەھەر-
لىك پارتكومنىڭ شۇجىسى دوڭچۈەنلىنمۇ 1953 - يىل ئاخىر-
دا قەشقەر ۋالىي مەھكىمە خەلق ئىشلار باشقارمىسىغا باشقارما
باشلىقى بولۇپ يۆتكەلگەن، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق 1- سې-
مونت زاۋۇتىغا باشلىق، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئاپتونوم را-
يونلۇق بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ پارتكوم شۇجىلى-
قىغا يۆتكەلگەن، ھازىر ئارام ئېلىشقا چىقتى. ئىككىنچى نۆۋەت-
لىك شۇجى لى چۈنفاڭ بولدى. ئۇ ئەسلىدە يېڭىسار ناھىيىلىك
پارتكوم شۇجىسى ئىدى، كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆ-
كۈمەت ئىدارىلىرى مۇلازىمىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىغا جۇجاڭ
بولغان. ھازىر ئارام ئېلىشقا چىقتى. مۇئاۋىن شۇجى ھوشۇرۇپ
ئەسلى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىدى، كېيىن قەشقەر يەرلىك
پارتكومنىڭ مۇئاۋىن بۇجاڭى بولغان؛ يەنە بىر مۇئاۋىن شۇجى
سابىق تەشۋىقات بۆلۈم بۇجاڭى مۇلىيەن ئىدى.

بىرىنچى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىن ئىل-
گىرى 1953- يىلى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئۈچ قېتىم قەشقەر
شەھىرى ھەر مىللەت ھەر ساھە ۋەكىللىرى (قىسقارتىپ ھەر
ساھە ۋەكىللىرى) يىغىنى ئېچىپ، 21 نەپەر كېڭەش ھەي-
ئەت، تۆت نەپەر كاندىدات ھەيئەت سايلاپ چىققان. ئابدۇرېھىم
لىتىپ رەئىس، ياقۇپ داموللام مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ساي-
لانغان. شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ - چوڭ مەسىلىلىرى مۇشۇ
كېڭەش ھەيئەتلىرى بىلەن كېڭەشلەنگەن، مەسىلەن: يەر ئىسلا-
ھاتى، سودا-سانائەتنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئومۇمىي
سايلام ئېلىپ بېرىش دېگەندەك چوڭراق ئىشلار.

1954 - يىلى ئەتىيازدا، 5 - رايون قۇرۇلمىسى ئەمەل-

دىن قالدۇرۇلۇپ، تەۋەسىدىكى كوچا - مەھەللە، يېزىلار ئوخشاشلا يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1953- يىلى 5- ئاينىڭ 6- كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەركىزىي مەمۇرىي كېڭەشنىڭ چوڭ مەمۇرىي رايونلارغا قاراشلىق شەھەرلەر ۋە ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق شەھەرلەرنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن مەلۇمات يوللاپ، غۇلجا قەشقەردىن ئىبارەت «بۇ ئىككى شەھەر ئۆلكە مەركىزىدىن يىراق، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قۇرۇلغىنىغا ئۇزاق بولمىغان، خىزمەت ئاساسى ئاجىز بولغاچقا خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇشقا قۇلايلىق بولۇشىنى كۆزدە تۇتقاندا قاراشلىق مۇناسىۋىتى جەھەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە قارىسا، لېكىن كونكرېتنى خىزمەت جەھەتتە نۆۋەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىلى، قەشقەر ئىككى ۋالىي مەھكىمىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشقا نازارەت قىلىشقا بەلگىلىسە» (شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ 1953- يىللىق خەلق بۆلۈم چىقىش 076 نومۇرلۇق ھۆججىتىگە قارالسۇن) دەپ ئىككى شەھەرنى ۋالىي مەھكىمىگە قاراشلىق شەھەردىن ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر قىلىشقا ئىلتىماس قىلغان. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي كېڭىشى 1953 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تەستىقلاپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجا، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىلىرىدىكى قاراشلىق شەھەرلەرنى ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر قىلىش ھەمدە ئىلى، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا رەھبەرلىك، نازارەت قىلىشقا بەلگىلىگەنلىكىگە قوشۇلغانىدى.

1955 - يىلى 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گوۋۇيۈەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1955 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى دوكلاتىنى تەستىقلاپ، غۇلجا شەھىرىنى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق شەھەر قىلىپ ئايرىشقا، قەشقەر شەھىرى يەنىلا ئۆلكىگە قاراشلىق شەھەر بولۇپ تۇرۇۋېرىشكە، ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ۋاكالەتەن رەھبەرلىك قىلىشىغا قويۇلغانىدى.

1956 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە ئەمەلدىن قالغانىدا قەشقەر شەھىرى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەشقەر شەھىرى جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بيۇروسىنىڭ بىۋاسىتە ئالاقىلىشىدىغان 10 شەھەرنىڭ بىرى ئىدى.

1984 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گوۋۇيۈەن قەشقەر شەھىرىنى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن 2 - خىلدىكى شەھەر دەپ قارار قىلدى ھەمدە سىرتقا ئېلان قىلدى. شۇ قاتاردا ئېلان قىلىنغان شەھەرلەر ئىچىدە يەنە شەنشىدىكى شىيەنياڭ شەھىرى، ئىچكى موڭغۇل دالات ئايمىقىدىكى شاڭشاۋەن، يۈننەندىكى دالى شەھىرى قاتارلىقلار بار. شۇ چاغدا سىرتقا نىسبەتەن ئېچىۋېتىلىدىغان رايونلار 1 - خىلدىكى ۋە 2 - خىلدىكى دەپ ئايرىلغان، 2 - خىلدىكى رايونلار دېگىنىمىز چەتئەللىكلەر ساياھەت قىلىش كېنىشكىسى بىجىرگەندىن كېيىن بارىدىغان رايونلاردۇر.

1986 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى گوۋۇيۈەن ئىككىنچى تۈركۈمدىكى تارىخىي مەدەنىيەت داڭدار شەھەرلەردىن 38 نى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر شەھىرىمۇ بار.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر شەھىرى دۆلەت دەرىجىلىك 62 تارىخىي مەدەنىيەت داڭدار شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

(ئابدۇرېشىت ھاجى تەرجىمىسى)

قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا قوشقان تۆھپىسى

ئابدۇرەشىت ھاجى

جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە ئاكتىپ قارشى تۇرۇش تەشەببۇسىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم بېرىش قەشقەر شۆبە ھەيئىتى» 1938 - يىلى 2 - ئايدا قەشقەردە رەسمىي قۇرۇلغان. شۆبە ھەيئەتنىڭ يېتەكلىشى ۋە قوزغىتىشى بىلەن قەشقەردىكى ھەر ساھە خەلقى، ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، ئالدىنقى فرونتتا قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقان ئوفىتسېر - جەڭچىلەرگە مەنىۋى مەدەت بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئىئانە توپلاپ، ماددىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن. ئىئانە قىلىشتا كوللېكتىپ نامىدا ۋە شەخسىي نامىدا ئىئانە قىلىش شەكلى قوللىنىلغان. ئىئانە قىلغانلار ئىچىدە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى، تىجارەت شىركەتلىرى شۇنىڭدەك ۋەتەنپەرۋەر سودىگەرلەر ۋە ئىشلەپچىقارغۇچىلار بار؛ مەدەنىيەت، مائارىپ تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغان زىيالىيلار، ئوقۇتقۇچىلارمۇ بار؛ ئەرلەرمۇ بار، ئاياللارمۇ بار. ھەتتا شەھەر ئىچىدىكى كىنو-تىياتىرخانىلار نەچچە مەيدان ئويۇن قويۇپ، بېلەت ساتقان پۇلنى بىر تىيىنمۇ قالدۇرۇپ قويماي ئىئانە قىلغان.

تۆۋەندە بىر قىسىم ئورۇن ۋە شەخسلەرنىڭ 1938 - يىلى 3 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىئانە قىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

2. ئىئانە قىلغان شەخسىلەر :

1938 - يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - ، 26 - ، 30 - كۈنلىرى ۋە 8 - ئاينىڭ 9 - ، 13 - كۈنلىرى خىزىچاك مەتىنىياز مەخسۇمنىڭ ۋەزىمەردىيەت قىلىشى بىلەن ۋىلايەتلىك سودا-سانائەتچىلەر جەمئىيەتلىرى بىرلەشمىسى خادىملىرى، سودا - سانائەتچىلەر ئىچىدىن بولۇپ بەش قېتىمدا 278 ئادەم - قېتىم ئۆزلۈكىدىن 1.054.210 سەر پۇل (قەشقەر پۇلى ھىسابىدا) ئىئانە قىلىنغان . تۆۋەندە 1000 سەردىن ئارتۇق پۇل ئىئانە قىلغانلارنىڭ ئىسىملىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز :

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
1	ئەلاخان ئايىم (غۇلجىدىن كەلگەن مۇساپىر ئايال)	10.000	11	قاسىمجان تالىپجان ئوغلى	5000
2	ھۈسەيىن ئاخۇن موپتى ئاخۇن	25.000	12	ئالىمجان مىرزى ئۆمەرجان	5000
3	سوپى بەگ ھاجىم	10.000	13	ھامۇت ئاخۇن تاھىر ئاخۇن ئوغلى	4000
4	ئەھمەتجان مەخسۇم	20.000	14	قاسىمجان مىرسالىمجان ئوغلى	5000
5	قادىر ئاخۇن شاپتۇل	30.000	15	ئەھمەت ھاجىم ئاتۇش	10.000
6	ئابدىراخمان ئاخۇن ئۈچەيچى	30.000	16	خالىق نەزەر روزى ئاخۇن ئوغلى	2000
7	يۇسۇپ قارى ھاجىم	10.000	17	ئىمىن ئاخۇن ئاتۇش	15.000
8	مەمەتخان خانئىرىق	25.000	18	مەھمۇدخان	2000
9	ئىلمۇالدى موللام	20.000	19	ئىسمائىل ئاخۇن ئابدىراخمان مەخسۇم ئوغلى	5.000
10	ئىسمائىلجان (قوجىكلى)	15.000	20	تۇردۇش ئاخۇن	10.000

1. كوللېكتىپ ئىئانە قىلغان ئورۇنلار

ئورۇن نامى	ئىئانە پۇلى (سەر) ☆	ئورۇن نامى	ئىئانە پۇلى (سەر)
دوتەي ياغلىدىن	26.600	غەيرەت شىركىتى	50.000
شەنجىڭغۇدىن	50.000	ئۈممىد شىركىتى نامىدا ئابدۇقەييۇم ھاجىم	15.100
ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن	24.150	ترانسپورت شىركىتى نامىدا يۈسۈپ قارى ھاجىم	80.000
سەھىيە ئىدارىسىدىن	24.000	تۆمۈرچىلەر شىركىتى نامىدا ئابدۇقادىر ئاخۇن	30.000
ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن	89.480	ياشلار شىركىتى نامىدا ئابدۇراخمان ھاجىم	10.000
ۋىلايەتلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسىدىن	94.000	غۇلجا شىركىتى نامىدا مەمەت ئاخۇن خەلپىتىم	10.000
بەشكېرەم شۆبە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن	20.000	كۆنچى شىركىتى نامىدا ئوبۇل قارى	10.000
سۇلۇغ شۆبە ئۇيۇشمىسىدىن	2650	ئاتچىلار شىركىتى نامىدا ئابدۇراخمان ئاخۇن	50.000
نەشرىياتتىن	(تۆت سەر كۆمۈش) 33.600	ئىتتىپاق شىركىتى نامىدا ھىدايەتۇللا ھاجىم	10.000
ئىتتىپاق شىركەت نامىدا مەمەتئىمىن ئاخۇن	100.000		
ئازات شىركەت نامىدا سىدىق ئاخۇن -	75.000		

☆قەشقەر پۇلى ھېسابىدا، تۆۋەندىمۇ شۇنداق.

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
53	ئىسمائىل ھاجىم خادىرىق	2000	70	رەھمىتۇللا ئاخۇن كېرىدوپ	5.000
54	مەمەت ئېلى ھاجىم ئاتۇش	2000	71	ئىبراھىمجان مەمەتجان ھاجىم ئوغلى	1000
55	ئىمىنجان مەمەت ھاجىم ئوغلى	2000	72	نىمەت ئاخۇن	1000
56	ھەمىت ئاخۇن مۇساق	2000	73	ئەلىيار خوجى	5000
57	ئەھمەت ئاخۇن بەشكېرەم	2000	74	ئەھمەت مەخسۇم موللا ئىسا خەلپىتىم ئوغلى	2000
58	سىدىق قارى	1000	75	ئەھمەت ئاخۇن باقى ھاجىم ئوغلى	1000
59	قاسىم ھاجى كەلەمچى	1000	76	ئىسا ئاخۇن خەلپىتىم سېرىق ساقال	1000
60	رىشاتخان	1000	77	نىياز ئاخۇن قىيىق	2000
61	دادىخان يۈسۈپ ھاجىم ئوغلى	1000	78	سابىت ئاخۇن دېھقان بايۇپ	1000
62	شېرىپ بەگ	1000	79	ۋارىس ئاخۇن	1000
63	ئابدۇللا ئاخۇن	1000	80	ياقۇپ ئاخۇن ئوسمان ئاخۇن ئوغلى	1000
64	ئەھمەت ئىمام موللا پەقىردىن ئوغلى	1000	81	نۇر ئاخۇن نۇرالدىن ئاخۇن ئوغلى	3000
65	ئىسمائىل ئاخۇن موللا باي ھاجىم ئوغلى	3000	82	نىياز ئاخۇن قاسىم ئاخۇن ئوغلى	1000
66	ئالىم نەزەرجان روزى ئاخۇن ئوغلى	1000	83	تۇرسۇن ھاجىم ھۈسەيىن باي ھاجىم ئوغلى	1000
67	ئىمىن ھاجىم قىزى ئامىنەخان	10.000	84	مۆمىن ئاخۇن ئىمىن ئاخۇن ئوغلى	1000
68	موپىتى ئاخۇنۇم قىزى ئامىنەخان	10.000	85	مەمەت ئاخۇن ئېلى ئاخۇن ئوغلى	1000
69	سالىم ئاخۇن سېلىم ھاجىم ئوغلى	1000	86	نۇر ئاخۇن ياقۇپ ئاخۇن ئوغلى داكىچى	2000

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
21	شاكىرجان	10.000	37	يەھيياجان	2000
22	ياقۇپجان	5.000	38	جالالىدىن قارى	2000
23	باقى مەخسۇم (ئىسمائىل ئاخۇن ۋاكالىتەن)	3000	39	تۆلەندى ئاخۇن	1000
24	نۇراخۇن لوزۇڭ	3000	40	مىرقاسىمجان	1000
25	زۇنۇن ھاجىم يارباغ	5000	41	مۆمىن قارى	1000
26	ئابابەكرى ئاخۇن	2000	42	ئابدۇللا ئاخۇن خەلپەتىم	1000
27	ئابدىراخمان ئاخۇن ۋاپۇرۇش	2000	43	مەتنىياز مەخسۇم خوجىجاڭ	20.000
28	ھېيت ئاخۇن	1000	44	ئىسرائىلجان شاگىزۇڭ	5000
29	ئېزىز ئاخۇن	2000	45	ئابلىز ئاخۇن ئىبراھىم ئاخۇن ئوغلى (ئاۋاتلىق ئۆچەيچى)	7.000
30	سابىت ئاخۇن پېگىسار	3000	46	مۆمىنخان ھاجىم	5.000
31	تىشە باي	3000	47	ئابدۇرېھىم ئاخۇن (كېنو شىركىتىدىن)	5.000
32	ئابدىلئەزىزجان	2000	48	ئوبۇلقارى (كۆنچى شىركىتىدىن)	5000
33	ئوبۇلخەيرى ئاخۇن	1000	49	بۇرھان مەخسۇم	5000
34	ئابدۇرېھىم ھاجىم قەنچى	2000	50	ھاجى ئاخۇن خەلپەتىم	3000
35	ھېكىم ھاجىم	1000	51	ھاشىمجان قادىر ئاخۇن خەلپەتىم ئوغلى	5000
36	مەھمۇت ئاخۇن	1000	52	كامىلجان مەمەت ئىبراھىم باي ئوغلى	2000

ئىئانە پۇلى (سەر)	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	نومۇرى	ئىئانە پۇلى (سەر)	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	نومۇرى
1000	ئۈچەيچى داداخۇن روزى ئاخۇن ئوغلى	135	1000	سابىرجان ئاخۇنجان ئوغلى	119
1000	قادىر ئاخۇن	136	1750	ئىسمائىلجان بالا چاقىلىرى	120
2000	روزى ئاخۇن پالتۇ ھاجىم ئوغلى	137	1000	رەھمەتجان ھەسەن بابا ئوغلى	121
1000	مەمەت ھاجىم ئۈچەيچى	138	1500	يۇنۇس ئاخۇن باي ئىبراھىم ئاخۇن ئوغلى	122
1000	ئابدىراخمان ئاخۇن رەھىم ئاخۇن ئوغلى	139	1000	مەمەت رەھىم ھاجىم	123
2000	مەمەت نىياز ئاخۇن ھەسەن ھاجىم ئوغلى	140	1000	ئەھمەت ھاجىم	124
2000	ئەمەت بەگ ئابدىراخمان بەگ ئوغلى	141	1000	ئابدۇللا ئاخۇن	125
1000	ئابدۇلئەزىز ئاخۇن ئوسمان ھاجىم	142	1000	قۇتبىدىن خوجا	126
1000	تاھىر ئاخۇن ئەھمەت ئاخۇن	143	1000	ئۆمەر ئاخۇن قارا	127
1000	بۇرھانىدىن ئاخۇن	144	1000	ئىمىن ھاجىم كوماك	128
1000	مەمەت ئىمىن ئاخۇن	145	5000	مەمەتخان ئاتۇش (قاسىم ھاجىم ۋاكالىتەن)	129
1000	قاسىمخان ھىرزى ئاخۇن ھاجىم	146	1000	ئىمىن ھاجىم ئىپساق	130
1000	ئابدۇلسەمەت ئاخۇن ئابدىراخمان ئوغلى	147	1000	ئابدۇرېھىم ئاخۇن چولاق ھاجىم ئوغلى	131
1000	ئابدۇللا ئاخۇن كېرىم ئاخۇن ئوغلى	148	2500	ئوسمان ھاجىم ئابدۇللا ھاجىم ئوغلى	132
1000	ئىسمائىل ئاخۇن دۆلەت ھاجىم	149	1000	ئىمىن ھاجىم ئابدۇللا ھاجىم يارباغ	133
1500	ئابدۇللا ئاخۇن نۇردىن ئاخۇن	150	3200	ئابدىراخمان ئاخۇن ئۈچەيچىنىڭ 16 نەپەر ئىشچىسى	134

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
87			103	ئالىمجان ئابدۇسەمەت ئوغلى	3000
88	ئابدۇرېھىم مەتىرەھىم مەخسۇم ئوغلى روزى ئۇچقۇن	5000	104	ماللا باي دادە ئەھمەت ھاجى ئوغلى	5000
89	ئەبەيخان مەخسۇم	2000	105	ئارتۇقجان مۆمىنجان ئوغلى	2000
90	غىياسىددىن ھاجىم	2000	106	ئىمىن ھاجىم سابىت ئاخۇن ئوغلى	1500
91	ئۆمەر ئاخۇن ئېلى ئاخۇن ئوغلى	1000	107	تۇراپ قارى	1000
92	ئىسمائىل ئاخۇن خاتىپ باي ئوغلى	1500	108	ئابدۇرېھىم ئاخۇن مەمەت ئېلى ھاجىم ئوغلى	1000
93	مەمەت ئىمىن ئاخۇن يۈسۈپ ھاجىم ئوغلى	20.000	109	مەمەت ئېلى خوجى ئىشان	1000
94	مەمەتخان قاسىم ھاجىم ئوغلى	2000	110	مەمەت ئېلى نەسرىددىنوپ	1000
95	ھەسەن ئاخۇن سادىق ئاخۇن ئوغلى	1000	111	موللا ماھمۇت سالىم ھاجىم ئوغلى	1000
96	ئابدۇللائاخۇن تۇماقچى	10.000	112	ئىسمائىلجان قارى بۇلغۇچى ئوغلى	1000
97	ئابدۇللا ئاخۇن قازى مەرىپەتخان	1000	113	مەمتېلى قارى مەمەترەھىم ئوغلى	2000
98	نەسرىددىن مەخسۇم	1500	114	مەمەت ھالىم باي تۆرە قۇل ھاجى	1000
99	روزىجان پالتۇ ھاجىم ئوغلى	1000	115	ئىسمائىلجان ئەھمەت ئېلى باي ئوغلى	1000
100	مەھمۇت ئاخۇن ساھاق ئاخۇن ئوغلى	1000	116	ئابدۇللا ئاخۇن ئېلى ھاجىم	2000
101	ناسىر ئاخۇن توختى ئاخۇن ئوغلى	5000	117	ئابدۇللا ئاخۇن يۈسۈپ ھاجىم ئوغلى	1000
102	ئابدۇخېلىل ھاجىم	4000	118	پالتۇ ئاخۇن ئېلى ھاجىم ئوغلى	1000

قەشقەردىكى «مۇئەللىم» كېزىتى ھەققىدە

ئابلىمىت سابىر رەتلىگەن

پۈتۈن شىنجاڭنى زىل ـ زىلىگە كەلتۈرگەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى 1944ـ يىلى 11ـ ئايدا باشلىنىپ، 1945 ـ يىلى 9ـ ئايغىچە بولغان قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىلى، چۆچەك، ئالتاي قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتنى ئازاد قىلىپ گومىنداڭغا ئەجەللىك زەربە بەرگەندىن كېيىن، گومىنداڭ قورال كۈچى بىلەن ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلاب دولقۇنىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشكە كۆزى يەتـ مەي، سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۈچ ۋىـ لايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ۋەكىلى گېنېرال جاڭجىجوڭ كۆپ قېتىملىق سۆھبەت ئارقىلىق 11 ماددىلىـق بېتىمنى ئىمزالىدى. 1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىـ لىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇ ھال كۆپ يىلدىن بۇـ يان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ چىدىغۇسىز زۇلمىغا ئۇچـ رىغان شىنجاڭدىكى مىليونلىغان ھەر مىللەت خەلـقى ئـۈچۈن بېـكى خۇشاللىق ئېلىپ كەلدى. ئۇلار يېڭى قۇرۇلغان بىرلەشـ مە ھۆكۈمەتنى، ئۇ يولغا قويغان 11 ماددىلىق بېتىمنى قەتئىي ھىمايە قىلدى. لېكىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كۆرۈنۈشتە 11 بېتىمنى ھىمايە قىلغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە زوراۋانلىق ھەرىكىتىنى توختاتمىدى. ھەممىلا جايدا ئىشپىيونلارنى ئىشـ

نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)	نومۇرى	ئىئانە قىلغۇچى ئىسمى ئاتىسى	ئىئانە پۇلى (سەر)
151	ئابدۇرېھىم ھاجىم ئابدۇلغىياس	1000			
152	ئەھمەت قارىم ئىبراھىم ئاخۇن	1500			
153	ئىبراھىم ئاخۇن سالىم ھاجىم	1000			
154	ئابدۇرۇسۇل ئاخۇن ئاتا ھاجىم	1000			
155	ئابدۇلھەمىت ئاخۇن، نۇردىن ئاخۇن	1000			
156	ئاقچى ھاجىم قادىر ئاخۇن ئوغلى	1000			

3. كىنو - تىياتىر بىلەن ئىئانە توپلاش

ياپون جاھانگىرلىرىگە قارشى تۇرۇش قەشقەر شۆبىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن، قەشقەر شەھىرىدىكى كىنو - تىياتىرخانىلار، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى بىر مەزگىل بېلەت سېتىپ ئويۇن قويۇپ يىغقان پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئىئانە قىلغان. بېلەت سېتىشتا نىشانلىق بېلەت سېتىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. بىر پارچە تارىخىي ھۆججەتتىكى مەلۇم بولۇشىچە، قەشقەر سودىگەرلەر بىرلەشمە ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بىر خادىمى تىياتىرخانىدىن بىر قېتىم 586 ۋاراق تىياتىر بېلىتىنى (قىممىتى 79160 سەر) سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىشكە ئېلىپ، ئۆز قولىدىن ھۆججەت بەرگەن.

ۋە كۈچلۈك نارازىلىقى ئارقىسىدا 1947 - يىلىنىڭ بېشىغا كەلگەندە گومىنداڭ گوروھى «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ داۋاملىق نەشر قىلىنىشىغا يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇكەممەللەشتى. شۇ چاغدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن قەشقەرنىڭ ۋالىيسى قاسىمجان قەمبىرى، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابلىز مۇھەممىدى، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى نىزامىددىن سالىيوپ، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى تۇرغۇن ئالماس، قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئابلەھەق ئېزىز، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتقۇچىسى نېممەت نىزامىددىن، قەشقەر گېزىت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئالىمجان، قەشقەر دارىلئىتام قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى رەيھانىسا، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتقۇچىسى ئابدۇرېھىم ئۆمەر، قەشقەر ئوردا ئىشكى مەكتەپ مۇدىرى ئېزىز ئەيسا، قەشقەر نوبېشى مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن گېزىت چىقىرىش رەھبەرلىك ھەيئىتى قۇرۇلىدۇ. ھەيئەتنىڭ مۇدىرلىقىغا ئابلىز مۇھەممىدى، مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا ئېزىز ئەيسا، ئابدۇۋاقى سەيدۇللا بەلگىلىنىدۇ، ئابدۇۋاقى سەيدۇللا يەنە گېزىتنىڭ باش تەھرىرلىك خىزمىتىنىمۇ بىرلىكتە ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تېخنىكى تەھرىرلىك خىزمىتىگە مۇھەممەت تۇرداجى، مالىيە خىزمىتىگە نېممەت نىزامىددىن، بېسىش، تارقىتىش خىزمىتىگە تالىپ ياقۇپ، مۇھەممەت ئىمىن قۇردىيوپ، مۇھەممەت يۈسۈپ، تۇرسۇن ئىسلام، ئەمەت بەختى قاتارلىقلار مەسئۇل بولىدۇ.

تا سېلىپ، ئادەم تۇتۇپ ئىنقىلابىي كۈچلارغا زەربە بەردى. بۇ ئەھۋال شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنى جۈملىدىن قەشقەرنى جىددىي سىياسىي كۈرەشنىڭ يېڭى دولقۇنى قاپلىدى.

بۇ چاغدا قەشقەردە تەشۋىقات ئورۇنلىرى ئىنتايىن كەم بولۇپ بىرلا «قەشقەر گېزىتى» بار ئىدى. 11 بىتىم تۈزۈلگەندىن كېيىن گەرچە بۇ گېزىت گومىنداڭنىڭ ئېغىز - كارنىيى بولۇش ھالىتىدىن قۇتۇلۇپ «ئاڭ» گېزىتىگە ئۆزگەرتىلىپ 11 بىتىم روھى بويىچە تەشۋىقات خىزمىتىنى باشلىغان بولسىمۇ، پۈتۈن قەشقەردىكى ئۆسۈۋاتقان سىياسىي كۈرەشنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1946 - يىل 11 - ئايدا 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ روھىغا ئاساسەن قەشقەر شەھىرىدىكى (شۇ چاغدا كونىشەھەر ناھىيىسى بازىرى ئىدى) زىيالىيلار بىرلىشىپ قەشقەر شەھىرى نۇربېشى مەكتىپىدە (ھازىرقى 5 - باشلانغۇچ مەكتەپ) تۇنجى قېتىم «مۇئەللىم» ناملىق گېزىتنى نەشىر قىلىشقا باشلىدى.

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ نەشىر قىلىنىشى قەشقەردىكى ئىنقىلاب كۈچلىرىگە يېڭى تەرەققىياتنى ئېلىپ كەلدى. سىياسىي كۈرەش سېپى كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىشكە ۋە چوڭقۇرلىشىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرگەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى ئەھۋالنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ھەر خىل بانا ـ سەۋەبلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، گېزىتنىڭ چىقىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن «مۇئەللىم» گېزىتى بىر نەچچە سان چىقىپلا توختاپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. لېكىن كەڭ زىيالىيلارنىڭ توختىماي كېلىۋاتقان كۈچلۈك بېسىمى

بۇ مەزگىلگە كەلگەندە «مۇئەللىم» گېزىتىدىن ئىلھاملىنىپ
بىر نەچچە ناھىيىلەردە ئۆز ئالدىغا گېزىت چىقىرىشقا باشلى-
دى. يېڭىسار ناھىيىسىدە «ئوردام» گېزىتى، پەيزاۋات ناھى-
يىسىدە توختى قۇربان رەھبەرلىكىدە «ئىلغار» گېزىتى، ئاتۇش
ناھىيىسىدە (ئۇ چاغدا ئاتۇش قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايتتى)
«ئاتۇش» گېزىتى مەيدانغا كەلدى. بۇ گېزىتلەرنىڭ ئورتاق
نىشانى «مۇئەللىم» گېزىتى بىلەن ئوخشاش ئىدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ چى-
قىشىغا ئىلاجسىز ماقۇل بولغان بولسىمۇ، ئاستىرتتىن قارشى-
لىشىشنى توختاتمىدى. بۇ گېزىت ناھىيىلەرگە يېتىپ بارغان-
دا كىشىلەرنىڭ بۇ گېزىتنى كۆرۈشىنى چەكلىدى. گېزىتنى ئو-
قىغان ھەم تەشۋىق قىلغانلارغا زەربە بەردى، تۆھمەت چاپ-
لىدى. شارائىت ھەر تەرەپتىن قىيىن بولسىمۇ دىشنام - ھا-
قارەتلەرنى پىسەنت قىلماي، تەۋرەنمەستىن «مۇئەللىم» گېزى-
تىگە كەسكىن كۈرەش داۋامىدا ئۆز پائالىيىتىنى
ئېلىپ باردى.

1946 - يىلى بۇ گېزىتنىڭ دەسلەپكى سانلىرى يەكەن
ۋىلايىتىگە يېتىپ بارغاندا، يەكەننىڭ مۇستەبىت ۋالىيسى چۇ
فاڭگاڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ «يەكەننىڭ دەرۋازىسىغا چۇفاڭ-
گاڭ دېگەن خەتنى ئېسىپ قويسام قىزىل پاچاقلارمۇ، ئىلى ئوغ-
رىلىرىمۇ قورقۇپ شەھەرگە كىرەلمەيدۇ» دەپ كۆرەڭلىگەن. بۇ
خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن «مۇئەللىم» گېزى-
تى تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ساتقىنغا ئۆلۈم» دېگەن شېئىرى بى-
لەن «جۇفاڭگاڭ ئەپەندىگە رەددىيە» ماقالىسىنى باسقان. ئۇ-
نىڭدا «ئەپەندىم، سىز ئۈچ ۋىلايەت ئوغرىلىرى، پېتىمىنى

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ يۆلۈنىشى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي پروگراممىسىنى تەشۋىق قىلىش، خەلقنى ئەزگەن زالىم ئۈنسۈرلارنى، ئىشپىيون، قانخور-جاللاتلارنى پاش قىلىش، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش بولغاچقا پۈتۈن ۋىلايەتتىكى كەڭ خەلق ۋە زىيالىيلارنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشكەن. ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ناھىيە، شەھەرلەردىكى مائارىپچىلار، مەدەنىي ئاقارتىش ئىشخادىملىرى، تىجارەتچىلەر گېزىتنىڭ مەبلەغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ پۇل ئىئانە قىلغان.

«مۇئەللىم» گېزىتى ھەپتىدە ئىككى سان، شەفىگراپتا بېسىلىپ ۋىلايەت دائىرىسىگە ھەقسىز تارقىلىپ تۇراتتى. ئۈرۈمچى ۋە ئۈچ ۋىلايەتتىكى گېزىتخانىلارغىمۇ بىر نۇسخىدىن ئەۋەتىپ بېرىلەتتى. گېزىتنىڭ ھەر بىر بەت يۈزى سەككىز كەسمە چوڭلۇقىدا بولۇپ، تۆت بەت ئىشلىنەتتى. بىرىنچى بېتى سىياسىي بەت بولۇپ باش ماقالە، مۇھىم خەۋەرلەر، ئىككىنچى بېتى يەرلىك خەۋەرلەر بېتى بولۇپ بىتىمنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى، يىغىن، سايلام ئەھۋاللىرى، ئۈچىنچى بېتى نەزەرىيە بېتى بولۇپ ئەخمەتجان ئەپەندى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپىدىن ئەزىزى، بۇرھان شەھىدى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆزلىگەن سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە، شۇنىڭدەك سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى «شەرق ھەقىقىتى»، «يېڭى ھايات» ژۇرناللىرىدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان ئىنقىلابىي نەزەرىيەلەر، ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىلىرى، تۆتىنچى بېتى ئەدەبىي بەت بولۇپ، شائىر ۋە ئىختىيارى مۇخبىرلارنىڭ شېئىرلىرى، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە بىتىمگە دائىر غەزەللىرى بېسىلاتتى.

بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، گومىنداڭ كارىنىزون قىسىم-لىرىنىڭ قوماندانى چاڭ جىڭجۇڭ بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار قەشقەرگە كېلىدۇ. بۇ قەشقەرنىڭ كېيىنكى پۈتۈن سىياسىي ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك زور ۋەقە ئىدى. «مۇئەل-لىم» گېزىتى مۇشۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بۇ ھەقتىكى تەشۋى-قاتنى پائال ئېلىپ باردى. كىشىلەرنىڭ چاڭ جىڭجۇڭغا قويغان تەلەپى، چاڭجىڭجۇڭنىڭ جاۋابىي ۋە ئۇيۇشتۇرۇلغان ھەر خىل پا-ئالىيەتلەرنى ۋاقتى - ۋاقتىدا خەۋەر قىلىپ، خەلقنى ۋاقىپ-لاندۇردى. ھەتتا بۇ ھەقتە مەخسۇس سانلارنى ئۇيۇشتۇردى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى: «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ مۇئا-ۋىن تەھرىر ھەيئەتى ئېزىز ئەيسا ۋالىي مەھكىمە زالىدا ئې-چىلغان يىغىندا چاڭ جىڭجۇڭنىڭ ئالدىدا يۈرەكلىك بىلەن گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى كۈچلىرىنىڭ بېتىمنى ئىجرا قىل-مىغانلىقى، ئىشپىيون ئورۇنلىرىنىڭ ئىنقىلابىي زىيالىيلار-نى تۇتۇپ كەتكەنلىكى، گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئا-ياللىرىغا چېقىلغانلىقى، بۇلاپ كەتكەنلىكى، مۇستەبىت كۈچ-لەرنىڭ جىنايەتلىرىنى دادىللىق بىلەن پاش قىلدى.

مانا شۇنداق ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان پائا-لىيەت ۋە سىياسىي كۆرەشلەر بىلەن كەڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلغان. جەمئىيەتنىڭ قۇللىنىشىنى كۈچەيتكەن. ئىنقىلابىي پى-كىر ئېقىمىنى زورايتقان. چاڭ جىڭجۇڭ قاتارلىقلار بۇ ۋەزىيەت-نى كۆرۈپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ، كەڭ زىيالىيلارنىڭ ھەققانى تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

«مۇئەللىم» گېزىتى شارائىتنى ياخشىلاش ۋە گېزىتنىڭ راۋان چىقىشىغا يول ھازىرلاش ئۈچۈن بەزى ئۇسۇللارنىمۇ

ھەرايە قىلغۇچىلار يەكەنگە كىرەلمەيدۇ، دەپسىز. ئەينى چاغ-
دا نېمە ئۈچۈن ئىسمىڭىزنى شاڭخەي شەھىرىنىڭ دەرۋازىسى-
غا ئېسىپ قويمىغان. ئاسقان بولسىڭىز ئەلۋەتتە ياپون ئال-
ۋاستىلىرىمۇ شاڭخەيگە كىرەلمىگەن بولاتتى» دەپ مەسخىرە
قىلغان. . . . . . .

«مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ دۈشمەنگە زەربە بېرىش، ئام-
مىنى سەپەرۋەر قىلىش جەھەتتە كۈچلۈك تەشۋىقاتچىلىق رول
ئوينىغانلىقىنى مۇنۇ ئىككى مەسىلىدە گەۋدىلىك كۆرسىتىش-
كە بولىدۇ.

1946 - يىلىنىڭ ئايىغىدا شۇ چاغدىكى ئۆلكىلىك بىر-
لەشمە ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى
سەيپىدىن ئەزىزى قەشقەرنىڭ ھاكىم سايلاش خىزمىتىگە رەھ-
بەرلىك قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىدۇ. ئەكسىيەتچى كۈچ-
لەر ھەر تەرەپكە قاتراپ ئۆز يالاقچىلىرىنى سايلاتماقچى بو-
لىدۇ. ئىنقىلابىي كۈچلەر بولسا ھەقىقىي خەلق ۋەكىللىرىنى
سايلاش ئىرادىسىدە چىڭ تۇرىدۇ. كۈرەش كەسكىن بولىدۇ.
ئۇ چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى «ئاڭ» گېزىتىگە يېقىندىن ماس-
لىشىپ ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان دادىللىق بىلەن ئوتتۇ-
رىغا چىقىپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى، يامان ئادەملەرنىڭ جى-
نايەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ سۇيىقەستلىرىنى پاش قىلىپ كەڭ ئام-
مىغا تونۇشتۇرىدۇ. ئىنقىلابىي كۈچلەرنى كەڭ جامائەتنىڭ قول-
لىشىغا ئىگە قىلىدۇ. نەتىجىدە قەشقەر كونىشەھەرنىڭ ھاكىم
سايلاش خىزمىتى ئاخىرى غەلىبىلىك ئورۇنلىنىدۇ.

1947 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك

ئۆزگىرىش بولۇپ جاڭجېي جۇڭ ئۆز ئورنىنى مەسئۇد ئە-
پەندىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، كۈرەش تېخىمۇ كەس-
كىنلىشىپ كېتىدۇ. 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ تۈزۈلۈش مۇناسى-
ۋىتى بىلەن سەھنىدىن چۈشكەن گومىنداڭ پەرەسلەر قايتىدىن
باش كۆتۈرۈپ يېڭى كۈچلەرگە زەربە بېرىشكە باشلايدۇ. بۇ
چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى مەسئۇد ئەپەندىنىڭ رەئىسلىكىگە
قارشى ئارقا - ئارقىدىن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىدۇ، نامايىش-
لارنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. لېكىن ۋەزىيەت بارغانسېرى يېڭى كۈچلەر
ئۈچۈن پايدىسىز يولغا قاراپ ماڭىدۇ. چەت ناھىيىلەر بى-
لەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. «مۇئەللىم» گېزى-
تىنى بېسىش، تارقىتىشمۇ قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا
«مۇئەللىم» گېزىتىنى قىسقا تەشۋىقات ۋەرىقىسى شەكلىدە چى-
قىرىشقا توغرا كېلىدۇ. گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى كۈچلىرى
بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ يېڭى كۈچلەرگە قارشى «خەلق
ئىستىكى» ناملىق ئەكسىيەتچى گېزىتىنى چىقىرىدۇ. شۇ
چاغدا «مۇئەللىم» گېزىتى ۋە تەشۋىقات ۋەرىقىلىرىنى چاپلاش
مەركىزى ھېيتگاھ تىللا سارىيىنىڭ (ھازىرقى ھېيتگاھ شاگ-
دەننىڭ ئامبىرىغا توغرا كېلىدۇ) يېنىدا بولۇپ، بىر قېتىم
ئەمەت بەختى مەسئۇدنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە قارشى تۇرۇش
مەزمۇن قىلىنغان بىر پارچە «مۇئەللىم» گېزىتىنى ئۇ يەرگە
چاپلاۋاتقاندا گومىنداڭ داكېيىسى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باش-
لىقى ھامىت سىدىق داكېيىنىڭ «خەلق ئىستىكى» گېزىتىنى
ئۇنىڭ ئۈستىگە چاپلايدۇ. بۇ گېزىتتە «يەنئەن ئازاد قى-
لىندى، كوممۇنىستلار قوغلاپ چىقىرىلدى» دېگەن گەپلەر بار
ئىدى. ھەم سوپى بەگ ھاجىنىڭ زىيالىيلارنى ھاقارەتلەپ،

قوللانغان. شۇ چاغدا گېزىتنىڭ باش تەھرىرى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا جاڭ جېجۇڭ بىلەن مەخسۇس سۆھبەتلىشىشنى تەلەپ قىلغان. جاڭ جېجۇڭ بۇ تەلەپنى ماقۇل كۆرۈپ ئابدۇۋاقى سەيدۇللانى قوبۇل قىلغان. ئابدۇۋاقى سەيدۇللا ئۇستىلىق بىلەن: «مۇئەللىم» گېزىتى سۇن جۇڭشەننىڭ ئۈچ مەسلىكنى تەشۋىق قىلىدىغانلىقى، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان. جاڭ جېجۇڭ ئابدۇۋاقى سەيدۇللانىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن خۇشال بولۇپ دەرھال ئىككى مىليون يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن.

«مۇئەللىم» گېزىتى بۇ پۇلنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن دەرھال گېزىتكە «رەئىس جاڭ جېجۇڭ ‹مۇئەللىم› گېزىتىنى ئېتىراپ قىلىپ ئىككى مىليون يۈەن ئاجرىتىپ بەردى» دېگەن خەۋەرنى باسقان. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردىكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە دەككە بېرىلىپ گېزىتنىڭ راۋان چىقىشىغا يول ئېچىلغان. جاڭ جېجۇڭ كەتكەندىن كېيىن گېزىت يەنە ئاۋۋالقى يۆنىلىشى بويىچە تەشۋىقنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. گېزىتنىڭ تىراژىنى كۆپەيتكەن، تاش مەتبەئە سېتىۋالغان. بۇ مەزگىلدە گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىنلىشىپ شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ بېتىمنى بۇزۇش خەۋپى جىددىي بولغاچقا بۇ ئەھۋالدىن جەمئىيەتنى ۋاقىپلاندۇرۇش، خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن گېزىت ئۆزى بىلەن بىللە يەنە مەخپىي تەشۋىقات ۋەرەقىسىنى تارقىتىش خىزمىتىنىمۇ ئىشلىگەن.

1947 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە

تاشقورغان ئىنقىلابى ھەققىدە قىسقىچە بايان

ئابدۇقادىر ھېيت

تاشقورغان ئىنقىلابى — ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، دەسلەپتە پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاجىك، قىرغىز خەلقلىرى گومىنداڭ ئىستىبدادىغا قارشى قوزغىغان ئىدى، ئىنقىلاب يالقۇنى تۈزلەڭلىككە كېڭەيگەنسېرى ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرمۇ كۆپلەپ قاتناشقان بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە ئايلاندى.

بۇ ئىنقىلاب ئىككى يىلدەك ۋاقىت تولۇق تەييارلىق كۆرۈش بىلەن 1945 - يىل 8 - ئايدا رەسمىي باشلىنىپ، 1946 - يىل 8 - ئايغىچە داۋام قىلغان. ئىنقىلابىي قوشۇن ئىلگىرى - ئاخىر تاشقورغان، قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرىدىنى ۋە قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار ناھىيىلىرى ئەتراپىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئازاد قىلغان، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان خەلقنىڭ جاسارىتىنى نامايەن قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن ئىدى. تۆۋەندە بىز تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە تارىخىنى تونۇشتۇرىمىز.

يازغان «قىزىل پاچاقلىقلار» دېگەن ماقالىسىمۇ بار ئىدى. بۇ ئەھۋالدا خەلق ئارىسىدا جىددىي چىقىپ ھامىت سىدىقنى ئۇرىدۇ. ئەتىسى قەشقەر ھەربىي رايون 6 - ئۆيى ۋالىي مەھكىمىگە ئۇقتۇرۇش قىلىپ ھامىت سىدىقنىڭ تاياق يېگەنلىكىنى باھانە قىلىپ «مۇئەللىم» نەشرىياتىدىكى ئابدۇۋاقى سەيدۇللا، ئېزىز ئېيسا، ئەمەت بەختى، نىيمەت نىزامىدىن قاتارلىق ئالتە كىشىنى تۇتۇپ فايۈەنگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «مۇئەللىم» گېزىتىنىڭ خادىملىرى يوشۇرۇن ھالەتكە كۆچىدۇ.

1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گومىنداڭ قەشقەردە ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىپ، قاسىمجان قەمبەرى، ئابلىز مۇھەممىدى، ئابلەھەق ئېزىز، ئابدۇرېھىم ئىمىنوپ، تۇرغۇن ئالماس، ئالىمجان، قاسىموپ، نىزامىدىن قاتارلىق ئىنقىلابىي زىيالىيلارنى قولغا ئالىدۇ. قەشقەر دارىلمۇئەللىمىندە ئابدۇرېھىم ئۆمەرنى ئېتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەرنى ئاق تېررورلۇق قاپلايدۇ، زىيالىيلار خەۋپلىك ئەھۋالدا قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نەشر قىلىنىۋاتقىنىغا بىر يىل توشمىغان، ئاران 38 سان چىققان «مۇئەللىم» گېزىتى ۋاقىتسىز تاقىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. گومىنداڭ شەنداڭبۇسىدىن ھامىت سىدىق، مىرزى ئىمىنجان قاتارلىق كىشىلەر نوبېشى مەكتەپكە بېرىپ گېزىت ئىشلەيدىغان نەچچە تون دۆگىلەك قەغەز، تاش مەتبەئە قاتارلىقلارنى مۇسادىرە قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ.

(ماتېرىيالنى ئابدۇباقى سەيدۇللا ئاغراكى تەمىنلىگەن)

ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مىلىتارىست شىڭ شىسەي كېيىن-
كى مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كوممۇ-
نىستىك پارتىيە بىلەن يېقىنلىشىش چۈمپەردىسىنى يىرتىپ
تاشلاپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى ياردەمگە ئەۋەتكەن كوممۇنىست-
لار ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى ئىلغار، دېموكرا-
تىك زاتلارنى قولغا ئېلىپ ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزۈشكە باش-
لىدى. 1943- يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى ئۆزگەرتىپ،
ھەر قايسى تارماقلارغا جاڭ جيېشى سىستېمىسىدىكى گومىنداڭ-
چىلارنى كىرگۈزدى، شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك فىرقە
بۆلۈمىنى قۇردى. 1944- يىلى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈ-
مىتى شىڭ شىسەينى شىنجاڭدىن يۆتكەپ كەتتى. شۇندىن ئې-
تىبارەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى شىنجاڭغا بىۋاسىتە ھۆكۈم-
رانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن، مىللىي
زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، زوراۋانلىق، ئۆكتەملىك، خىيا-
نەتچىلىك قىلىپ تېخىمۇ چىرىكلەشتى، ھەر خىل ئالۋاڭ-
ياساقنى كۆپەيتىپ، خەلقنى كۈن كەچۈرەلمەس ھالغا چۈشۈرۈپ
قويدى. بۇ ھال ئىنقىلابنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقار-
دى. 1944- يىلى «ھەربىي ئاتەقدىم قىلىش»قا قارشى نىل-
قىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش بىلەن باشلانغان ئۈچ ۋى-
لايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىن-
قىلابنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا يامراپ كېتىشىدىن قورقۇپ، بىر
تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇشقا ئۇرۇنسا، يە-
نە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەتتىن باشقا جايلاردا تېخىمۇ يۇ-
قىرى بېسىملىق سىياسەت يۈرگۈزدى. شۇ چاغدا ئۇلار تاش-
قورغاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا نۇرغۇن

تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىش سەۋەبلىرى

بىرەر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش، بىرەر ئىنقىلابنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى جەمئىيەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلىرى بەلگىلەيدۇ. «قەيەردە زۇلۇم بولىدىكەن، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ». تاجىكلار جەمئىيىتىدىمۇ شۇنداق بولدى. ئۇزاق زامان فېئودالىق ھالەتتە تۇرغان، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئېغىر بولغان تاشقورغان خەلقى (ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئېگىلەيدىغان تاجىكلار) بىلەن ئەكسىيەتچى فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋەردى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ئۇزاق زامانلار داۋامىدا تاجىكلار باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە فېئودال ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقا، چەت ئەل باسقۇنچىلىرىنىڭ بوزەك - تالىشىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى، يېقىنقى زامانلاردا چار روسىيە، ئەنگلىيە جاھانگىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ تاشقورغان رايونىغا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرىسىنى قوغدىدى. 1945- يىلىغا كەلگەندە، قىرغىز، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە تاشقورغان ئىنقىلابىنى قوزغاپ، تارىختا شانلىق سەھىپە ئاچتى.

تاشقورغان ئىنقىلابى زادى قانداق ئەھۋالدا قوزغالدى؟ بۇ ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشى شىڭ شىسەي - گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا شىنجاڭدا مىللىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلغارلىق تونىغا ئورىنىۋېلىپ شىنجاڭغا

لار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى. ئەمگەك كۈچى بولمىغان ياكى قول ئىلكىدە بولمىغان نامران ئادەملەر ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزد- نىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى سېتىپ، سەيسە تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. نۇرغۇن چارۋىچىلار يىلبويى ئۆي - ماكانىدىن ئاي- رىلىپ تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىنغاچ- قا ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ھوسۇل زور دەرىجىدە كەملەپ كەتتى. ئەكسىيەتچى ئارمىيە يەنە خالىغانچە كىشىلەرنى ئۇرۇپ باغلاپ، بەزىلىرىنى سېيىپ قې- لىۋەتتى، ئاياللارنى ئاياغ - ئاستى قىلدى، ھەتتاكى بەزى ئاياللار ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپ كەتتى. نۇرغۇن كىشىلەر ئەكسىيەتچى قوشۇن ئۈچۈن ماددى ئەشيا توشۇش بىلەن قار- لىق تاغلاردا توڭلاپ ئۆلدى ۋە مېيىپ بولدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق دەھشەت- لىك زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى تاشقورغاندىكى ھەر مىل- لەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى. چارۋىچىلارنىڭ كالا ۋە چارۋىلىرىنى بۇلىغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ۋەقەلىرى پات - پات كۆرۈلۈپ تۇردى.

گومىنداڭنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن، تاشقورغاندىكى دېموكراتىك روھقا ۋە كۈرەش ئىرادىسىگە ئىگە كىشىلەر ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، ئىنقىلاب قىلىشقا تەييارلىق قىلغانىدى: 1938 — 1940- يىللىرى جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن خۇجيەن، شۇلياڭلار تاش- قورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ ئىشلىگەن، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىناغار ئىدىيىسىنى قوبۇل

ئۆسكەر ئەۋەتىپ، تاجىك ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزدى، ئەكسىيەتچى ساقچى ئىدارىسى ھەر قايسى جايلارغا ئىشپىيون - جاسۇسلىرىنى ئەۋەتىپ، سەل - پەل نارازىلىق ئىپادىسىدە بولغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ تۈرمىلەرگە تاشلىدى، 1944- يىل قىشتىن 1945- يىل كۈزگىچە تاجىكلاردىن 95 كىشىنى قولغا ئېلىپ، 63 نەپەر بىگۇناھ پۇقرانى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈردى، قورچاق چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى جۇڭگو - سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن ئوتلاقلارنى قامال قىلىۋالغانلىقتىن، چارۋىچىلار نائىلاج ئىچكى جايلارغا كۆچتى، نەتىجىدە ئوت - چۆپ يېتىشمەي نۇرغۇن چارۋا قىرىلىپ كەتتى. كۆپلىگەن كىشىلەر مال - مۈلكىدىن ئايرىلىپ، خانىۋەيران بولۇپ، يۇرتتىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. «ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك، ئەكسىيەتچى قوشۇن خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى خالىغانچە بۇلاپ-تالىدى. بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا خەلقنىڭ 2 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا مېلىنى بۇلاپ كەتتى. كەڭ كۆلەمدىكى چۆپخانىلارنى تارتىۋالدى، 100 نەچچە كىشىنىڭ ئۆيىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئاكوپ قازدى. ئۆيلەرنىڭ ياغاچلىرىنى ئوتۇن قىلىپ قالدى. خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سايىمانلىرىنى تارتىۋېلىپ ئاتلىرىغا تاقا سوقتۇردى. نۇرغۇن ئاشلىق، رەخت، ئوتۇن، ئۆي جاھازلىرىنى بۇلاپ كەتتى. ناھىيە بويىچە، شۇ ۋاقىتلاردا ئاران ئىككى مىڭ تۆگە، ئات - ئۇلاغ بولسىمۇ ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئورگانلار خەلقنى يىلىغا ئىككى مىليون نەچچە يۈز مىڭ جىڭ كېلىدىغان ماددى ئەشيالارنى ھەقسىز توشۇتتى. بۇ جەرياندا، تۆگە، ئات - ئۇلاغ-

تاشقورغانغا قوراللىق رازۋېتچىكلارنى ئەۋەتىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنلاشقان ئەھۋالى، قورال-ياراقلىرى، تەمىناتى ۋە باشقا ئىشلارنى رازۋېتكا قىلدى. ھەممە تاشقورغاندا قالغان بىر قەدەر ئىلغار زاتلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، خەلق ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات ئېلىپ باردى. دەھشەتلىك زۇلۇمدىن زار قاقشىغان خەلق قوراللىق رازۋېتچىكلارنى بارلىق كۈچى بىلەن قوللىدى، ئۇلۇغ خەۋپكە قارىماي ئۆيلىرىگە يوشۇرۇپ قوغدىدى، تۈرلۈك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى، بىر قېتىم توختامىشتا سىياسىي، ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئېلىۋاتقان مىللىي قوشۇندىن غېرىپشاھ (تاجىك) باشلىق بەش كىشى دەپتەرگە، ئىمنايىتۇللا (تاجىك) باشلىق تۆت كىشى تاغارمىغا، مەمەت ئەيسا (قىرغىز) باشلىق تۆت كىشى سۇ بېشىغا گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئورۇنلاشقان، قورال-ياراق ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە بېرىپ، ۋەزىپىنى ئورۇنلىغاندىن كېيىن يەنە توختامىشقا سالامەت قايتىپ كەلتى، شۇنداق قىلىپ 1944-يىلدىن 1945-يىلغىچە پارتىزانلار ئەترىتى 12 قېتىم قوراللىق رازۋېتكا ئېلىپ بېرىپ، ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە بولدى، بىر قانچە قېتىم تاغارما، سۇ بېشى قاتارلىق جايلارغا ئۈزۈلمەي ھۇجۇم قىلىپ دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىنى چۈشۈردى، نۇرغۇن ئادەملەرنى پارتىزان ئەترىتىگە قوشۇۋالدى، 1945-يىل كۈزگە كەلگەندە تاشقورغان ئەتراپىدىكى پارتىزانلارنىڭ ئادەم سانى 295 كە يېتىپ، مەلۇم ساندا قورال-ياراققا ئىگە بولدى، شۇنىڭ بىلەن تاشقورغاندا ئومۇمىيۈزلۈك ئىنقىلاب قوزغاشنىڭ شەرت-شارائىتى پىشىپ يېتىلدى.

شۇ چاغدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تاشقورغان،

قىلغان كارۋانشاھ (تاجىك) خەلق ئۈستىدىكى ئازاب-ئوقۇبەت-
لىرىنىڭ ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي
تەرەپ بىلەن ئالاقىلاشتى. گېنېرال ئىسھاقبېك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقى-
لابىنىڭ ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنى
ئېلىپ بېرىشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. سوۋېت
ئىتتىپاقىمۇ بۇ مەسىلىنى ئىنقىلابنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تاجىك،
قىرغىزلار ئىچىدىن ھەربىي ۋە مەمۇرىي رەھبىرىي خادىملار
(كارۋانشاھ [تاجىك]، ئاقيول بەگ قاتارلىق) لارنى تەربىيىلەپ
بەردى ھەم تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنىنى تەشكىل-
لىشىگە ياردەم بېرىش بىلەن بىللە، كۆپلىگەن سىياسىي، ھەربىي
ئىشلار خادىملىرىنى تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك خىز-
مىتىگە قاتناشتۇردى. قورال - ياراق، ئوق - دورا جەھەتتە
كۈچلۈك ياردەم بەردى. 1944- يىل 6- ئايدا كارۋانشاھ، ئوبۇل-
قاسىم (قىرغىز)، ئەھمەت (قىرغىز)، تاشتۆمۈر (قىرغىز) لار
سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئۆتۈپ ياردەم
سورىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي
ھۆكۈمىتى بۇلارنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى قەتئىي قول-
لىدى، ھەر تەرەپلىمە ياردەم بەردى. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپ
سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدا پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەندى.
پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى ئاساسەن تاشقورغاندىن
قېچىپ چىققان تاجىك، قىرغىز چارۋىچىلىرى بولۇپ، گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇم - ئېكىسپىلاتاتسىيىسىگە
ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى ناھايىتى يۇقىرى
ئىدى. پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار بىر
تەرەپتىن ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن

2. مەمەت ئەيسا، ئابدۇمالىك باشچىلىقىدىكى 30 كىشىلىك سېرىقبېشىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولىدى؛

3. تاشتۆمۈر، تاھىر، ئۇسمانلار باشچىلىقىدىكى 60 كىشىلىك بىرلىككۆلگە ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولىدى؛

4. كارىۋانشا، غېرىپشا، ئىمنىيازلار باشچىلىقىدىكى 40 كىشى تاغارمىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولىدى؛

5. ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 20 كىشى چېچەكلىك داۋىنىغا ئۆتۈپ، گومىنداڭنىڭ يېڭىشەھەر تەرەپتىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنلىرىنى توسۇشقا مەسئۇل بولىدى.

سىياسىي، ئىدىيىۋى، تەشكىلىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن تاشقورغاندىكى تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىزرۇش يولىدىكى بۇ مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئاخىر پارتلىدى.

تاشقورغاننىڭ ئېلىنىشى، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە قوراللىق قوشۇن قوماندانلىق شتابىنىڭ قۇرۇلۇشى

تاشقورغان ئىنقىلابى ئىككى يىللىق ۋاقىت ئىنقىلابىي قوشۇننى قوراللاندۇرۇش، تەشكىللەش ۋە تولۇق تەييارلىق كۆرۈش ئاساسىدا 1945-يىل 8-ئاينىڭ 15-كۈنى ئەمەلگە ئاشتى. شۇ كۈنى پارتىزانلار ئەترىتى ئەسلىدىكى پىلان بويىچە سەھەر سائەت تۆتتە بىر بەلگە ئوقى بىلەن تەڭ گومىنداڭنىڭ تاشقورغان ناھىيە مەركىزى، تاغارما، سېرىقبېشى، بىرلىككۆلدىكى ئىستىھكاملىرىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. كېچىدە، بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇمغا ئۇچراشنى خىيالىغىمۇ كەل-

تاغارما، بەلدەش، سىزبېشى، بۈلۈڭكۆل، پەيىك، دەپتەر، قوش-
بەل، خونجىراپ قاتارلىق توققۇز ئورۇندا تۇرۇۋاتقان قورال-
لىق كۈچلىرى (ھەربىي- ساقچىلىرى) 400 دىن كۆپرەك ئىدى.

پارتىزانلار ئەترىتى دۈشمەن قوراللىق كۈچىنىڭ ئەنە
شۇنداق ئورۇنلاشقىنىغا ئاساسەن 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 9 -
كۈنى پارتىزانلار يىغىنى چاقىرىپ ۋەزىيەت ۋە شارائىتنى
تەھلىل قىلىپ، تاشقورغانغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش پىلا-
نىنى ماقۇللىدى. پىلاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق
بولغانىدى:

تاشقورغاننىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، چېگرا لى-
نىيىسى ئۇزۇن بولۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنىڭ ئومۇمىي سانىنى
پارتىزانلارغا سېلىشتۇرغاندا كۆپ بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئۇ-
زاق لىنىيىدە پارچە- پۇرات ئورۇنلاشقان. بىر- بىرى بىلەن
ئارىلىقى ئۇزۇن، تېز مۇددەتتە بىر- بىرىگە ياردەم بېرىشكە
يېتىپ كېلەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەننىڭ ھەر قايسى
ئاساسىي بازىلىرىغا بىرلا ۋاقىتتا، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان-
دا، ئۇلارنى بىر- بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈ-
رۈپ، بىر- بىرلەپ يوقاتقىلى بولاتتى.

يۇقىرىقى ئەھۋالغا ئاساسەن پارتىزانلار ئەترىتى ئۆز
كۈچلىرىنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇردى: 1945 - يىلى 8- ئاينىڭ
13- كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننى تەشكىللەپ، كاردىۋانشاھ قوما ن-
دانلىقىدا تۆت يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىش
بەلگىلەندى.

1. ...، لەشكەر، مادايوپلار باشچىلىقىدىكى 60 كىشى
تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسئۇل بولدى؛

تاجىك، قىرغىز خەلقى تاشقورغاننىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭ-پۇش-
قاقلىرىدىن يىغىلىپ، ئۆزىنىڭ نىجاتلىق يولىغا ئىگە بول-
غانلىقىغا قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى. يىغىندا تاشقورغان ئىن-
قىلابىي پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ قوراللىق كۈچىنى
يەنىمۇ زورايتىپ، تەشكىل ۋە قوماندانلىقى بىرلىككە
كەلگەن مۇنتىزىم مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن قۇرۇپ چىقىش
مەسىلىسىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. چوڭقۇر ئازاپ - ئوقۇبەت-
تىن ئازاد بولغان خەلق ئۆز پەرزەنتلىرىنى قىزغىنلىق بىل-
ەن ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتۇردى، ھەتتا ئىنقىلابىي قو-
شۇننىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزى تەييارلاپ
بەردى. شۇ چاغدا تاشقورغاندا ئاھالە ئاز بولغاچقا، ئومۇ-
مەن 18 ياشتىن يۇقىرى، 45 ياشتىن تۆۋەن بولغان قورال
كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىكى
ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناش-
تى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي قېرىلار،
ئاياللار ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بىر مۇنچە كىشىلەر پەرزەنت-
لىرىنى ئۆزى ئېلىپ كېلىپ ئارمىيىگە بەردى.
تاشقورغانلىق پېشقەدەم چارۋىچى ئومان
ئۆزىنىڭ يالغۇز پەرزەنتىنى باشلاپ كېلىپ ئىنقىلابىي قوشۇن-
غا قاتناشتۇرماقچى بولدى. ئەمما، قوشۇن رەھبەرلىكى ئۇنىڭ
يالغۇز قىيىنلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، قوبۇل
قىلماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئۇ: «مەن قېرىدىم، مىلتىق
كۆتۈرۈپ ئۇرۇشقا قاتنىشالمايمەن. لېكىن، ھاسا ئېلىپ پادا
باقالايمەن، ئەگەر گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى
داۋاملىشىۋەرسە، ئوغلۇم يېنىمدا بولغىنى بىلەنمۇ ماڭا ياخ-

تۇرمەي شەھەردىن ئۇيغۇردا ياتقان دۈشمەن قوشۇنلىرى كاڭگىراپ، پۈتۈنلەي سارالىمىگە چۈشۈپ، تېزلا تەرە - پەرەن بولۇپ كەتتى. پارتىزانلار تاشقورغاندىكى ھەربىي گازارما بىلەن ساقچى ئىدارىسىغا تەڭلا ئوت ئاچقاندى، چېگرا مۇداپىئە دۈيىنىڭ دۈيجاڭى ئالدىراپ - تېنەپ پىلىموتچى ئەسكەرلەرنى قويۇپ قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆزىگە ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر سالاسىمە ئىچىدە كىيىملىرىنى كىيىشكىمۇ ئۈلگۈرمىدى. ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بىلەن تەرجىمانىغا ئوق تېگىپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن روتا كوماندىرى گازارمىنى تاشلاپ قېچىشقا بۇيرۇق بەردى. پارتىزانلار بىر كېچە-كۈندۈزلۈك جەڭدە تۆت ئىستىھكامنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن بىر قىسمى ئۆلۈپ، قالغانلىرى تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. پارتىزانلار 8-ئاينىڭ 19-كۈنىگىچە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى شەرقىي شىمال تەرەپتە چىلگۈمبەزگىچە، شىمالدا چەشتاغقىچە، غەربىي شىمالدا بوستانتېرەككىچە قوغلاپ باردى. ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى بىر نەچچە كۈنى ئىچىدىلا پارتىزانلار دۈشمەنىنىڭ بىر نەچچە ئون قوراللىق كۈچىنى يوقاتتى ۋە يارىدار قىلدى. 227 تال مىلتىق، بىر ئېغىر پىلىموت، ئۈچ يېنىك پىلىموت، 120 يېشىك ئوق - دورا ۋە باشقا نەرسىلەرنى غەنىمەت ئالدى، پارتىزانلاردىن ئۈچ كىشى قۇربان بولدى.

تاشقورغان ناھىيىسى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، 8-ئاينىڭ 17-كۈنى ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى غەلىبىسىنى تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىنى يەتكىچە تارتقان، زۇلمەتتىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپالمىغان

«ھەر قايسى مىللەتلەردىكى ئېزىلىۋاتقان خەلقلەر ئىتتىپاقلىشىپ، گومىنداڭنى يوقىتىپ، ئەركىنلىك ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى.

تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 4000 دىن ئارتۇق كىشى (چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتناشقانىدىن سىرت، يەنە مەمۇرىي خادىم ۋە زاپاس قىسىم بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 6000 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. پۈتكۈل ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ قوماندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن باش قوماندانلىق شىتابى، ئىچكى ئامانلىقنى ساقلاش ئۈچۈن جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگىنى قۇرۇلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ مەمۇرىي تەشكىلى ۋە ھەربىي تەشكىلى ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

1. مەمۇرىي ئىشلار تەشكىلى:

مەمۇرىي جەھەتتە تاشقورغاندا تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇ، تاشقورغان، يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، قەشقەرنىڭ ئويتاغ، تاشمىلىق، ئاقتۇنىڭ 3 -، 4 -، 5 - رايونلىرى، يېڭىسارنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

ۋالىي ئاقىيول بەگ (تاجىك بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تاشقورغاننى قايتىدىن ئىگىلىۋېلىپ، قىرغىنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزگەندە، پاناجاي ئىزلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن، كېيىن قايتىپ كېلەلمىگەن).

شۇ كۈنى يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە، ئوغلۇم مىلتىق ئېلىپ ئالۋاس-
تىلارنى قىرسۇن، شۇنداق قىلسا، ئۆلسەممۇ ئارمانسىز كېتەت-
مەن» دەپ يېتىك تۇردى. ئاخىرى ئوغلىنى قوشۇنغا قاتناش-
تۇرۇزدى. ئوغلى ئىنقىلابىي قوشۇندا ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا يەنە
ئوغلىغا خەت يېزىپ: «بالام، ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىپ
دۈشمەننى يوقات، ھەرگىز قاچقۇن بولما! خىيانەتكارلىق قىلما-
ما! دۈشمەن بىلەن يەكمۇيەك تۇتۇشقاندا جان تىكىپ ئېلىش!
دۈشمەننى يىقىتماي قويما. دۈشمەن بىلەن تەڭ ئۆلسەڭمۇ
مەيلىكى ھەرگىز قاچقۇنچى بولما. مەن دېگەندەك قىلالمىساڭ
ئاتا - بالىلىق مۇناسىۋىتىمىز ئۈزۈلىدۇ» - دېدى.
بۇ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق كۈچ بىلەن مەددەت بې-
رىشى ئارقىسىدا ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ كۈچى تېز زورايدى؛
دۈشمەندىن غەنىيمەت ئالغان قورال - ياراقلار بىلەن ئۆزى-
نى قوراللاندۇرۇپ، قوشۇنغا يېڭى كىرگەنلەرنى تەربىيىلىگە-
ندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئىلگىرىلەپ
يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن زور زور شەرتلەرنى ھازىرلىدى. 1945 -
يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تاشقورغاندا ۋاقىتلىق مىللىي
ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت — تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇل-
دى. ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئاممىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنى-
شىشقا سەپەرۋەر قىلدى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمە-
تىمۇ بىر قىسىم قوراللىق كۈچىنى ياردەمگە ئەۋەتتى ھەمدە ئۈچ
ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى گېنېرال لېتنانت ئىسھاقبەگنى
تاشقورغان ئىنقىلابىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا ئەۋەتتى. كېيىن
ئۇ يەنە تاشقورغان ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانلى-
قىنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى:

بىرىنچى بىردىگادا، ئورنى قوشراپتا، ئادىمى ئۈچ مىڭدىن كۆپ. بۇنىڭغا قاراشلىق يەكەن تەرەپتىكى قىرغىز، ئۇيغۇر، تاجىك ئۈچ پولك ۋە يېڭىساردىكى بىر قىرغىز پولكى بار ئىدى.

بىردىگادا باشلىقى مادايوپ (تاجىك، جۇڭگو كومپارتىيىسىدىن يولداش خۇجىيەن تاشقورغان چېگرا مۇدا پىئەچولۇك ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغاندا مادايوپنىڭ دادىسى زەمىر مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى بولغان. مادايوپ ئۆزى خۇجىيەننىڭكا ئىنىۋىسى، ئاكىسى شىر دىنبەگ لىيە نجالىق بولغان، جۇڭگو كومپارتىيىسىلىرىنىڭ ئىلغارىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان. شىڭ شىسەي يۈز ئۆرۈپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن پاناجاي ئىزدەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قالغان).

مۇئاۋىن بىردىگادا باشلىقى ھاكىم شېر دىپ (قىرغىز، قىزىلسۇدا).

باش مەسلىھەتچى شەمسىدىن سېخى (تاجىك، تاشقورغاندا).

سىياسىي كومىسسار مادايوپ (قوشۇمچە ئۆتىگەن).

قىرغىز پولكى («غالىبىيەت» پولكى):

پولك باشلىقى قادىر قۇل (قىرغىز، ئاقتۇ ناھىيىسىدىن، ئۆلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ئابدۇراخمان (قىرغىز، ئاقتۇ ناھىيىسىدىن).

تاجىك پولكى:

پولك باشلىقى لەشكەر (تاجىك، تاشقورغانلىق، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق سىياسىتى يۈرگۈزگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ قايتىپ كېلەلمىگەن).

مۇئاۋىن ۋالىيى ھۆچامكەلدى (قىرغىز، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا).

باش كاتىپ شەمسىددىن سېيخى (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان).

خەلق ئىشلار باشلىقى بولبول (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيىگە چىققان).

مالىيە - نودا باشلىقى گۈلجون (تاجىك، گومىنداڭ تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).

باج ئىدارە باشلىقى داۋۇت ساتتار (ئۇيغۇر، تاشمىلىقتىن).

ساقچى ئىدارە باشلىقى ئەلىفشا (تاجىك، ئۆلۈپ كەتكەن).

2. ھەربىي ئىشلار تەشكىلى:

باش قوماندانلىق شىتاب، ئورنى: تاغارما يېزىسىدا.

باش قوماندان كاردۋانشا (تاجىك، ئۇ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن يولداش خوجيەن، شۇلياڭلار تاشقورغاندا پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ، ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلغان. شۇ چاغدا «بومبىر ساقال ھاكىم» دەپ ئاتالغان. تاشقورغان ئىنقىلابىدىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەندە پانالىق ئىزدەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ، قايتىپ كېلەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن).

مۇئاۋىن قوماندان مەمەت ئەيسا (قىرغىز، قىزىلسۇدىن)،

باش كاتىپ قاۋۇل مىرزەك (قىرغىز، قىزىلسۇدا پېنسىيىگە چىققان).

گارنىزون پولك باشلىقى شىر مىنبەگ (تاجىك، تاشقورغاندا خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىۋاتقاندا ئۆلۈپ كەتتى).

ئاساسىي قوشۇن ئىككى بىرىگادا قىلىپ تەشكىللەنگەن.

ئويتاغ قىرغىز پولكى:

پولك باشلىقى سابىت بېك (قىرغىز، ئۇلۇغچات تىن)؛

مۇئاۋىن پولك باشلىقى سەتىبېك (قىرغىز، ئۇلۇغچات تىن).

ھەشامەتچى سوۋانقۇلى (قىرغىز، ئۇلۇغچات تىن).

قەشقەر ئۇيغۇر پولكى:

پولك باشلىقى ھەسەن ھاجى (ئۇيغۇر، يېڭىساردىن. بېتىمەدىن كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن تېرىدەك كۆمۈلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى تۇرسۇن ھەتەم (ئۇيغۇر، يېڭىساردىن. بېتىمەدىن كېيىن گومىنداڭ تەرەپتىن تېرىك كۆمۈلگەن).

ئىنقىلابىي قوشۇن تەرتىپكە سېلىنىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىن باش قوماندانلىق شىتابى تاغارمىدىن ئالدىنقى سەپتىكى چاڭگۇمبەزگە يۆتكەلدى. ئىنقىلابىي قوشۇن 1945- يىل ئاخىرىدا بىر ئايلىق ھەربىي تەربىيەدىن كېيىن ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ قەشقەر، يەكەننى ئازاد قىلىش مەقسىتىدە ھەربىي يۈرۈش باشلىدى. ئۇلارنىڭ نىشانىسى مۇنداق بولدى: بىر يۆنىلىش ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي جەنۇب تەرەپتىن قەشقەرنى قىسىش؛ يەنە بىر يۆنىلىش ئاقتالا ئارقىلىق مېڭىپ يېڭىسارنى ئازاد قىلىش ۋە بۇ ئىككى قوشۇن ئىككى تەرەپتىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى ئازاد قىلىش؛ ئاندىن كېيىن قەشقەر بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش، ئاچىك پولكى داتۇڭ، قوشراپ ئارقىلىق يۈرۈش قىلىپ قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىپ، خوتەن بىلەن يەكەننىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەكەننى ئازاد قىلىش.

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ياقۇپ (تاجىك، تاشقورغانلىق، ئۆلۈپ كەتكەن).

مەسلىھەتچى بەكقەدەم (تاجىك، تاشقورغاندا پېنسىيەگە چىققان).

قاغىلىق ئۇيغۇر پولكى:

پولك باشلىقى ھاشىمئاخۇن (ئۇيغۇر، قاغىلىقتىن 11 بېتىمگە ئاساسەن قايتقاندا، گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى تۇردى قارىبەگ (ئۇيغۇر، قاغىلىقتىن، بېتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن).

يېڭىسار ئېكىزيارىدىكى قىرغىز پولكى:

پولك باشلىقى ئوسمان باتۇر (سىز بېشىلىق قىرغىز، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).

مۇئاۋىن پولك باشلىقى ئوسمان ئېركەش (قىرغىز، ئاقتۇدىن، سوۋېتكە كەتكەن).

بۇنىڭ قارىمىقىدا بىر تاجىك ئىسكادرونى (لىيەن) بولغان. كوماندىر ئىسكادرون ئەبىبۇللا (تاجىك، گومىنداڭ تەرىپتىن ئۆلتۈرۈلگەن).

ئىككىنچى بىرىگادا، ئورنى ئويتاغدا. قارىمىقىدا ئىككى پولك بولغان.

بىرىگادا باشلىقى تاھىر (قىرغىز، تاشقورغاندىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەندە سوۋېتكە كېتىپ، قايتىپ كېلەلمىگەن).

سىياسىي كومىسسارى تۇرغالى (قازاق، كېيىن سوۋېتكە كەتكەن).

باش كاتىپ قەمبەر (قىرغىز، ئاقتولۇق).

بىر مۇنچە كىشىلەر ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتناشتى. بۇلار چىلگۈمبەزگە بارغاندىن كېيىن، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، يېڭى جەڭچىلەر بىلەن قىسمىنى كېڭەيتىپ ئاقتالاغا يۈرۈش قىلدى. كومىنداڭچىلار ئىنقىلابىي قوشۇننى توسۇپ، تىرە - پىرەن بولغان قوشۇنىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن، قەشقەردە تۇرۇشلۇق 3 - پولكتىن بىر روتا ئەسكەر ئەۋەتتى. 3 - پولك شۇ ۋاقىتلاردىكى كومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى بولغان قىسىم ھېسابلىناتتى، ياردەمگە ئەۋەتىلگەن بۇ قىسىممۇ خىللانغانىدى. لېكىن 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتالاغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، دۈشمەننىڭ بۇ قىسمىنى پۈتۈنلەي توراپ، يېڭىسارغا قېچىشقا مەجبۇر قىلدى، مۇشۇ قېتىملىق جەڭدە 160 نەپەر دۈشمەننى يوقاتتى، 20 كىشىنى (بىر روتا كوماندىرىمۇ قوشۇلۇپ) ياردار قىلدى، شۇ قېتىملىق جەڭگە لىيىسىنىڭ ئىلھامى بىلەن دۈشمەننى ئېگىز يارغىچە قوغلاپ باردى. دۈشمەن ئېگىز يارنىمۇ تاشلاپ يېڭىسارغا قاچتى. يول بويىدىكى يەرلىك ئاھالىدىن 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كەتتى. يېڭىسار ناھىيە بازىرىغا بارغاندىن كېيىن، مەجبۇرىي ئېلىپ كەتكەن ئادەملەرنى ئۆز قوشۇنىغا كىرگۈزۈپ زىيادىنى تولدۇرۇپ، سانىنى تولۇقلىۋالدى. ئاندىن ئېگىز يارغا قايتىدىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئىنقىلابىي قوشۇن يول توسۇپ، دۈشمەننىڭ ئالدىدا ماڭغان 59 ئادىمىنى پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئالدى. قالغان دۈشمەنلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، يېڭىسارغا قېچىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا يەنە يەكەن تەرەپتىن ياردەمگە كەلگەن 200 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئالدى-ئارقىسىدىن ئوققا تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ 47 ئادىمىنى يوقاتتى.

ئىنقىلابىي قوشۇن ئەشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە كەز دەرياسى بىلەن يەكەن دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى نەچچە يۈز كىلومېتىرلىق تاغ - داللارنى كېزىپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولغان جاپالىق قوراللىق كۈرەشنى باشلىۋەتتى.

ئەگرى توقاي ۋە جاپا-مۇشەققەتلىك قوراللىق كۈرەش

ئىنقىلابىي قوشۇن قەشقەر، يەكەن تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلغان چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدىمۇ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى قوراللىق كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەر قايسى جايلاردا خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، بىر - بىرىگە ياردەم بېرەلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشقورغاندا ئىنقىلابىي قوشۇن بىراقلا غەلىبە قىلىپ دۈشمەننى يۈرەكسىز قىلىۋەتكەن، دۈشمەن تېخى ھۇشىنى يىغىپ بولالمىغان ھەم باشقا جايلىرىدىكى قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلمىگەنىدى. شۇڭا بۇ باسقۇچنىڭ دەسلەپىدە مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن چاقماقتەك يۈرۈش قىلىپ زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

تاشقورغاندىن قېچىپ چىققان دۈشمەنلەر چېچەكلىكتە ئوبۇلقاسىم رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، ئۇدۇل چىلگۈمبەزگە قاراپ قاچتى، يول بويى بۇلاڭچىلىق قىلىپ خەلق ئاممىسىنى زار - زار قاخشاتتى. شۇڭا ئىنقىلابىي قوشۇن دۈشمەننى ئىز بېسىپ قوغلاپ ماڭغاندا يول بويلىرىدىكى خەلق قىزغىن قارشى ئالدى ۋە ياردەم بەردى-

يەكەن يۈنىلىشىگە قاراپ ئىلگىرىلىگەن تاجىك ئاتلىق پولـ
كىدىن قاسىمبەگ رەھبەرلىك قىلغان قىسىم كوسراپقا كېلىپ، ئاردـ
تاشتا دۈشمەنگە قاتتىق تەھلىكە سالدى. 11- ئاينىڭ 2-كۈنى
ئەيسادىن رەھبەرلىكىدىكى 160 نەپەر كىشىلىك چىلگۈمبەز
ئارقىلىق كوسراپقا كەلدى ۋە قاسىمبەگ قوشۇنى بىلەن
بىرلەشتى. ئۇلار بىرلەشكەندىن كېيىن، يەكەن، پوسكام
ناھىيىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دەرياكۆۋرۈكىنى بۇزۇپ تاشلاپ،
قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى. 11- ئاينىڭ 13- كۈنى لەشكەر
باشچىلىقىدىكى ئاساسىي كۈچ يېتىپ كېلىپ ئۇلارغا قوشۇلدى.
ئادەم سانى كۆپەيگەندىن كېيىن ئۇلار ئىككى
قىسىمغا بۆلۈنۈپ، كاچۈڭ - تىزمىشىق سارايدىكى دۈشمەن
بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بىر نەچچە كۈنلۈك جاپالىق
جەڭلەر ئارقىلىق بۇ يەرلەردىكى دۈشمەن قوشۇنىنى قوغلاپ
چىقاردى. 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇندىن
400 كىشى پوسكامغا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، مەخپىيەتلىك
ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ھەرىكىتىنى دۈشمەن
بالدۇراق سېزىۋالغاچقا، بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئۇتۇقلۇق بولمىدى.
ئىنقىلابىي قوشۇن پەقەت بىر قانچە ئات غەنىيمەت ئالدى.
ئاندىن پوسكامنى تاشلاپ قويۇپ، 12 - ئاينىڭ 18- كۈنى
ياقىمىرىقىغا ھۇجۇم قىلدى. 19- كۈنى ياقىمىرىقنى ئازاد قىلىپ،
دۈشمەندىن 38 ئادەمنى يوقاتتى. 24 مىلتىق، بىر پىلىموت غەنىـ
مەت ئالدى. بۇ، پوسكامدىكى دۈشمەنلەرنى چۆچۈتتى.
شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن پوسكامنى تاشلاپ قاچتى. لېكىن ئىنقىلاـ
بىي قوشۇن دۈشمەننىڭ پوسكامدىن قاچقانلىقىدىن خەۋەرسىز
قالغاچقا، قاچقان دۈشمەن ئىككى كۈندىن كېيىن يەنە پوسكامغا

ئىنقىلابىي قوشۇن ئاقتالا، ئېگىز يارىدىكى جەڭلەردە ئومۇمەن دۈشمەننىڭ 300 دىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتتى ۋە 280 تال مىلتىق، 18 تال ئېغىر - يېنىك پىلىمۇت غەنىمەت ئالدى. دۈشمەندىن ئەسىرگە چۈشكەن ئازسانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىنى تەربىيىلەپ ئۆز سېپىگە قوشتى. ئىنقىلابىي قوشۇن قىزىل تاغقا كەلگەندە يېڭىساردىن ساۋۇت قارى، مەھەممەت ئىمىن، ھەسەن ھاجى، تۇرسۇن بەگ قاتارلىقلار باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئۇيغۇر دېھقانلار پارتىزانلارغا قوشۇلدى. شۇڭا يېڭىسار يۆنىلىشىدىكى ئىنقىلابىي قوشۇن ئۇلغىيىپ 400 كىشىدىن ئاشتى، دۈشمەننى يېڭىسارغا 50 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگىچە سۈرۈپ باردى.

قەشقەر يۆنىلىشىگە قاراپ ماڭغان قوشۇنلار دۈشمەنلەرنى سۈيىشى، بۇلاڭكۆل قاتارلىق جايلاردىن قوغلىۋېتىپ، بوستانتېرەك قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە مۇشۇ ئەتراپتىكى دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، 9-ئاينىڭ 15-كۈنى ئوپالنى ئىشغال قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنى تاشمىلىق، چەشتاغ، توققۇزاق قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىۋالدى. ئوپال، ئېگىز يار خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇننى قىزغىن قارشى ئالدى، ئېگىز يار خەلقى ئۆزلۈكىدىن پارتىزانلارنى ئاشلىق، ئوت - چۆپ بىلەن تەمىنلىدى. ئوپال خەلقى ئىنقىلابىي قوشۇنغا 60 ئات ئىئانە قىلدى. 9- ئاينىڭ 16- كۈنى بۇ قوشۇن تاشمىلىققا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاشمىلىقنى ئالالمىدى. ئەمما غەربىي جەنۇب تەرەپتىن قەشقەرگە جىددىي تەھلىكە سالغانلىقى ئۈچۈن دۈشمەن قەشقەردىكى ئاساسىي كۈچىنى ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە قارىتىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە بۇ يۆنىلىشتىكى قوشۇن توسالغۇغا ئۇچراپ ئىلگىرىلىيەلمىدى.

1946-يىلى 1-ئاينىڭ 1-كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تاجىك، قىرغىز، ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان «غالىبىيەت» پولكىنىڭ 600 دىن كۆپرەك ئادىمى قاغىلىق ناھىيە شەھىرىگە ئۈچ تەرەپتىن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. دۈشمەن قوشۇنى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرغان بولسىمۇ، 5-6 سائەتلىك جەڭدىن كېيىن بەرداشلىق بېرەلمەي، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قېچىشقا ئۇرۇندى. لېكىن، قاتمۇ-قات مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغاچقا، تۆت نەپەر ئەسكىرىلا قاچالىدى، قالغانلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. گومىنداڭ تۈرمىلىرىدىكى 500 دىن كۆپرەك ئادەم قويۇۋېتىلدى، پوسكامدىكى دۈشمەن قوشۇنى قاغىلىقتىكى مىلتىق ئاۋازى بىلەن تەڭ يەكەن شەھىرىگە قاچتى. ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىق، پوسكامنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇردى. گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى 42-دىۋىزىيىسى قاغىلىققا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 3 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بۇلار تۇمشۇق سارايغا كەلگەندە، شۇ يەردە يول توسۇپ تۇرغان قىرغىز پولكىنىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچراپ، ئالاقىزادىلىقتا ئوق ئېتىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي، 300 دەك ئۆلۈكىنى تاشلاپ بەدەر تىكىۋەتتى. بۇلارنىڭ توشۇپ كەلگەن ئوزۇق-تۈلۈكلىرىنى پۈتۈنلەي ئىنقىلابىي قوشۇن ئولجا قىلىۋالدى؛ قېچىپ يۈرۈپ ھالسىرىغان، تەمىناتى قولدىن كېتىپ ئاچارچىلىققا دۇچ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنى ئىنقىلابىي ئارمىيىگە تەسلىم بولغان بولسىمۇ، بۇنى سېزىۋالغان دۈشمەن ھەربىي دائىرىلىرى 60 تىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، ئاخىرى ئۆزىنىڭ مىڭدەك ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ،

قايتىپ كېلىنىۋالدى. ئىنقىلابىي قوشۇن رازۋېتكا قىلىش ئارقىلىق دۈشمەننىڭ يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق ئاساسىي بازىلىرىدا قاۋۇلىپ، يەككە - تاياقچىسىز قالغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆزكۈچلىرىدىن 30 - 40 تىن بۆلۈپ ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلى بىلەن دۈشمەن كۈچلىرىنى بىر - بىرلەپ يوقاتتى، يېڭىسار ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنى پارچىلاپ يوقىتىپ، قىزىل، ياقىمبىق، قىزىلتاغ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلدى. شۇ ئاساستا يېڭىسار، ئېنگىزيار، پوسكاملار ئوتتۇرىسىدىكى يولنى تۇتاشتۇردى. 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يېڭىساردىكى جاڭ دۇيجاڭ، دۇسوجاڭلار ئۆز قارىمىقىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پوسكام، قاغىلىققا كېلىپ ئورۇنلاشماقچى بولدى. كېيىن ئۇلار پوسكامنىمۇ تاشلاپ ھەممە كۈچىنى قاغىلىققا يۆتكەپ بۇجاينى مۇداپىئە قىلىپ ياتتى. بۇ چاغدا ئۇلار خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ، قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى. خەلق ئاممىسى مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ تېزراق كېلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنى يوقىتىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى. بەزىلەر دۈشمەن ئىشغالىيىتىدىن قېچىپ كېلىپ، ئىنقىلابىي قوشۇنغا خەۋەر يەتكۈزدى. بەزىلەر دۈشمەن قوشۇنىنى ئالداپ ئىنقىلابىي قوشۇن بۆكتۈرمىسىگە ئېلىپ كەلدى. ئىنقىلابىي قوشۇن بۇ ۋاقىتتا ئۆز قىسىملىرىنى 30 - 40 تىن كىچىك ئەترەتلەرگە ئايرىپ، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن شەھىرى ئەتراپىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇردى. خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەتكارلىقى بىلەن ئەتراپتىكى تارقاق دۈشمەنلەرنى ئارقىمۇ - ئارقا يوقىتىپ، قاغىلىقتىكى دۈشمەن قوشۇنىنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىن نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىغا قارشى قويدى. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئادەم سانى گەرچە 5 ھەسسىدىن ئاشقان بولسىمۇ قورال - ياراقلىرى كەمچىل، ھەربىي جەھەتتىكى تەربىيىسىنىڭ ئاجىز، ھەربىي ئۇرۇش تاكتىكىسى ۋە باشقا جەھەتلەردىمۇ ئىنقىلابىي قوشۇندا تېخى خادىملار ئاز ئىدى، گومىنداڭنىڭ مۇنتىزىم ئارمىيىسىگە يېتىشمەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي قوشۇن قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن كېيىن مەغرۇرلىنىپ، ئۆز كۈچىنى تولىمۇ يۇقىرى مۆلچەرلىدى. گومىنداڭنىڭ يەكەن، قەشقەردىكى كۈچلىرىنى بىر پەشۋاغمۇ يار دىمايدۇ، دەپ قارىدى. ھەر جەھەتتە تولۇق تەييارلىق كۆرمەيلا يېڭىسىلىك بىلەن يەكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. بۇنى سەزگەن دۈشمەنلەر بىر تەرەپتىن يەكەن، يېڭىسار تەرەپتىكى مۇداپىئەسىنى كۈچەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ بەس - بەستە ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىشپىيون - جاسۇسلىرىنى ئىنقىلابىي قوشۇنغا سوقۇنۇپ كىرگۈزدى، بۇ ئىشپىيون - جاسۇسلار تۈرلۈك چارىلار بىلەن رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېگە بولۇۋېلىپ، دۈشمەنگە ئاخبارات يەتكۈزۈپ تۇردى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە ئىنقىلابىي قوشۇن ناھايىتى زور بەدەل بەردى، كۆپ چىقىم تارتتى.

1946 - يىل 1- ئاينىڭ 12- كۈنى «غالىبىيەت» پولكىدىن ئۇيغۇر، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك بولۇپ 390 دىن ئارتۇق يىگىت تۆت ئىسكادروننىغا بۆلۈنۈپ (1 - ئىسكادى-

چىكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ قاغىلىق ناھىيەسى پۈتۈنلەي ئازاد قىلىندى.

قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ماللىي ئارمىيە ئۇيغۇر پولكىنى يېڭىباشتىن تۈزۈپ چىققى. 15 كۈن ئىچىدە ئۇيغۇر ياشلىرىدىن بىر مىڭ 500 كىشى ماللىي ئارمىيىگە قاتناشتى. پوسكامدىمۇ ئۇ ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى روزدىيوپ باشچىلىقىدا ماتارىچىزدىيالىلار قوشۇلۇپ پىدائىلار ئەترىتى تەشكىللەندى. نەتىجىدە ماللىي ئارمىيە يىگىتلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5 مىڭدىن ئاشتى (ئەلۋەتتە بۇ كىشىلەرنىڭ خېلى كۆپچىلىكىدە تېخى قورال - ياراق يوق، كالتەك - چوقماق بىلەن قوراللانغانىدى). ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ جاسارىتى، شان - شۆھرىتى ئاشتى، ئەگەر ئۆتكەندە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىنقىلابىي قوشۇننى «پارچە - پۇرات بۇلاڭچىلار» دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى ناھايىتى تۆۋەن مۆلچەرلىگەن بولسا، قاغىلىقنىڭ ئازاد قىلىنىشى بىلەن گومىنداڭنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنىغا نىسبەتەن كۆزقارىشىدا چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئەمدى بۇ ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچكە ئەستايىدىل تاقابىل تۇرمىسا، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پۈتۈنلەي گۇمران بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. بۇ ۋاقىتلاردا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قوشۇنلىرى چېكىنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق قوراللىق كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوراللىق كۈچلىرىگە تاقابىل تۇرۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇڭا،

تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. قالايمىقانچىلىقتا ئىنقىلابىي قوشۇندىن 100 دىن ئارتۇق ئادەم دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش پىلانىمۇ بىكار بولدى.

چەشتاغقا ھۇجۇم قىلىپ بارغان ئەنجانباي باشچىلىقىدىكى 320 كىشىلىك ئىنقىلابىي قوشۇن باشتا گومىنداڭنىڭ چەشتاغدىكى بىر لىيەن ئەسكىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن دۈشمەننىڭ قەشقەر تەرەپتىن ياردەمچى كۈچلىرى تېز يېتىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ھۇجۇمنى توختىتىپ بەلگۈتاغ تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئەنجانباي ئېتىغا ئوق تەككەنلىكى ئۈچۈن قوشۇن بىلەن تەڭ چېكىنىپ كېتەلمىدى. ئۇ، يالغۇز دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ ئۇرۇشۇپ بىر قانچە ئون ئادەمنى ئۆلتۈردى. ئاخىرى ئۆزىمۇ قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ۋەھشى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنىڭ كاللىسىنىمۇ كېسىپ، ئوپالدا كوچا-بازارغا ئېسىپ سازايى قىلدى. لېكىن ئىنقىلابىي ئامما قورقۇپ كەتمىدى. ئايتىللا دېگەن بىر ئايال بارلىق خەلق ۋەكىللىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىنقىلابىي قۇربان ئۈچۈن كۆز يېشىنى تۆكتى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقىنى غەزەپ بىلەن ئېيىپلىدى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ يەكەن، يېڭىسارلارغا قىلغان ھۇجۇمى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، 3-ئاينىڭ ئاخىرلىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بارلىق ھەربىي كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن ئازاد رايونلارغا ئومۇميۈز-

رون كوماندىرى ھەسەن ھاجى، ئىككىنچى ئىسكادرون كوماندىرى ئابدىراخمان، ئۈچىنچى ئىسكادرون كوماندىرى باياك باتۇر، 4 ـ ئىسكادرون كوماندىرى تېرسېن ئاخۇن) ئۈچ تەرەپتىن يەكەن شەھىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. بۇلار ئىچىدىن كوماندىر باياك (تاجىك) 60 كىشى بىلەن يەكەن يېڭىشەھەرگە ئىچكىرىلەپ كىردى. ئۇ قوماندانلىق شىتابىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى، باشقا قوشۇنلارنىڭ يېتىپ كېلىشى، دۈشمەن ئەھۋالىنىڭ ئېنىقلىنىشىغا قارىماي ئالدىرىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يول باشلىغۇچىنى گومىنداڭ ئىشپىيونى بولغانلىقىدىن دۈشمەننىڭ مۇھاسىرە چەمبىرىكى ئىچىگە كىرىپ قالدى. دۈشمەن ئۇلارنىڭ ئالدى- ئارقىسىدىن شىددەتلىك ئوققا تۇتتى. باياك باتۇر جەڭچىلەرگە ئىلاجىنىڭ بېرىچە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىشنى بۇيرىدى. بىر كېچىلىك قانلىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ بىر قىسىم ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن پەقەت 28 لا كىشى مۇھاسىرىدىن چىقىپ كېتەلىدى. 31 كىشى قۇربان بولدى. باياك باتۇر قاتتىق مۇھاسىرىدە دۈشمەن قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆزى ئېتىپ، مەردانىلىق بىلەن قۇربان بولدى. دۈشمەن ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ، يەكەن شەھىرى كوچىلىرىدا ئېسىپ سازايى قىلدى. يېڭىسار، چەشتاغ تەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلارمۇ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. گومىنداڭ ئۆزىنىڭ 34- ۋە 17- پولكلىرىدىن 150 دىن كۆپرەك ئەسكىرىي كۈچىنى يۆتكەپ، يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ئىنقىلابىي قوشۇننى توستى. ئىنقىلابىي قوشۇن ئەگىز يېزىسىغا كەلگەندە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۇچراپ

رۇش ئۈچۈن تاشقورغان ئىنقىلابىي تەرەپتىن سىدىقخان تۆرەم، قۇربان دۆلەت قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ ئاۋۋال ئۈرۈمچىگە، كېيىن غۇلجىغا ئەۋەتتى.

ئىنقىلابىي قوشۇن بىر قانچە ئاي جاپا-مۇشەققەتلىك شارائىتتا كۈرەش قىلغانلىقى، ھەر جەھەتتىكى شارائىت ناچار بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئايروپىلان ئەۋەتىپ باكتېرىيە چاچقانلىقى، يازدا ياۋا كېزىدىك كېسەلى تارقىغانلىقى ئۈچۈن ئۇرغۇن قىيىنچىلىق يۈز بەردى. ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ بۇنداق يۈزسىزلىكىدىن غەزەپلەنگەن كەڭ - كوماندىر جەڭچىلەر چېكىنىشنى توختىتىپ، ئەسلىدىكى پىلان بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. 1946- يىلى 8- ئايدا تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن مادايوپ، شېرىنبەگ، ئوبۇلقاسىم قاتارلىقلار داغدۇغىلىق مۇكاپاتلاش يىغىنىغا قاتنىشىۋاتقان ۋاقتىدىمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ نومۇسسىزلىق قىلغانلىقىغا غەزەپلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش تەلىپىنى قويغانىدى. لېكىن ئىنقىلابىي قوشۇن قوماندانلىق شتابى پۈتكۈل شىنجاڭنىڭ تىنچلىق ۋەزىيىتىنى بۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن يەنىلا تىنچلىق كېلىشىمىدىكى بەلگىلىمىلەرگە قەتئىي ئەمەل قىلىپ چېكىنىشنى، پەقەت تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن شۇ بىر قىسىم دۈشمەنىلا يوقىتىش بىلەن چەكلىنىشنى بۇيرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇن ئۆز بازىلىرىدىن چېكىنىپ، تاشقورغانغا قايتىپ كەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىتىم ماد-

لۇك ھۇجۇم قوزغىدى. ئىنقىلابىي ئارمىيە ئۆزى بىلەن دۈش- مەن ئوتتۇرىسىدىكى ئەسكىرىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرقى نا- ھايىتى چوڭ بولغاچقا قاغىلىق، پوسكام ناھىيىلىرى ۋە يەكەن شەھىرى ئەتراپىدىن يەكەننىڭ غەربىي جەنۇب تاغ رايونىنى — كاچۇڭ، قوشراپ تەرەپكە چېكىندى. بۇ يەردە قوشۇننى دەم ئال- دۇردى، تەرتىپكە سالدى. ھەربىي تەلىم – تەربىيە ئېلىپ بې- رىپ، يۈز كۈچىنى يېڭىباشتىن تەشكىللەپ، دائىم مۇداپىئەدە تۇرغان شاۋا ئەترىتىمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ كۆپ قې- تىملىق ھۇجۇمىغا باتۇرلۇق بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، نۇرغۇن قو- رال – ياراق، ئوق – دورا، ھەربىي ئەسلىھەلەرنى غەنىيمەت ئېلىپ، ئۆزىنى قوراللاندۇردى. تەييارلىق كۆرۈپ جەڭگىۋار- لىق كۈچىنى ئاشۇرۇش ئاساسىدا، 1946 – يىلى 6 – ئايدا يەكەن، قەشقەر، خوتەن تەرەپلەرگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش، جەنۇبىي شىنجاڭدا مىللىي ئىنقىلابنىڭ يەنە بىر قېتىملىق يېڭى دولقۇ- نىنى قوزغاشنى پىلانلىدى. ئەمما بۇ ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىن- قىلابىي ھۆكۈمىتى ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىنكى ئىچكى – تاشقى ۋەزىيەتنى، خەلقنىڭ تەلىپى- نى نەزەرگە ئېلىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تېچلىق كېلىشىمى — «11 ماددىلىق بېتىم» نى ئىمزالىغانلىقتىن، كېيىنكى ھۇجۇم پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيە- سىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال ئىسھاقبېك ئۆزى قوشراپقا كېلىپ، «11 ماددىلىق بېتىم» ئىمزالانغانلىقى ۋە ئۇرۇش توختى- تىلغانلىقىنى جاكارلىدى. تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنى بېتىم- گە ئەمەل قىلىپ تاشقورغانغا چېكىنىشكە باشلىدى ھەمدە شىن- جاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىشىغا قاتناشتى –

«ماتاساھىپ» توغرىسىدا

«بىلگىنىڭنى ئەلدىن يوشۇرما»
—ئۇيغۇر خەلق ماقالى

قەمەرجان رەتلىگەن

ئىنسانلار يورۇق دۇنياغا تۇنجى قېتىم كۆز ئاچقاندا گەرچە يىغلاپ تۇغۇلسىمۇ، لېكىن ئۆمۈر بويى يىغلاپ، ھەسرەت نادامەت ئىلكىدە ئۆتۈشنى راۋا كۆرمەيدۇ، ھايات يولى ئىزدەيدۇ، ئەركىنلىك ئىزدەيدۇ. «ماتاساھىپ» ئەنە شۇنداق جاپا ئالدىدا تىز پۈكمىگەن، ھەسرەت چەكسىمۇ ئۆزىنى يوقاتمىغان، بىلىم ئىشقىدا پەرۋانە بولغان، خەلققە بەخت - سائادەت كەلتۈرۈش يولىدا ئۆز ھاياتىنى بېغىشلاپ، تىنىم تاپماي تىرىشىپ ئۆتكەن ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر زاتتۇر.

«ماتاساھىپ» نىڭ ئەسلى ئىسمى موللا مەھەممەت ئوغۇز ھەمرايى بولۇپ، «ھېكىم ساھىپ» كەسپىي ئۇنۋانى، «ماتاساھىپ» ئۇنىڭ لەقىمىدۇر. «ماتاساھىپ» 1906- يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە ئوپال يېزىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق مەرپەتپەرۋەر زات موللا تۇردى ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، 1906- يىلدىن 1915- يىلغىچە ئۆز ئاتىسى موللا تۇردى ئاخۇن خەلفىتىدىن ساۋاق ئېلىپ ئوقۇيدۇ. لېكىن ئۆز دادىسىدىن ئۆگەنگەن بىلىملىرى بىلەن قانائەتلەنمەي تېخىمۇ يۇقىرى بىلىم ئىگىلەش ئارزۇسى بىلەن 1915 - يىلى قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە ئىمتىھان بېرىپ ئەلا دەرىجىدە ئۆتۈپ، قوبۇل

دىلىرىغا ئەمەل قىلىپ تاشقورغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئارمىيە مەمۇرى ئورگانلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كادىر، جەڭچىلەرنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئازاد رايونلارنى قايتا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، تاشقورغان ئىنقىلابىغا قاتناشقان ئاساسلىق تايانچلارنى، بىر قەدەر مەرتىۋىلىك زاتلارنى تۇتۇپ قامىدى، بىر قىسمىنى ھېچقانداق سوراق قىلماي يوشۇرۇن ھالدا ئۆلتۈردى. 1947- يىلدىن تارتىپ 1949 - يىل ئازاد بولغانغا قەدەر تاشقورغان ناھىيەدە دائىرىسىدىكى ئىنقىلابىي جەڭچىلەردىن ۋە باشقا بىگۇناھ خەلقتىن 400 دىن ئارتۇق كىشى قاماققا ئېلىندى ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

قاتمۇ - قات، رىيازەت چېكىپ ئۇھ دېگۈچىلىكى قالمىغان پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى ئۆز ئىشپى-يونلىرىنى ئىشقا سېلىپ قەشقەرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق زاتلىرىنى، ئادالەتپەرۋەر كىشىلىرىنى تۈرلۈك ۋاستىلار بىلەن ئۈجۇق-تۇرۇۋېتىپ، قەشقەرنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەپ چىقىپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا زەھەرلىك چېكىملىك-لەرنى كىرگۈزۈپ، خەلقىمىزنى زەھەرلەپ بىخۇتلاشتۇرۇپ، قەش-قەرنى پىلە غازاڭ يېگەندەك يېۋېتىش قەستىدە بولۇۋاتاتتى. شۋىت مىسسىيونېرلىرى بولسا دوختۇرخانا ئېچىپ داۋالاشنى يولغا قويۇش ۋە تىل ئۆگىنىش مەكتىپى (شۆتاڭ) ئېچىپ تىل خادىملىرىنى تەربىيىلەش باھانىسى بىلەن بىر قىسىم پايلاقچىلارنى تەربىيىلەپ قەشقەردە پايلاقچى ياماراپ كەتكە-نىدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر خەلقى ئىغىز ئېچىپ گەپ قىلغۇ-دەك، پۇت يۆتكەپ ئۆرە تۇرغىدەك پۇرسەتنى تاپالماي، يۈرەك-باغرى لەختە - لەختە قان زەرداپقا تولغانىدى. بۇ دەھشەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئوغۇز ھەمرايى فېئودالىزم جەمئى-يىتىنىڭ چىرىك تۈزۈمىگە بولغان چەكسىز ئۆچمەنلىكى بى-لەن خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى ئىزدەيدۇ ھەمدە بۇنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى ئىلىم ئىگىلەش، مەرىپەت يولى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، چەت ئەلگە چىقىپ ئىلىم - پەن ئۆگىنىپ كېلىپ خەلقنى ئوي-غىتىش قارارىغا كېلىپ كۆپ قېتىم قەدەم رەنجە قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئوغۇز ھەمرايىدەك بىر ئاددى تالىپقا نىس-بەتەن بۇ سەپەر بەكمۇ قىيىنغا چۈشەتتى، لېكىن قىيىنچىلىق ئو-

قىلىنىدۇ. ئۇ خانلىق مەدرىستە ئوقۇش جەريانىدا تىرىشىپ—
ياخشى ئۆگىنىپ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان، كۆزگە كۆ—
رۈنگەن تالىپلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. «ماتا ساھىپ—
نىڭ ئەسلى تەگبەرى ئىسمى مۇھەممەت قارىم ئىدى. ئۇ—
خانلىق مەدرىستە ئوقۇش جەريانىدا ئۆزىگە ئەدەبىي تەخەل—
لۇس قويۇپ، ئىسمىنى موللا مۇھەممەت ئوغۇز ھەمرايى دەپ
ئاتىغان.

موللا مۇھەممەت ئوغۇز ھەمرايى بىلىمگە بولغان تەش—
نالىقى بىلەن قېتىقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل - زېھنى—
نى ئىشقا سېلىپ، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بىلىم—
سىزلىكنىڭ بارلىق نامراتلىق، گادايلىق، خانىۋەيرانچىلىق—
نىڭ باش مەنبەسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن بول—
سىمۇ، زۇلۇم - زىلايەت بېسىپ كەتكەن جاھالەت تۈر—
مۇشىدىن قانداق قىلىپ قۇتۇلۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنى كۆپ
قېتىم ئىزدىگەن بولسىمۇ لېكىن چارىسىنى قىلالمىغان ئىدى. مۇشۇ
مەزگىلدە قەشقەردە قارا كېزىك كېسىلى، ئۇچەي يوللىرى
يۇقۇملۇق كېسىلى، تەپ كېسىلى قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللەر
تارقىلىپ كېتىپ نۇرغۇن كىشىلەر كېسەللىك ئازابىدىن قىينىلىپ
ھەتتا قازا تارتىپ كېتىپ باراتتى. ئەمما كېسەل ئاپەتكە
مۇداپىئە كۆرگىدەك ۋە داۋالىغىدەك مېدىتسىنا ئورۇنلىرى
بولمىغاچقا، بىمارلار ۋاقتىدا داۋالىنالماي «بالا كەلسە قوش
كەپتۇ، دەككە - دەشنام مۇش كەپتۇ» دېگەندەك ھايات - مامات
چېگرىسىدا تىركىشىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلىم - مەرىپەت
تارقىتىدىغان ئىلىم - پەن ئورۇنلىرىنىڭ تولىمۇ كەمچىل بو—
لۇشى تۈپەيلىدىن، خەلقىمىز ئىلىمسىزلىكنىڭ قاقاس چۆلىدە

مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقاندا ئۆز تۇرمۇشى خېلى باياشات ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كۆز ئالدىدىن سۆيۈملۈك ئانا يۇرتى ۋە يۇرتداش-قېرىنداشلىرىنىڭ ئازاب-ئوقۇبەت ئىچىدىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇش - سەرگۈزەشتىلىرى زادىلا نېرى كەتمىدى.

ئوغۇز ھەمرايى كاراچىدا مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئۆز تالىپلىرىنىڭ ۋە باشقا جامائەت ئەرباپلىرىنىڭ ئالاھىدە ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ، ئۆزگە يۇرتنىڭ راھەت-پاراغىتىنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئانا يۇرتىنىڭ جاپاسى بىلەن تەڭ قىلماي، 1930- يىلى مۇدەررىسلىكنى ئۆزىنىڭ يېتىشكەن شاگىرتلىرىدىن بولغان قەشقەر كونىشەھەر تاشمىلىقلىق ئىسمايىل ئاخۇن تەلمىش مەۋلەۋى داموللام (1987 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولغان) غا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدىكى بىر مېدىتسىنا ئالىي مەكتىپىگە ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇشقا كىرىپ بۇ مەكتەپتە 1936- يىلغىچە دورىگەرلىك ئىلمىنى پۇختا ئىگىلەش بىلەن بىرگە، ئىنگلىز تىلىنىمۇ مۇكەممەل ئۆگىنىپ چىقىدۇ ھەمدە شۇ يىلى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، قايتىشىدا ھىندىستان، ئافغانىستان، سەئۇدى ئەرەبىستان، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ، بىر تەرەپتىن ساياھەت قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن سىرتقى دۇنيانى ئۆگىنىدۇ. سەپەر جەريانىدا تىل جەھەتتە تامامەن ئۆزىگە تايىنىدۇ. مۇشۇ ئۆگىنىش، ساياھەت قىلىش جەريانىدا ئۆزلىرى بارغان، ساياھەت قىلغان دۆلەت ۋە جايلاردىكى بىر قىسىم جامائەت ئەرباپلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەلقئارادا يۈز بېرىۋاتقان تۈرلۈك غەليان، قالايمىقانچىلىقلارنى

غۇز ھەمرايىنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇ ئۆز دىنىنىڭ بۇ ئۇلۇ
ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا قەتئىي مېڭىپ ئۇلۇ
مۇتەپەككۇر، ئالىم ئابدۇقادىر داموللام بىننى ئابدۇۋارىس
قەشقەرىنىڭ «پامىردىن ئالتايغىچە چېدىر بارگاھ قۇرغان
ئىمدۇق، ئەپسۇسكى جاھالەت، نادانلىق، بىخۇتلۇق، ئىنناقسىز-
لىق، كۆرەلمەسلىك، مەنمەنلىك، شەخسىيەتچىلىك بىزنى
گۇمران بولۇشنىڭ گىردابىغا ئېلىپ كەلمەكتە. ۋەتىنىمىز
خەلقىمىز نادانلىقتا قېلىپ ۋىجدانىمىز ئازابلانماقتا»① دې-
گەن ئەقلىي سۆزلىرىنى دائىم دىلدا يادلاپ بۇ سەپەرگە تو-
لۇق تەييارلىق بىلەن ئاتلاندى. ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەن
ئوغۇز ھەمرايىنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇپ ئۆز ئارزۇ - ئىستەك-
لىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مىنۇتلىرى يېتىپ كەلدى. ئۇ، تاشمىلىق-
لىق باقى ھاجىم دېگەن كىشىنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىغا بېرىپ
ھەج قىلىش سەپىرىگە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ
قېشىغا بېرىپ يېلىنىپ باقى ھاجىغا ئۆز دىنىڭ قەلبسۆزلىرى-
نى ئىزھار قىلىپ، باقى ھاجىمنىڭ ھەمراھلىقىدا 1924- يىلى
لاداخ يولى ئارقىلىق چەت ئەلگە سەپەر قىلىپ پاكىستانغا
بارغاندا باقى ھاجىمنىڭ ياردىمى بىلەن كاراچىدىكى بىر
چوڭ مەدرىستە 1927- يىلغىچە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش جەريانىدا
دىنىي بىلىمنى تولۇقلىغاندىن باشقا ئەرەب، ئوردو، پارس
تىللىرىنى مۇكەممەل پىششىق ئۆگىنىپ، ئەلا نەتىجە بىلەن
مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كاراچىدىكى يەنە بىر چوڭ مەدرىسكە
مۇدەررىس بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. ئوغۇز ھەمرايى بۇ مەدرىستە

① خوتەن تۆمۈرلىك «ئابدۇقادىر داموللام» داملىق تارىخى ئوچېركىدىن
ئېلىندى.

1938 ـ يىلدىن 1946 ـ يىلغىچە جەمئىي توققۇز يىل جەريانىدا ئۇغۇز ھەمرايىي ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى تۇرۇش كۈرەشلىرىنىڭ ئالدىنقى سېپىدە داۋالاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز كەسپى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، خەنزۇچە تىل - يېزىقىنىمۇ پۇختا ئىگىلەپ، بىر تەرەپتىن دوختۇرلۇق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تەرجىمانلىق قىلدى ھەمدە قوشۇمچە چۇڭچىڭ مەركىزىي رادىئو ئىستانسىسىدە لىكتورلۇق قىلغان. سابىق مەركىزىي چېگرا رايون ھەربىي ئالىي مەكتىپىدە ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسىمۇ بولغان. ئۇغۇز ھەمرايىي ئۆمرىمەن 1938 ـ يىلدىن 1946 ـ يىلغىچە بولغان توققۇز يىللىق ھاياتىدا دوختۇرلۇق، تەرجىمانلىق، ئوقۇتقۇچىلىق، لىكتورلۇق خىزمەتلىرىنى ئىشلەش جەريانىدا ئۆز تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»① دېگەن ئۇيغۇرچە لۇغەتنى تۈزۈپ باستۇرۇپ، ئۇيغۇر پەلسەپە ئاتالغۇلىرىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئۇغۇز ھەمرايىنىڭ كۆپ خىل تىل - يېزىقنى بىلىدىغان تىلشۇناسلىق تالانتىغا ۋە مېدىتسىنادىكى يۇقىرى بىلىمىگە ئاساسەن كىشىلەر «ھېكىم ساھىپ» دېگەن يۇقىرى باھانى بەرگەن. «ھېكىم ساھىپ» 1946 ـ يىلى پارتىيىمىز رەھبەرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ تېرورلۇق سىياسىتىگە قارشى تەشۋىقات ئۇيۇشتۇرۇپ ئۈرۈمچىدە 3000 دەك ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنى ئۇيۇش-

① «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات» نىڭ نۇسخىسى ھازىر كونىشەھەردە ساقلانماقتا.

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ، ئاڭلايدۇ... بولۇپمۇ ياپون ئالۋاستىلىرىنىڭ جۇڭگودىكى تاجاۋۇزچىلىق، قىرغىنچىلىق ۋەھشىيانە ھەرىكەتلىرىنى ئاڭلىغان ئوغۇز ھەمرايى 1938-يىلى تەشەببۇسكارلىق بىلەن خەلقئارالىق قىزىل كرېست جەمئىيىتىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، داۋالاش ئەترىتىگە (ئۆمىكىگە) قاتنىشىپ جۇڭگونىڭ ئازاد رايونلىرىغا كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتىنىنى قۇتقۇزۇش ئۇرۇشىدا ياردەمدار بولغان جەڭچىلەرنى داۋالايدۇ.

ئوغۇز ھەمرايى ئەنە شۇ مەزگىللەردە پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىرىدىن ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەي قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى ئۆزىنىڭ خاتىرىسىگە يازغان (بۇ خاتىرە ھازىر كونىشەھەر ناھىيىسىدە ساقلانماقتا) ھەمدە بۇ كۆرۈشۈشنى باشقىلارغا ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بەرگەن. ئازاد رايونلاردا داۋالاش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان ئوغۇز ھەمرايى شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتۇپ، «كېرەك» دېگەن تەخەللۇس بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ۋە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ چوقۇم غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ، پات ئارىدا جۇڭگو ئاسمىنىدىكى قارا بۇلۇت تارقاپ تاڭ يورۇيدىغانلىقى مەزمۇن قىلىنغان بىر نەچچە پارچە شېئىر يېزىپ خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇرۇشتىكى ئىنقىلابىي قەھرىمانلىق ھەرىكىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە ماختىغان. شۇنىڭ بىلەن ئازاد رايوندا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىدىكى بىرىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ بىرى بولۇپ كىشىلەرگە تونۇلغان.

ئۆز دىنىڭ ئانا يۇرتى ئوپالغا قايتىپ دوختۇرلۇق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. «ماتا ساھىپ» بىر ئۆمۈر خەلقنى ئويـغىتىش، بىمارلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، ئىلىم ئىگىـلەش يولىدا ئۆز دىنىڭ پۈتۈن ياشلىق ھاياتىنى، زېھنىي كۈچىنى، يۈرەك قېنىنى سەرپ ئەتكەن ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر دېموكرات بولسىمۇ، لېكىن سول لۇشيەنىڭ دەھشەتلىك زەربىسى بىـلەن «كېرەكسىز داشقال، ئىشپىيون»، «شىۋجېڭجۇيىچى» دېگەن تۈرلۈك ئاساسسىز بەدناملار بىلەن قارىلىنىپ «دىكتاتۇرا» قوـشۇنىنىڭ نازارىتىگە ئېلىنىپ، تالاي قېتىم كۈرەش، پىپەن قىلىنىپ، تۆھمەت، تىل- ھاقارەت، دەشناملارنى يېتىپ ئاشـقىچە ئىشتىپ ئازابلىنىپ، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3- ئومۇـمىي يىغىنىدىن كېيىنكى توغرى سىياسەت، ياخشى ۋەزىيەتنىڭ ھوزۇر- ھالاۋىتىنى كۆرۈشكە مۇۋاپەق بولالماي كېسەل بولۇپ، 1978- يىلى 5- ماي ئازنا كۈنى ئۆز ئەجىلى بىلەن ئوپالىدا قازا تاپقان.

(ماتېرىيالنى كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تەمىنلىگەن).

تۇرۇپ ناماييش قىلىپ، جاھانگىرلىكنىڭ رەزىل ئەپتى-بەشىرىسىنى پاش قىلدى ھەمدە فېئوداللىق تۈزۈمىنى، خۇراپاتلىقنى سۆكتى. «ھېكىم ساھىپ» تەشكىللىگەن بۇ ناماييشچى قوشۇن ئەزالىرى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن بولغان ئاق چەكمەن، ئاقچوتادىن كاستيۇم-بۇرۇلكا، يوللۇق سۇلىمىدىن كالىستۇك، بېشىغا دوپپا كەيگەن بولۇپ، بۇ ناماييشچىلار گومىنداڭنىڭ فاشىستىك زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرۇش، يەرلىكتە زاۋۇت، فابرىكا قۇرۇش، چەت ئەل كۆچلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىمىزنى ئەرزان باھادا ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى چەكلەشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان شوئارلارنى توۋلاپ، پىلاكاتلارنى كۆتۈرۈشۈپ، خەلقنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ، خوراپاتلىقنى تۆگىتىپ، ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىشكە چاقىردى.

بۇ قېتىمقى ناماييشچىلار قوشۇنىنىڭ ياڭراق سادىسى ئۈرۈمچىنىڭ ھەر قايسى كوچىلىرىنى زىل-زىلىگە كەلتۈرۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقىزادە قىلىۋەتتى. بۇ ئاق چەكمەن، ئاق چوتادا بىرخىل كاستيۇم - بۇرۇلكا، يوللۇق سۇلىمىدا كالىستۇك تاقىغان ناماييشچى قوشۇنىنىڭ تەشكىلاتچىلىرىدىن بىرى بولغان «ھېكىم ساھىپ»قا «ماتا ساھىپ» دېگەن ئىجابىي لەقەمنى قويغان. «ماتا ساھىپ» ھاياتىدا ئۆز ئۆمرىنى ئىلىم تەھسىل قىلىش، خەلقنىڭ ئەركىنلىك ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. ئۇ، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھاتلىق لۇغەت»، «خوجىلار تارىخى»، «تىببىي زۆرۈر بېيەت» قاتارلىق ئۈچ كىتابنى يېزىپ چىقىپ باستۇرۇپ خەلقىمىزگە تەقدىم قىلغان. ئۇ 1950-يىلى

تىرىكلىكىنى 200 قىرغىز ئەسكەرنى باشلاپ تۆمۈر سىجاڭنى يولدا توسۇپ ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار مارالبېشى ئاچالغا كەلگەندە، تەرجىمان ئوسمان ئىبلى (قىرغىز) قىرغىز ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، چىك تۈگىلىكىنى ئېتىپ تاشلاپ تۆمۈر سىجاڭغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. جەڭدە تۆمۈر ئىبلى ياڭ چىمىن قوشۇنىنى يەنە تارمار قىلىپ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. ياڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىپ يېزاۋاتقا كەلگەندە، ئۇلارنى دېھقانلار ئۇرۇر-كالتەك قىلىدۇ.

1933 - يىلى 3 - ئايدا، ئوسمان ئىبلى باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. ئوسمان ئىبلى ئۆزىنى سىجاڭ دەپ جاكارلايدۇ.

1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرى ياڭ چىمىن ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ قەشقەر شەھىرىگە كىرىدۇ. ما دوتەي قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ۋە دۆلەت خەزىنىسىنى تۆمۈر سىجاڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇچاغدا، ئۇزۇندىن بۇيان تۆمۈر سىجاڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلغان تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى مازىخۇيمۇ قەشقەرگە كىرگەنىدى. مازىخۇي ئۆز قىسىملىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرگە، ئوسمان ئىبلى قىرغىز قىسىملىرى بىلەن يۇمىلاق شەھەرگە ئورۇنلىشىدۇ. تۆمۈر ئىبلى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ. قەشقەر شەھىرىدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ، تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنى ئۆز ھېمايىسىگە ئالىدۇ. قەشقەردە قان تۆكۈلۈش بولمايدۇ.

تۆمۈر ئېلى سىجاڭ قەشقەردە

شەرىپ خۇشتار

1933- يىلى ئەتىياز، تۆمۈر سىجاڭ (تۆمۈر ئېلى غەربكە مېڭىپ ئاقسۇغا كىرگەندە، كۇچاردا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجى تۆمۈر ئېلىگە سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بەرگەنىدى) ئۇلغايغان قوشۇنىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، مارالبېشى چېگرىسىغا يېقىنلاشقاندا، باي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ياقىمېردەتتا بولغان جەڭدە تۆمۈر سىجاڭدىن بۇرنىغا يەپ چېكىنگەن قەشقەر ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى باشلىقى ياڭ چىمەننىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، قايتا قەشقەر ۋە يەكەندىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ، مارالبېشىنى ئالدىنقى سەپ بازا قىلىپ، تۆمشۈقتا ئىستىھكام قۇرۇپ، تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنىنى قاتتىق توسايدۇ.

بۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ دۈشمەننى قىلچە مەنسىتمەي، بىر تەرەپتىن ناغرا - سۇناي چېلىپ، ئوغلاق تارتىپ، كۆڭۈل ئاچىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىدۇ. ئاقسۇ، ئاۋات، توقسۇن، شايار تەرەپلەردىن، ھەتتا خوتەن تەرەپتىن ئوبۇلقاسىم بەگ قاتارلىق كىشىلەر كېلىپ سەپكە قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياڭ چىمەن قىسمىدىن 30 چە مىللىي ئەسكەر قېچىپ تۆمۈر سىجاڭنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. تۆمۈر قوشۇنى بارغانسېرى زورىيىدۇ. بىر تەرەپتىن قەشقەر ۋالىيسى ماشاۋۇ (ما دوتەي) ئۇلۇغچات ھاكىمى چىلىڭ

كۆرگەندىن كېيىن «شىڭشىسەي مېنىڭ ئاكام توختاخۇننى چاناپ ئۆلتۈرگەن، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولالمايمەن، ماجۇڭيىڭ مۇسۇلمان، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشقا راۋا بولمايدۇ، مەن بۇ ئىشقا قوشۇلالمايمەن» دەيدۇ.

ئوسمان ئېلى بۇ خەتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، تۆمۈر سىجاڭغا مەسلىھەت بېرىپ «يېڭىشەھەردىكى تۇڭگانلارنىڭ (ماجۇڭيىڭنى دېمەكچى) پەيلى بۇزۇق، ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرايلى» دەيدۇ. تۆمۈر ئېلى بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ.

مۇشۇ مەزگىلدە تۆمۈر ئېلىنىڭ ئاتىسى ئەھمەت ھاجىم ھەرەمدىن قايتىشىدا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستاندىن تۆمۈر ئېلىگە يازغان خېتىنى ئېلىپ كېلىدۇ. خەتتە: «بىز دوست بولايلى، 10 ـ 20 مىڭ قورال ياكى ئادەم كۈچى لازىم بولسا بېرەيلى» دېيىلگەن. تۆمۈر سىجاڭ بۇ خەتنى كۆرۈپ: «ناسارالاردىن ياردەم تىلىگىچە ئاللادىن نۇسرەت تىلەيمەن» دەپ ئۇ خەتكە ئېتىبارسىز قارايدۇ.

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاتىسى ھەرەمدىن كېلىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، تۆمۈر سىجاڭ، ئۇنىڭ دادىسى باشلىق مۆتىۋەرلەرگە ۋە ھەربىيلەرگە سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئىتتىپاق تۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تۆمۈر ئېلى: «بولشېۋىكلار بىزنىڭ بۇخارا شەرىپنى ۋەيران قىلغان تۇرسا، بىز قانداقمۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق بولىمىز...» دەپ بۇ تەلەپنى رەت قىلىدۇ.

يەنە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئوقۇغۇچىلارنى ئادەتتىكى

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردىكى مىللىي قىسىملارنى رەتلى-
گەندىن كېيىن، يارباغ دەرۋازىسىنىڭ تېشىدىكى تۈمەن دەر-
ياسىنىڭ بويىدا چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ھەربىي كۆرەك
ھېسابىدا مەشرەپ ۋە ئوغلاق تارتىش پائالىيەتلىرىنى
ئۇيۇشتۇرىدۇ. مازىخۇي باشچىلىقىدىكى تۇڭگان قىسىملىرى
بۇنى ئۆزلىرىگە قارىتىلغان نامايىش دەپ قاراپ بۇنىڭدىن
نارازى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدە
نورمالسىزلىق يۈز بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خوتەن قوزغى-
لاڭچىلىرى شامەنسۇر (ئابدۇللا بەگ) باشچىلىقىدا قەشقەرگە
كېلىدۇ ۋە بىرلەشمە ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەققىدە تۆمۈر ئېلى
بىلەن كېڭەشىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ: «مەن يېراق يەردىن ئۇرۇش
قىلىپ غەلىبە بىلەن كەلدىم» دەپ ئۆزىگە تەمەننا قىلسا،
شامەنسۇر تەرەپ تۆمۈرنى كۆزگە ئىلماي «ئوقۇمىغان ھارۋى-
كەشنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى، ئۇ چوڭ ئىشلارنى قىلالمايدۇ،
شەھەرنى بوشاتسۇن...» دېگەن گەپلەرنى تارقىتىدۇ، تۆمۈر
سىجاڭ بولسا زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ شامەنسۇر قىسىملىرىنى
قورالسىزلاندۇرۇپ ، ساۋۇت داموللا، جانىبەك قازى، شامەن-
سۇر قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى
بولسا ئەسىر ھېسابىدا خوتەنگە قايتۇرۇۋېتىدۇ.

بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇ-
رىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلۇپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا
توقۇنۇش يۈز بەرگەنىدى . خوجىنىياز ھاجى شىڭ شىسەي
بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەك بولۇپ، تۆمۈر قاتارلىقلارغا خەت
يازىدۇ. خەت كۈچۈكدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى توقسۇنلۇق
شىر ئاخۇن دېگەن كىشى ئېلىپ كەلگەن. تۆمۈر ئېلى خەتنى

بىزدە مەمۇرىي ھوقۇق ـ مەرتىۋە بەرمەيدۇ. ئوسمان ئېلى بۇ-
نىڭدىن رەنجىپ، تۆمۈر سىجاڭنىڭ بىر قانچە ئەسكىرىنىڭ
ئات ۋە قورااللىرىنى بۇلاپ تاغقا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ تاغقا
قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر سىلىڭ ھامۇتخان لۈيجاڭ
ۋە مازىخۇيغا ئوسمان ئېلىنى قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدا
بۇيرۇق بېرىدۇ ھەمدە باشقىلارنىڭ توسۇشىغا ئۇنىماي ئە-
تىسى بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىدىغان تۇڭگان يولۋۇ بېگىمنى ئۆلتۈرىدۇ.
1933 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى تۆمۈر سىلىڭ ئوسماننى
قوغلاپ چىققان قىسىملارنىڭ ئارقىسىدىن ماشىنا بىلەن لەڭگەركە
چىققاندا، توغراق مازار دېگەن يەردە يولنىڭ ئىككى تەرە-
پىدە تۇرغان 200 دىن ئارتۇق ئاتلىق تۇڭگان ئەسكەرلىرى
دەسلەپتە قارشى ئالىدۇ، ئەمما تۆمۈر سىجاڭ ماشىنىدىن چۈ-
شۈپ ئۇلارغا كايىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۇڭگانلار
تۆمۈر ئېباي، زائىر قازاق، ئىمىن پالۋان، ئىبراھىم قارى،
شوپۇر ساۋۇت ئاخۇن قاتارلىق بەش كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ،
تۆمۈر سىلىڭنىڭ بېشىنى كېسىپ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىدۇ. تۆ-
مۈر سىجاڭنىڭ قەشقەردىكى ھاياتى ۋە ھوقۇق تۇتقان ۋاقتى ئا-
ران 97 كۈن داۋام قىلىدۇ.

قائىدە بويىچە يېڭى شەھەرگە مازىخېيغا سالام بېرىشكە ئېلىپ چىقىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ: «نېمە ئۈچۈن بۇ قۇغۇچىلارنى تۈڭگانلار ئالدىغا ئېلىپ چىقىدۇ» دەپ كايىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ بەزى ئابرويلۇق كىشىلىرى «تۆمۈر سىجاڭ يارامسىز، بىلىمسىز، مەنمەنچى كىشى ئىكەن، قەشقەرنى بىر ھارۋىكەشكە تارتتۇرۇپ قويدۇق...» دېگەندەك سۆزلەرنى تارقىتىدۇ. نەتىجىدە، تۆمۈر سىجاڭ ئىتتىپاقداشلارنىڭ ھەممىسىنىچە تىكە قىلىپ ئۆزىنى يېتىم قالدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قوللىشىدىن مەھرۇم بولىدۇ. مازىخېي تۈڭگان قىسىملىرى، قىرغىز ئوسمان ئېلى قىسىملىرى ۋە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشچىلىقىدىكى نوپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئۇ پەقەت قارا كۈچكە تايىنىپلا ئىش كۆرمەكچى بولىدۇ، ئەمما تىنەپ قالىدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە، ئۇنى بىخۇتلاشتۇرۇش ئۈچۈن ماجۇڭيىڭ ئۇنىڭغا سىلىڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ ۋە سىلىڭلىق تامغىسىنى تاپشۇرىدۇ. بىر كۈن تامغا تاپشۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر تامغىنى كۆتۈرۈپ شەھەر ئايلىنىدۇ ھەمدە كاتتا زىياپەت بېرىلىدۇ. شۇ كۈندىكى زىياپەتتە تۆمۈر سىجاڭدىن يېڭىلگەن كونا ئەسكەرلەردىن ياڭ چىمىنمۇ بىللە بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تۆمۈر ئېلى سىلىڭ مەنسىپى بىلەن بىخارامان ئولتۇرىدۇ، تۈڭگان قىسىملىرى بولسا ئۆز ئىشىغا پۇختا بولىدۇ.

ئوسمان سىجاڭ بولسا يەنىلا تۈڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش تەلىپىدە چىڭ تۇرىدۇ. تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ ۋە ئوسمان ئېلىغا قەشقەردىكى ھاكىمىيەت تەركى-

گوداڭ (ئەسلىدە « كۆدۈڭچى » ئىدى، كۆدۈڭ — خام، ماتا سوقىدىغان توقماق، « كۆدۈڭچى »— خام سوقۇچى مەنىسىدە، « كۆدۈڭچى » كېيىن گوداڭغا ئۆزگەرگەن) كوچىسى، موفاڭ كوچىسى؛ ئۆستەڭبويى كوچا باشقارما تەۋەسىدە ياغاچچى كوچىسى؛ شەھەر ئەتراپى رايونلاردىن نەزەرباغ يېزىسىغا تەۋە كۆنچى مەھەللىسى، چوتاچى مەھەللىسى؛ شامالباغ تەۋەسىدە، چۆيۈنچى مەھەللىسى، تۇماقچى مەھەللىسى، كىگىزچى مەھەللىسى، سەركىچى مەھەللىسى، ئوقچى مەھەللىسى قاتارلىقلار بار.

قەشقەرنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى كۆزدىن كۆرۈپ ئۆتىدىغان بولساق، تېخىمۇ كۆپ پاكىتلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلارغا ئاساسلانغاندا، قەشقەرنىڭ قول سانائىتىنى بۇنىڭدىن 5 ـ 6 مىڭ يىل بۇرۇنقى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكىچە ئىلگىرى سۈرۈپ بارغىلى بولىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىگە تەۋە رايوندىكى تاش مالام بىلەن ۋىلايەتلىك ئىككىنچى ترانسپورت شىركىتى تۇرۇشلۇق ئورۇندىن، شۇنداقلا شەھەرگە يىراقراق يېزا خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى بىلەن ئوپال ئەتراپىدىن تېپىلغان زور تۈركۈمدىكى تاش پىچاق، تاش ئوغاق، تاش پالتا، ھاۋانچا شەكىللىك تاش يارغۇنچاق، يىپ ئىگىرىدىغان تاش چاقپىلەك، تۆلۈك تاش قاتارلىقلار، شۇنداقلا ساپال سايمانلاردىن خۇمۇر، كومزەك، تەشتەك، كۈپ، ئىستاكان قاتارلىقلار بار.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە، قەشقەرنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى قاتارلىق قول سانائەت ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان، يۇڭدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلات ۋە

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائىتى

ئەكبەر مەمتىمىن

ئۇزاق تارىخى

قەشقەر ئەزەلدىن بۇيان قول سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، مەھسۇلاتلىرىنىڭ نەپىس چىدامچانلىقى بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا، ھەتتا پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭلىق. قول ھۈنەر بۇيۇملىرى قەدىمكى يىپەك يولىغا ئۆزگىچە بىر تۈس قوشۇپلا قالماستىن، بەلكى رايونىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىشلىرىدا تۆۋەن مۆلچەرلىگىلى بولمايدىغان رولى بار.

يەر - جاي ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى جەريانىدا بىز شۇنى بايقىدۇقكى، قەشقەر شەھىرىدىكى نۇرغۇن جايلارنىڭ قەدىمكى ناملىرى قول سانائىتىنى ئالاھىدە ئالامەت قىلىپ قويۇلغان. مەسىلەن: چاسا كوچا باشقارمىسىغا تەۋە ئەبرىشىمكار كوچىسى، شامچى كوچىسى، قازانچى يار بېشى كوچىسى، بورىچى كوچىسى، كوزىچى يار بېشى كوچىسى؛ يارباغ كوچا باشقارمىسى تەۋەسىدە، زەيتاپ كوچىسى، دوپپا - تۇماق بازىرى كوچىسى، زەرگەرلەر كوچىسى، زىلچى كوچىسى، ئەگلەك بازىرى كوچىسى؛ قۇمدەرۋازا كوچا باشقارما تەۋەسىدە، تاش بازىرى كوچىسى، ياچى كوچىسى، چەكمەنچى كوچىسى، جىڭچى كوچىسى، تاغاچى كوچىسى،

مەسىلەن: ئېر (ئۈشكە)، ئاماچ (ياغاچ ساپان)، ئېدىش، ئۈ-
لۈك (ئولاق)، ئاشۇق (تۆمۈر قالپاق، دۇبۇلغا)، ئەتۈك
(ئۆتۈك)، ئۈتۈك (دەزمال)، ئەرۈك (تېرە ئاشلىغۇچ)،
ئۈلۈن (باشاقسىز ئوق)، ئەۋرىق، ئىزلىق (چورۇق)، ئۆك-
مەك (ئالتۇن، كۆمۈش ھالقا)، ئورغاق، ئەگدۈ (ئۇچى ئەگ-
رى پىچاق، قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئو-
يۇشقا ئىشلىتىلىدۇ)، ئۈلاتۇ (بۇرۇن ئېيتىلىدىغان يىپەك قول-
ياغلىق، قويۇندا ساقلىنىدۇ)، قارس (يۈڭ چەكمەن چاپان)،
كەزدز (كىگىز)، كەۋدز (گىلەم)، شۈتۈك (مۈڭگۈزدىن يا-
سالغان دۈۋەت)، كۆنەك (ئەۋرىق)، بىيشىك (بۆشۈك)،
چوزدن ئاشىچ (مىس قازان)، تاغار، كەركە (كەكە)، كۆركە،
(ياغاچ تاۋاق)، چەكرەك (يۈڭ تون چاپان)، كۆيدە (ئال-
تۇن، كۆمۈش ئېرىتىدىغان بوتا)، سوقۇ (سوقا، ھاۋانچا)
قاتارلىقلار.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە (مىلادى 1138 -1218- يىللارغىچە)، قەشقەرنىڭ پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنى سىلىق ۋە قوپاللىراق دەپ ئايرىشقا بولاتتى. يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرىدىكى چوڭ نەتىجە شۇ ئىدىكى يەرلىك رەڭ ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە «ئەتلەس» ئاللىبۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنىدى.

يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە (مىلادى 1514 - 1678- يىلغىچە)، قەشقەر قاتارلىق جايلار ئارقا - ئارقىدىن مېتال تاۋلاش مەزگىللىرىگە ئايلانغانىدى. ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، مەسىلەن: كەتمەن، ئوغاق، تۆمۈر گۈرجەك، سا-
پان قاتارلىق سايمانلاردا گەرچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان

مىس، تۆمۈر، قەلەي مەھسۇلاتلىرى چىققاندىن باشقا، يەنە ئۈ-
زۈم چىققاچقا ئېچىتقۇچىلىق كەسپىمۇ خېلى ئەۋج ئالغان.

ۋېي، جىن سۇلالىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلا-
لىلارغىچە، سۇلېلىقلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن خېلى بىر تۈركۈم
تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە بىر قەدەر
ئىلغار تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى كىرگۈزگەن. بۇ يەردە چى-
قىدىغان «سۇلې كىمخابى» غەربىي دىياردا، ھەتتا ئىچكى جاي-
لاردىمۇ خېلى شۆھرەت قازانغان، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كې-
يىن تۇرپاندا يەر ئاستىدىن «سۇلې كىمخابى» نىڭ پارچى-
لىرى تېپىلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قەغەزچىلىك
تېخنىكىسىمۇ ئىچكى جايلاردىن قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن.

قاراخانىلار سۇلالىسى مەزگىلىدە (840 ـ 1211ـ يىللار)
ئۇيغۇرلار ۋە تۈرك مىللەتلىرى زور كۆلەملىك كانچىلىق،
توقۇمىچىلىق، قەغەزچىلىك، ئەينەك، كۇلالچىلىق قاتارلىق
ھەر خىل قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغان،
ئوردۇكەنت — قەشقەردە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. سە-
مەرقەنت، بۇخارا، قەشقەر، خوتەنلەر قاراخانىلارنىڭ توقۇ-
مىچىلىق سانائىتى مەركەزلىرى ئىدى. بۇ جايلاردىن چىققان
مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولغاچقا، دۆلەت ئىچكى بازار-
لىرىنى تەمىنلىگەنلىكى سىرتىدا، سىرتقى ئەللەرگىمۇ چىقىرى-
لاتتى. قەشقەرنىڭ رەخت توقۇش، يىپەك ئىشلەش، كىلەمچى-
لىك، بوياقچىلىق قاتارلىق سانائىتى گۈللەنگەن. مەھمۇت
قەشقەرى ئۆزىنىڭ داڭدار ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا
شۇ چاغدىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى، تۈرلىرىنىڭ
60 نەچچىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

بىرۇن بۇ شەكىلنى قوللانغىنى كانچىلىق ، قورال ـ ياراق ، رەخ توقۇش، كۆن ـ خروم، زىلچا ـ گىلەم توقۇش قاتارلىقلار ئەدى. ئىشخانىلاردا ھەممىشە بىردىن تارتىپ بىر نەچچىگىچە ئىمكارلار بولۇپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيەتتىكى ئەڭ دەسلەپكى يال- لانمىلىق مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۇرگەن ئىدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىن چىققىدىغان تاۋار ـ دۇردۇنلاردىن «خۇكىمخا بى»، «جەۋھەرى گۇل»، «ئاق پاختا»، «قىزىل شايى»، «سادىدا گۇللۇك ياغلىق» قاتارلىق يىپەك رەختى- لەر ھەر قايسى جايلاردا كەڭ تارقالغان ئىدى. 1959 ـ يىلىدىن كېيىن، قەشقەر رايونىدا تېز ئۆسۈپ بىنام ئۆز لەشتۈرۈش پا- ئالىيەتلىرىنىڭ ئىلگىرى سىلجىشى بىلەن تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ ياسىلىشى كۆپەيدى ۋە ياخشىلان- دى. قەشقەرنىڭ ئالاھىدە تەبىئىي ئامىلى سەۋەبىدىن سوقۇل- غان كەتمەنلىرى چوڭراق، ئېپىزرەك، توپىغا چوڭقۇرراق ئول- تۇرىدۇ؛ كەتمەننىڭ شەكلى يېرىملاقراق، ئوغاقنىڭ بىسى تە- رەپى سەل تارراق، يەڭگىل، پەقەت سەل ـ پەل ئېگىلگەن. ساپانىڭ چىشى ھەجمى كىچىك، يەڭگىل، توپىغا ئولتۇ- رۇشى تېيىزرەك ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قەشقەرنىڭ تۆمۈرچىلىكى تولىمۇ گۈللەنگەن باسقۇچقا يەتكەن. 1841 ـ يى- لى قەشقەردە كىتاب بولۇپ پۈتكەن «كىتابى غېرىب» ناملىق داستانىدا كۆرسىتىلگەن شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانا- ئىتىدىكى بىر قانچە كەسىپلەر ئىچىدە تۆمۈرچىلىك بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان. شۇ مەزگىلدە بىر يەردە تۆمۈرچىلىك قىل- غان ئۇستىلار ئۆزلىرى ياسىغان سايمانلارنىڭ ئۈستىگە ئى-

بولسىمۇ، لېكىن سانى ئومۇمىيۈزلۈك ئاشقان. مېتاللار دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساشقا ئىشلىتىلگەندىن باشقا يەنە باشقا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: ھەرە، ئۈشكە، رەندە، پالتا، تۆگمەن ئوقى، مىخ، چۆيۈن قازان، تاقا-ناھال، شۇنداقلا قىلىچ، نەيزە، خەنجەر، ئوقيار ئوقى قاتارلىق سوغۇق ياراقلار، چاقماقلىق مىلتىق، چاچما ئوق قاتارلىق ئوتلۇق ياراقلارنى ياساشقا ئىشلەتكەن. بۇ مەزگىلدە، باپكارلىقمۇ ئەڭ تەرەققىي قىلغان كەسىپلەرنىڭ بىرى. قول بىلەن توقۇلغان «بۆز خام» نىڭ شۇ چاغدىكى ئاساسلىق ئىلىم-سېتىم سودىسىدا ۋە ئەمەلىي تۇرمۇشتا پۇلغا ئوخشاش نوپۇزى بولۇپ قالغانىدى. تاۋارلارنىڭ ئالدى-ساتتىسىدا باھامۇ شۇ خامغا سۇندۇرۇلۇپ ھېسابلىناتتى. مۇشۇ مەزگىلدە قول بىلەن توقۇلغان رەختلەر ئۇرۇش - ئاقلىرىنىڭ زىچلىقى ۋە ھۆنەرىنىڭ سىلىقلىقى ئۆلچەم قىلىنىپ، تۆت دەرىجىگە ئايرىلاتتى. بىرىنچى دەرىجىلىكى «چەكمەن»، ئىككىنچى دەرىجىلىكى «تولىما»، ئۈچىنچى دەرىجىلىكى «ماتا»، تۆتىنچى دەرىجىلىكى «بۆز خام» دەپ ئاتىلاتتى. «بۆز خام» ھەم قول بىلەن توقۇلغان رەختلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتالمىسىمۇ ئىدى. قەشقەر مۇشۇ مەزگىلدىكى «بۆز خام» نىڭ ئاساسلىق توقۇلىدىغان جايى ئىدى. يەككە ئادەم ئىشلىتىدىغان توقۇش دەستىگاھى ئورنىتىلغان دۇكانلار ئومۇملاشقان.

قول سانائەتنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشخانىلارنىڭ ئىچىدە ئىشى شەكلى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. بۇ ئىشخانىلار ئەڭ دەسلەپ قول سانائەت ئاساسەن بىر قەدەر مەركەزلەشكەن جايلاردا بارلىققا كېلىشكە باشلىغان، ئەڭ

يېزىلىرى ياساش، ياغاچتىن ئۆي جاھازىلىرىنى ياساش ۋەباش-
قا ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملار، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە-
ھەر قىسىم قورال - ياراق ياساش، كۆن-خۇرۇمچىلىقتىن ئىبا-
رەت ئىدى. قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن يەرلىك ماتا ۋە
كىيىم-كېچەك مەھسۇلاتلىرى سىرتقا سېتىلغانلىرىدىن باشقا قال-
غان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆز جايىنىڭ ئېھتى-
ياجىنى قامدايتتى.

يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە قەشقەرنىڭ قول سانائەتچىلىكى
كۆلەمدە راۋاج تاپتى. كەسىپلەردىن ئاساسلىقى توقۇمىچىلىق،
بوياقچىلىق، ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش،
كۆن - خۇرۇمچىلىق، موزدۇزچىلىق، ئۇششاق مېتال بۇيۇملىرى
ئىشلەش (جۈملىدىن تۆمۈرچىلىك، قۇيمىچىلىق، مىسكەرچىلىك،
تۇنىكىسازلىق كەسىپلەر)، كۇلالچىلىق، ياغاچچىلىق (جۈملىدىن
ئۆي جاھازىلىرىنى ياساش، قىرغۇچىلىق، قاسقانچىلىق قا-
تارلىقلار)، توقۇمىچىلىق (جۈملىدىن زىلچە - گىلەمچىلىك،
تاغارچىلىق قاتارلىقلار)، كىگىزچىلىك، گۈل بېسىش، تىغ-
لىق سايمانلارنى ياساش (جۈملىدىن پىچاق، ھەرە ياساش قا-
تارلىقلار)، ئۇلاغ جابدۇقچىلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى يا-
ساش، باش كىيىم تىككۈچىلىك، كەشتىچىلىك، كىيىم-كېچەك تىك-
كۈچىلىك، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قاتارلىقلاردىن
ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن كەسىپلەر بار. مەسىلەن:
سوپۇنچىلىق، شامچىلىق، كۇگۇتچىلىق، ناۋاتچىلىق (جۈملى-
دىن ناۋات، ئەترەك، زۇماتاك قاتارلىقلارنى ياساش)، شۇنداقلا
ئويمىچىلىق قاتارلىقلار بار.

بۇ مەزگىلدىن كېيىن، ئىچكى رايونلار ھەمدە ئوتتۇرا

سەنئەتلىرىنى ۋە يېزىلىرىنى ئويۇپ چىقىرىپ، ئىشلىگەن مەھسۇلات-
لىرىنىڭ ئىشەنچلىك، سىپەتلىكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەز-
گىلدە تۆمۈرچىلىكنىڭ مەھسۇلات خىللىرى ئۈزلۈكسىز يېڭىلى-
نىپ باردى. رەڭگى، سورتى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. قولى ئەپ-
لىك ئۇستىلار ياساپ چىققان نەرسىلەرنىڭ كىچىكلىرى يىڭنە،
مىخ، بېگىز، ئۇستىرا، پىچاق، ئوق باشىقى، قايچا، قىزلىپ،
تاقا - ناھال، زىخ، رەندە، كەكە قاتارلىقلار بولغان بولسا، چوڭ-
لىرى قىلىچ، نەيزە، تۆمۈر ئوق، ئوۋ مىلتىقى، ئوتاۋۇق قو-
راللار، قازان، ئاشخانا سايمانلىرى، شۇنىڭدەك دېھقانچىلىقتا
لازىملىق ھەر خىل قوراللار ئىدى. چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىيە-
نە قەشقەرنىڭ يەرلىك ماتا ئىشلەپچىقىرىشىدا گۈللەپ-ياش-
نىغان مەزگىل بولدى. شەھەر ئەتراپىدىكى خانىرىق ۋە يې-
زاۋات ئەتراپلىرى يەرلىك ماتا ئىشلەيدىغان ئاساسلىق جاي-
لار بولۇپ قالغان. قەشقەرنىڭ يەرلىك ماتاسى شۇ يەرنىڭ
ئاساسلىق ئېكسپورت ئەشياسى بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇ-
را ھېساب بىلەن 10 - 20 مىڭ توپ يەرلىك ماتا روسىيىگە
ئېكسپورت قىلىناتتى. ئېكسپورت قىلىنىغان تاۋارنىڭ ئومۇ-
مىي سوممىسى ئىمپورت قىلىنىغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممى-
سىنىڭ ئۈچ ھەسسىسىدىن كۆپرەككە يېتىپ، روسىيە قەشقەرگە
توشۇپ كېلىپ ساتقان پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سەككىز
ھەسسىسىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى.

19- ئەسىردە، قەشقەرنىڭ قول سانائىتىدە مۇھىم ئو-
رۇن تۇتىدىغىنى توقۇلغان يەرلىك ماتا، كىيىم-كېچەك جىيا-
كۇڭ قىلىش، باش - ئاياغ كىيىم، گىلەم - پالاس توقۇش ۋە
يىپەكچىلىك ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغىنى مىتال بۇ-

ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى، كىيىم، رەشمىيە بۇيۇملىرى، ساپال بۇيۇملىرى، مىس بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىڭ رەڭگى ۋە تۈرى ھېمىشە يېڭىلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ ھەم قەشقەرنىڭ قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ سەرخىللىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئاساسلىق قول سانائەت بۇيۇملىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

دوپپا: قەشقەرنىڭ كەشتىلەپ تىكىلگەن دوپپىسى شىنجاڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالدى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، يالغۇزلا كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى مۇھىم زىننەت بۇيۇمى بولۇپلا قالماستىن، ئېزىز مېھمان، قەدىردان دوستلارغا تەقدىم قىلىدىغان قىممەتلىك سوۋغىدۇر. خاتىرىلىنىشىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە «ئالتە تالالىق زەر زىغزىقلىق دوپپا» بار ئىكەن؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئالتە بۇرجەكلىك دوپپا» — ئالتە پارچە ماتېرىيال قوراشتۇرۇلۇپ تىكىلگەن دوپپىنى كۆرسىتىدۇ. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، ئەنجان قاتارلىق جايلارنىڭ دوپپا نۇسخىلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ ھازىرقى نۇسخىنى قەدەممۇ-قەدەم شەكىللەندۈرگەن.

قەشقەر دوپپىلىرىنىڭ تىكىلىشى تولىمۇ سىلىق، تۈرلىرىمۇ كۆپ، گۈللىرى ئۆزگىرىشچان، گۈل نۇسخىلىرى ھەر خىل، ھەر ياڭزا، ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئېسىللىكىنى تولۇق كۆرسەتكەن. ئاساسلىق تۈرلىرىدىن: چىمەن دوپپا (چىمەن تاشكەن دوپپىمۇ دېيىلىدۇ)، يېشىل ئۇستىگە ئاق گۈل تىكىلگەن،

ئاسىيا رايونى زامانىۋى سانائەتنىڭ قەشقەر بازارلىرىغا بەر-
گەن زەربىسىگە ئەگىشىپ ئۆز رايونىمىزنىڭ بەزى قولسانائەت
مەھسۇلاتلىرى ئاستا-ئاستا شاللىنىپ كېتىشكە باشلىدى.
ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە قەشقەر شەھىرى
ئىچىدە بىر نەچچىلا يەرلىك ماتا توقۇيدىغان ئىشخانىلار تا-
قىلىپ قالغان، توقۇغان يەرلىك ماتالاردىن چەكمەن، خام،
چوتا، شاتىۋا ھەمدە بەقەسەم قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ مەھسۇلات-
لارنىڭ يەنىلا مۇئەييەن بازىرى بولۇپ، بىر قىسمى ئۆز را-
يونىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا يەنە شىنجاڭنىڭ
ھەر قايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى، خەلقمۇ ئىشلىتەتتى،
ھەربىلەرمۇ ئىشلىتەتتى. 1954-يىلى قەشقەر شەھىرىدە 427
ئادەم يەرلىك ماتا توقۇش بىلەن شۇغۇللىناتتى، كېيىنچە خام
ئەشيا يېتىشمەسلىك، شۇنداقلا خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ
ئۆسۈشى بىلەن يەرلىك ماتا زاۋۇتتا توقۇلغان رەختكە ئورۇن
بەردى. 1954-يىلى قەشقەر شەھىرىدە بويياقچىلىق كوپىرا-
تىپى قۇرۇلغان، 50 دىن ئارتۇق ئادەم ئىشلەيتتى، ئاسا-
سلىقى سودا ئورۇنلىرى ۋە توپ تارقىتىش ئورۇنلىرى ئۈچۈن
ماتا بوياپ بېرەتتى. 1959-يىلىغا كەلگەندە بوياقچىلىقمۇ
ئىش توختاتتى. قەشقەر شەھىرىنىڭ سوپۇنچىلىقى، شامچىلىقى ۋە
گۈگۈت ياساش كەسىپلىرى كەڭ كۆلەملىك سانائەت سوپۇنلىرىنىڭ،
شاملىرىنىڭ، قاپلىق گۈگۈتلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن قەدەمۇ-
قەدەم يوقىلىشقا باشلىدى. لېكىن بەزى قولسانائەت كەسىپلىرى
خەلقنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈ-
شىگە ئەگىشىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. مەسىلەن: مىل-
لىي باش كىيىملەر، كىيىم-كېچەك، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلار،

ئوخشايدۇ. زەر دوپپا: قەشقەردە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە دوپپا، ھەم كۆپرەك چوكانلار، ئاياللار ياقتۇرىدىغان دوپپا. ئىسترولۇق گۈل نۇسخىسى رەڭمۇ رەڭ پارقىراق نۇرىنى چاقنىتىپ، كۆرگەنكىشىنى خان ـ ئىسىل زادىلار زاتىدىنمىكىن دېگەن ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ. ئاق دوپپا: ئەرلەر ئەتىياز، ياز، كۈزدە ھەمىشە كىيىدىغان ئاق سۈزۈك رەخ دوپپا، ئۈستىدە قارا يىپ ياكى رەڭلىك يىپتىن تىكىلگەن ئۇششاق گۈللىرى بار، چاققان، ھۈزۈرلۈق، سالقىن دوپپا. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە سەللە دوپپىسى، تور دوپپا، تەتىللا دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا قاتارلىق دوپپا نۇسخىلىرى بار.

قەشقەر دوپپىسى ھازىر تەرەققىي قىلىپ چەت ئەللىكلەرنىڭمۇ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن ساياھەت خاتىرە مەھسۇلاتلىرىدىن بولۇپ قالدى. 1983-يىلى، بېيجىڭدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ساياھەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنى باھالاش يىغىنىدا، قەشقەر نەپىس ـ سەنئەت كارخانىسى ئىشلىگەن چىمەن دوپپا ئەلا سۈپەتلىك مەھسۇلات بولۇپ باھالاندى؛ شۇ يىلى مەزكۇر دوپپا مەملىكەتلىك مىللىي بۇيۇملارنى كۆرگەزمە قىلىپ سېتىش يىغىنىدا دۆلەتلىك يېنىك سانائەتمىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مىللىي مەھسۇلاتلار ئىچىدە ئەلا سۈپەتلىك بولۇپ باھالىنىپ دۆلەتلىك ئىقتىسادىي كومىتېت تارقاتقان «ئالتۇن ئەجدىھار» گۇۋاھنامىسىغا ئېرىشكەن.

كەشتىچىلىك: ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى قولىغا يىپ ـ يىڭنە ئېلىپ كەشتە تىكىشنى ياخشى كۆرىدىغان ئەنئەنىۋى ئادىتى بار. قەشقەر شەھىرىدە ئىشلەنگەن كەشتە بۇيۇملىرىنىڭ ھۈنىرى ساز، كۈچلۈك بەدىئىيلىككە ئىگە. مەھ-

سىدام ناكۆركەم، كىرەست(+) نى ئاساسىيغول قىلىپ ئۈستى-
گە چىمەنگۈلنىڭ گۈل شاخلىرى تىكىلگەن، گۈللىرى شاخچىلار
ئارقىلىق بىر - بىرىگە ئۇلانغان ياكى سىزىق ئارقىلىق ئاي-
رىۋېتىلىپ كۆپەيگەن ئوك-تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلەرنى ۋە رومبا-
ھالەتتىكى شەكىللەندۈرگەن، چاك سىزىقلار ياكى چەكمە سىزىق-
لاردىن تىكىلگەن تېگى گۈللىرى ئاساسىي گۈللەر بىلەن ئۆز
ئارا تولۇقلىنىپ، كىچىلىك بېزەك ئۈنۈمىنى بېرىدۇ.
بادام گۈللۈك دوپپا: بۇ دوپپىنىڭ ئۈچ تۈرى بار، يەنى چۆ-
چۈرە بادام دوپپا، تور بادام دوپپا، جىگگۈلى بادام دوپ-
پىدىن ئىبارەت. بۇ دوپپىنىڭ تىكىلگەن گۈل نۇسخىلىرى،
شەكلى سەل ئۆزگەرگەن ياكى سەل قوشۇلغان بادام مېغىزىغا
ئوخشايدۇ، گۈل سىزىقلىرىنىڭ قىياپەت شەكلى خىلمۇ خىل
ھەم مول، جانلىق ئۆزگىرىشچان، تولاراق تېگى قارا، گۈلى
ئاق، ھەيۋەت كۆركەم كېلىدۇ. مامۇ گۈللۈك دوپپا: بۇ دوپ-
پىنىڭ چوققا قىسمىغا سىزىقچىلىرى ماس كەلگەن تۆت گورۇپپا
يۇمىلاق گۈل تىكىلگەن، چۆرىسىدە تىنىك تۆت بۆلۈك شەكىللىك
ياكى يۇمىلاق شەكىللىك ماس سىزىقچىلاردىن تەركىب تاپقان
تۆت گورۇپپا گۈلى بار، گۈل نۇسخىسى ھەر خىل رەڭدىكى مە-
شۈت يىپتىن تىكىلگەن، ياڭزىسى ئازادە، جانلىق. كېلەم دوپ-
پا: خۇددى كېلەم تۇۋىگە ئوخشاش قىلىپ رەڭمۇ رەڭ گۈل
بەرگىلىرى ۋە گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەر تىكىلگەن. مارجان دوپ-
پا، قىزچوكانلارنىڭ ياقتۇرۇپ كىيىدىغان دوپپىلىرىنىڭ
بىرى. ئۈستىگە رەڭمۇ رەڭ يۇمىلاق، ياپىلاق مارجانلاردىن
ھەر خىل، ھەر ياڭزىدىكى گۈل نۇسخىلىرى قويۇلغان. گۈللە-
رى بەئەينى سىرپىلىپ شەبنەم سۈيى چۈشكەن يېڭى گۈلگە

زىننەت بۇيۇملىرى: زىننەت بۇيۇملىرى ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن ھەممەيلەن تەييارلاش زۆرۈر بولغان زىننەت بۇيۇمى. زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ھۈنەرلىرىدىنىڭ بىرى. قەشقەر شەھىرىدە ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىكى بار. بۇ ئالتۇن-كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تاۋلاش، قېلىپقا ئېلىش، گۈل چىقىرىش، پارقىرىتىش قاتارلىق مۇھىم ئىش تەرتىپلىرى قول بىلەن قىلىنىپ كېيىن رەڭلىك ياقۇتلار ئۈستىگە قاپلىنىپ تېخىمۇ كۆزنى قاماشتۇرغىدەك بولۇپ كېتىدۇ، بۇ ھەم ئەنئەنىۋى كىلاسسىك ئۇسلۇبقا ھەم زامانىۋى تۈسكە ئىگە.

قەشقەر شەھىرىنىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش تۈرىنى ۋە ئىشخانىسىنىڭ كۆلىمى گەرچە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ، خىلى، رەڭگى تولۇق، تەييار مەھسۇلاتلىرى زاپاس بولۇپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئېھتىياجى زاكاس قىلىپ ياساتقىلى بولىدۇ. مەھسۇلاتلىرىدىن ئاساسلىقى: ئاسما ھالقا، جۈملىدىن نوكا يىسىمان ھالقا، تاشكەنچى ھالقا، چېچەكسىمان ھالقا، ئايبالداق ھالقا، 12 ياقۇتلۇق ھالقا، 14 ياقۇتلۇق ھالقا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۈزۈك تۈرلىرىدىن قۇيما ئۈزۈك، مەرجانسىمان ئۈزۈك، چەنپەنزدالىق ئۈزۈك، شاخچە يىچە ئۈزۈك قاتارلىقلار بار؛ بىلەيزۈكلەردىن قۇيما بىلەيزۈك، تولغىما بىلەيزۈك قاتارلىقلار بار؛ ئۇنىڭدىن باشقا چازا (چاچ قىسقۇچ)، بۇلاپكا، ياقا لۇدۇرۇق، ئىزنەك قاتارلىقلارمۇ بار. ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرىغا قاپلانغان ماتېرىياللىرىغىمۇ ئالاھىدە ئې-

سۇلات تۈرلىرى جەھەتتىن دوپپىغا گۈل كەشتىلەشتىن باشقا كىيىم - كېچەككە رەشمىلىيە ئىشلەش بار، جۈملىدىن كانىۋاي تون، كانىۋاي يوپكا، كانىۋاي كۆينەك، كانىۋاي ئىچكۆينەك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىيىم - كېچەكلەرنىڭ گۈل سىزىقچىلىرىنىڭ گۈل نۇسخىسى رەڭمۇ رەڭ، مول بولۇپ يەرلىك ئالاھىدىلىككە بىر قەدەر تولۇق. رەشمىلىيە ئىشلەنگەن ياستۇق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە كەم بولمايدىغان مۇھىم بۇيۇم. ئۇ يالغۇزلا ئۆي ئىچىنى زىننەتلەشكە لازىملىق تىزما بۇيۇم بولۇپلا قالماستىن، يەنە يېڭى توي قىلغان قىزلارنىڭ توي جابدۇقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. گۈل ئىشلەنگەن روماللار، جۈملىدىن ئەرلەرنىڭ بەلبېغى، كانىۋاي چاسا ياغلىق، كانىۋاي داستىخان، جايناماز، كانىۋاي قول ياغلىق قاتارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى رەڭگارەڭ گۈل بەرگىلىرى نۇسخىسى ۋە گېئومېترىيىلىك سىزىقچىلار رەڭلىك ياكى ساددا يىپ بىلەن تىكىلگەن، بۇلار ئائىلىلەردىكى مۇھىم لازىمەتلىك بۇيۇملار. رەشمىلىيە ئىشلەنگەن پەردىلەردىن كىيىم ياپقۇ، مەرەپ ياپقۇ، ئىشىك - دېرىزە پەردىسى، كارىۋات ياپقۇ، كارىۋات چۆرىسى قاتارلىقلارنى كەشتىلىگەندە ئادەتتە تەكشى كەشتىلەش، يۆمەپ كەشتىلەش، كىرىست شەكلىدە كەشتىلەش، ئىلىپ كەشتىلەش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئاستىنقى تەرىپىدىكى ھەر خىل گۈل نۇسخىسىدا كەشتىلەپ چىقىدۇ، بەزىلىرى دەل ئوتتۇرىسىغا ياكى تۆت بۇرجىكىنىڭ ئىچى تەرىپىگىرەك ئورۇنغا رەڭلىك يىپ بىلەن گۈل بەرگى، قۇش، كېپىنەك قاتارلىقلار سىممېتىرىيىلىك ھالدا كەشتىلەنگەن، بۇ نەرسىلەر ئۆي ئىچىدىكى مۇھىم بېزەك بۇيۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ چالغۇ ئەسۋابىنىڭ كۆپى ئۇجمە ياغىچى بىلەن كالا سۆڭىكىنى ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىدۇ، گەۋدىسى، دەستىسى، بېشى قاتارلىق جايلارغا ھايۋان سۆڭىكىدىن گۈزەل ۋە مول مەزمۇنلۇق مىللىي نۇسخا بېزىلىپ، چالغۇ ئەسۋابىنى تېخىمۇ مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە بەدىئىيلىككە ئىگە قىلغان. 1983-يىلى قەشقەر شەھەرلىك نەپىس سەنئەت كارخانىسىنىڭ ئىشلىگەن راۋىپى چاڭسادا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۈنەر-سەنئەت سېلىشتۇرۇپ باھالاش يىغىنىدا شەرەپ بىلەن دۆلەت يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى، دۆلەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتى بەرگەن مۇنەۋۋەر مەھسۇلات نامىغا ئېرىشىپ «ئالتۇن ئەجدىھار» گۇۋاھنامىسىنى ئالغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىرىم پەقەت قەشقەر شەھىرىنىڭ بىپايان دېڭىزدەك قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئوكيانىنىڭ بىر نەچچە دولقۇنى مەۋجۇدۇر. قەشقەر شەھىرىنىڭ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى كۈنسېرى يۇقىرى ئۆرلەپ، ئەنئەنىۋى مىللىي قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئۆزىنىڭ رەڭگارەڭ تۈسى، روشەن خاس ئۇسلۇبى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدىلا كەڭ كۇشادە سېتىلىپ قالماستىن، بەلكى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى زاتلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا چوڭقۇر ئېرىشتى.

تەتبار قىلىنىدۇ. كۆپىنچىسى ئەمپورت قىلىنغان سۇنئىي ياقۇت ياكى تەبىئىي خرۇستاللاردۇر. يەنە بىر قىسىم سۆجۈ ياقۇتلىرىمۇ بار. ئاساسلىق رەڭ تۈرى ھالرەڭ، بانان كۆك، ئوچۇق يېشىل، توق سېرىق، جىگەررەڭ، سۇس بېغىررەڭ، توق قارا، ئاق قاتارلىقلار. بۇنداق نۇر چاقناپ تۇرىدىغان ياقۇتلار ئويۇپ نەقىشلەنگەن ئالتۇن - كۈمۈش جازا ئۈستىگە بېكىتىلسە تېخىمۇ چىرايلىق كۆركەملىشىپ، كىشىنىڭ زوقىنى قوزغاپ يەردە قويغۇسى كەلمەيدىغان قىلىۋېتىدۇ.

چالغۇ ئەسۋابلىرى: مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ياساش قەشقەردە يەنە بىر يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە كەسىپ. ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى يالغۇزلا ئېلىمىز ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاۋازلىق مەھسۇلاتى بولۇپلا قالماستىن، يەنە داڭدار مىللىي قول-ھۈنەر بۇيۇمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ياسالغان مىللىي چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ياسىلىشى سىلىق، ئاۋازى يېقىملىق بولۇپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلاردا كەڭ تارقىلىپ، كەڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. بۈگۈنكى ئۇيغۇر مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن قەشقەر راۋابى، سىملىق راۋاپ (تاشكەنت راۋىپىمۇ دەيدۇ)، دۇتار، تەمبۇر، ساتار، غىجەك، داپ، چاڭ، سۇناي، ناغرا، بارابان، ساپايى، نەي، قوشۇق، تاش، خۇشتار، قالۇن، بالىمان، دولان راۋابى قاتارلىقلار بار؛ باشقا مىللەتلەرنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن قىرغىزلارنىڭ قومۇزى، قىياق، قوۋۇز قاتارلىق سازلىرى، قازاقلارنىڭ دومبۇرىسى؛ تاجىكلارنىڭ بالىنزىگىمى (تاجىك راۋابى) ھەمدە ئىسكىرۇپ قاتارلىقلار بار.

تان ئىچىدە قەد كۆتۈرۈپ، قەدىمدىن بېرى «ھۆل - يېغىنى جايىدا، ھاۋاسى يېقىملىق»، «ئېتىز - ئېرىقلىرى بۆك-باراقسان، يەل-يېمىشلىرى مولچىلىق» (شۈەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دىن) لىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. پۈتۈن شەھەرنىڭ يەر شەكلى شىمالىي ئېگىز، جەنۇبى پەس، شەھەر رايونىنىڭ مەركىزى دېڭىز يۈزىدىن 1285 مېتىر كېلىدۇ. يەرشارائىتى ئېگىز، مەنزىرىسى گۈزەل. مۆتىدىل بەلباغنىڭ تىپىك چوڭ قۇرۇقلۇق قۇرغاق كېلىماتىغا مەنسۇپ بولۇپ، تۆت پەسىل ئېنىق پەرق ئېتىدۇ، ياز ئۇزۇن، قىش قىسقا، يازدا بەك ئىسسىق بولمايدۇ، قىشتا قەھرىتان سوغۇق يوق، ساياھەتنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەپلىك جايى. 1987 - يىلىنىڭ ئاخىرى ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، پۈتۈن شەھەردە 214 مىڭ نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 74.87 پىرسەنتنى، خەنزۇلار 25.14 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خۇيزۇ، ئۆزبېك، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق 17 مىللەت بار. بۇ مىللەتلەرنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى خۇددى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك قەشقەرنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئورتاق ئالماقتا.

قەشقەر شەھىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر قەدىمى شەھەر، يازما خاتىرىسى بولغان چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە 2100 يىلدىن ئاشتى، ئورنى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا توغرا كەلگەچكە، قەدىمدە، مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ جۇڭگو ئۇچاستكىسىدىكى جەنۇبىي، شىمالىي، ئوتتۇرا يوللىرىنىڭ غەربتە بىرلىشىدىغان باش تۈگۈنى بولغان؛ دۆلىتىمىزنىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دې-

قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىختىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىن ئومۇمىي بايان

ۋاڭ شى ياڭ

قەشقەر شەھىرى 1952 - يىلى 5 - ئايدا تەستىقلىنىپ قۇرۇلغان، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە قاتناش مەركىزى؛ 1984 - يىلىنىڭ بېشىدا B دەرىجىلىك ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. 1986 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يەنە جۇڭگودىكى تارىخىي مەشھۇر مەدەنىي شەھەرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلگەنلىكى ئېلان قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۆرجىكىگە توغرا كېلىدىغان قەشقەر شەھىرى جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىر چېگرا شەھەر بولۇپ، شەرقىدىكى تارىم ئويمانلىقىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ، غەربىدىكى پامىر ئېگىزلىكىگە يۆلىنىپ تۇرىدۇ. خۇددى «كاشىغار» دېگەن نامىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىكى «قاشتېشىدەك جاي» غا ئوخشاش قارلىق تاغ بىلەن پايانسىز دېڭىزنىڭ ئارىلىقىغا نەقىش قىلىنغان ياپ-يېشىل سۈزۈك قاشتاشتۇر.

قىزىل دەرياسى بىلەن تۈمەن دەرياسى قويىنىغا ئېلىپ تۇرغان بۈتۈن كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان غەربىي چېگرادىكى چىمەنزار شەھەر 96.3 كۋادرات كىلومېتىرلىق بوس-

ئېتىراپ قىلىشنى ھەرگىزمۇ بىكار گەپ دېگىلى بولمايدۇ؛ مالبۇكى، قەشقەر شەھىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى 328 شەھەر ئىچىدىن 62 دۆلەت دەرىجىلىك مەشھۇر تارىخىي مەدەنىي شەھەر قاتارىغا كىرگۈزۈلۈشىدىن ھەرگىز تاسادىپىي ئىش ئەمەس. يىپەك يولىنى قايتا جانلاندۇرۇش دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ئۈچقاندەك يۈكسىلىۋاتقان ۋەزىيىتى ئاستىدا، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش دېرىزىسىنى يەنە ئېچىش ئۈچۈن، «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» قەشقەر شەھىرىمۇ بىر قاتار ئالدىنقى تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئوبدان پۈتتۈردى، ئىچكى - تاشقى تەرەپكە تىلىدىغان ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالاقىسىنى پەيدىنپەي قانات يايدۇردى، قەشقەر شەھىرى ئۆزى ئۈچۈن شۇنداقلا جۇڭگو ئۈچۈن تېگىشلىك يېڭى تۆھپىسىنى قوشقۇسى[1]

ھازىرقى ھالەتنى پۇختا ئىگىلەپ، كەلگۈسىنى ئوبدان مۆلچەرلەپ، تارىخ تەرەققىياتىنى چوڭقۇر چۈشىنىشكە ئاساسلىنىش ئۈچۈن، بۇ ماتېرىيال كۆپچىلىككە قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، شەھەر ئورنىنىڭ يۆتكىلىشى، ئاھالىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، شۇنداقلا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق ئاساسىي ئەھۋاللارنى تەمىنلەپ بېرىدۇ، گەرچە بۇ بىر ئۆزەرەك چۈشەنچە بولسىمۇ، يىل تەرتىپى بويىچە بىر بىرلەپ بايان قىلىپ ئۆتمەكچىمەن. ئىگىلىگەن ماتېرىيال ۋە تەتقىقات سەۋىيەمنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن، نامۇۋاپىق جايلىرى كۆپ بولۇشى مۇمكىن، ئەھۋالنى بىلىدىغانلارنىڭ تۈزىتىپ قويۇشىنى ئۆتۈنىمەن.

قەشقەرنىڭ ئىپتىدائىي ئاھالىلىرى ۋە مەدەنىيىتى

بۇنىڭدىن 6 — 7 مىڭ يىل بۇرۇنلا، قەشقەر ئەتراپىلىرى سىپتا تاش قوراللارنى ئاساسىي مەدەنىيەت بەلگىسى قىلغان.

گىمىز قاتنىشى كەڭ كۆلەمدە ئېچىلىشتىن بۇرۇن، يەنى مىلادى-
دىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردىن مىلادى 16 - ئەسىرگىچە بول-
غان 2000 يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق يىللار داۋامىدا بۇ جاي
ھەم جۇڭگو بىلەن غەرب قاتنىشىنىڭ كىندىكى ۋە تۈگۈنى-
ھەم ياۋروپا - ئاسىيا ئىككى چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ھەر خىل
تاۋارلارنىڭ توپلىنىدىغان، تارقىلىدىغان ۋە يۆتكىلىدىغان
بېكىتى بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي يېرىمىدىكى ئەڭ بۇ-
رۇن ئېچىلغان خەلقئارا بازار ۋە بوسۇغا دەپ ئاتالغانىدى-
بۇنىڭ تارىختىكى ئورنى ۋە رولى بۈگۈنكى دۇنيادىكى مەشھۇر
سودا شەھەرلىرىدىن كەم تۇرمايتتى. ئىقتىسادنىڭ گۈللى-
نىشى يەنە بۇ يەردىكى ھەر خىل قەدىمكى مەدەنى-
يەتنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى
سۈرگەچكە، ئېلىمىزنىڭ غەربىي خەن دەۋرىدىن تارتىپ تاكى
چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكىچە بۇجاي ئىزچىل تۇردە دۆلە-
تىمىزنىڭ غەرب دىيارىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر يەرلىك ھا-
كىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ھەربىي ۋە
دىنىي مەركىزى بولۇپ كېلىپ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي شىما-
لىدا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا زور ۋە چوڭقۇر تەسىر
پەيدا قىلغانىدى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل- يېزىقى، ئەدە-
بىيات- سەنئىتى، ئۆرپ- ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى، تۇرلۇك
قۇرۇلۇش - بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىياتى تارىخىدا، ھەتتا
ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپشەكىللىنىشى قاتارلىق بىر قا-
تار زور جەھەتلەردە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. مۇشۇ-
نىڭغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك زاتلارنىڭ «قەش-
قەرگە بارمىغىچە، شىنجاڭغا بارغاندەك بولمايدۇ»- دەپ ئورتاق

بەلگە قىلغان يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت زور تۈركۈمدىكى چوڭراق مىراسلار قېزىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە تاش پىچاق، تاش ئوغاقلارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى خېلىلا يۇقىرى. ياسىلىشىمۇ خېلى سىلىق. تاش پىچاقنىڭ تۆشۈكى يوق ھىلال ئاي شەكلىدە، تاش ئوغاقنىڭ بېلى يايى شەكىللىك، ئۇچى بىلىق بولۇپ، جېنەن ئۆلكىسىنىڭ يېنشۇيدە ئۇچراتقان تاش ئوغاق بىلەن شەكلى ۋە ياسىلىشى بەكمۇ ئوخشايدۇ؛ باشقىلىرىدىن تاش پالتۇ، تاش تۇتقۇچلۇق ياغۇنچاق، تاش چاقپىلەك، شارسىمان تاش ۋە شۇنىڭدەك ساپال سايمانلاردىن كومزەك، ھېجىر، تەشتەك، كوپ، ئىستاكان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بار. 1978- يىلى ھازىرقى قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى ۋىلايەتلىك 2- ترانسپورت شىركىتىنىڭ قورۇسىدا قۇرۇلۇش قىلىۋاتقاندا، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش قورالدىن يەنە ئۈچ دانە تېپىلدى، بۇنىڭ ئىككىسى تاش پالتا، بىرسى ئىشلىتىپ كاللىشىپ كەتكەن كەتمەنگە ئوخشايدۇ، شەھەر رايونى تەۋەسىدىن تېپىلغان بۇ بىر قانچە مەدەنىي مىراسلار مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

شىنجاڭغا ئائىت سىپتا تاش قوراللارنى ئاساسىي بەلگە قىلغان قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ قەشقەردىن تېپىلىشى چىڭخەي، گەنسۇ، نىڭشيا، ئىچكى موڭغۇل ۋە شەرقىي شىمالىنىڭ شىمالىي قىسمى قاتارلىق ئۆلكە، رايونلاردىكى شۇ تۈردىكى ئىزلارنى تېررىتورىيە جەھەتتىن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇردى، تۈرلىرىمۇ بىردەك. بۇ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6 - 7 مىڭ يىل ئىلگىرى بۇ يەردە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئىپتىدائىي ئادەم-

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كىرىپ بولغانىدى. بۇ بۇرۇنلا ئار خېئولوگىيىلىك يېڭى بايقاشلاردىن ئىسپاتلانغانىدى. 1956 يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاشمولىلا دېگەن جايد تاشيول ياساۋاتقاندا ئىككى يېرىم مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى يەر ئاست تاش قاتلىمىدىن بىر دانە تۇۋى ئۇچلۇق كولرەڭ ساپال كوم زەك چىققان، بۇ شەنشىنىڭ ياڭشاۋ مەدەنىيىتىگە ئاتى (يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ) يەردىن قىزىل بىلىنغا ساپال كومزەك بىلەن شەكىل جەھەتتىن ئازراق پەرقلەنسىمۇ لېكىن ئاغزى كىچىك، گىرۋىكى قېلىن، بويىنى ئىنچىكە، تۇۋى ئۇچلۇق بولۇش تەرەپلىرى ئۆز ئارا ئوخشايدۇ. 60- يىللار- نىڭ بېشىدا، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 28 كىلومېتىر جايدىكى خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن يەنە قىزىل ساپالدىن ياسالغان ئىككى دانە چاقپېلەك تېپىلغان، بىرسى- نىڭ شەكلى خۇددى كىچىك توقاچقا ئوخشايدۇ، يەنە بىرسى- نىڭ شەكلى شاپتۇلغا ئوخشاۋراق كېتىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يىلىك ئورنىتىلغان تۆشۈكى بار ئىكەن، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ باھالاپ بېكىتىشىچە بۇمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ مىراس ئىكەن. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىي يادىكارلىقنىڭ زور تۈركۈمدە تېپىلىشى 1972- يىلى 7- ئايدا بولدى، قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى- دىكى 50 نەچچە كىلومېتىر يىراقتىكى ئوپالدا، ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى، ئاقتالا، ئوڭغۇلۇق، قورۇقتالا ۋە دۆۋلىكتىن ئىبارەت تۆت ئورۇندىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى كەينى - كەينىدىن قېزىپ چىقاردى، بىر - بىرىگە تۇتاشقان بۇ تۆت ئورۇندىكى خارابىلاردىن سۈركەپ ياساشنى ئاسى

خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان «قىزىل دەريا» دېگىنى، بۈگۈنكى قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. دەريانىڭ سۈيى قوڭغۇر، قىزىل رەڭلىك قوم - لاتقىلارنى ئېقىتىپ ماڭىدىغانلىقى سەۋەبىدىن مۇشۇنداق ئاتالغان. ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن تارتىپ، تاڭ سۇلالىسىغا قەدەر خەنزۇچە تارىخنامىلەردىنىڭ ھەممىسىدە قىزىل دەريا خاتىرىگە ئېلىنغان. تۈركلەر غەربىي دىيارغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىنمۇ يەنىلا قىزىل دەريا دەپ ئاتىلىۋەرگەن. يۈەن، مىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدا «ئورۇنئوسۇ دەرياسى» دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ مەنىسى يەنىلا قىزىل دەريا دېگەن بولىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغان جۇۋ كىشىلىرىنىڭ قەدىمى قەشقەرگە يەتكەن. بۇ چاغدا يەرلىك كىشىلەر «ئوت، سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان» كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان ھەمدە بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەنمۇ قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان مۇقىم ماكانلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشنى باشلىغانىدى.

ئاۋۋالقى چىن مەزگىلىدە، ئېلىمىز تارىخىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان جۇڭچيۇ بەش زومىگەردىنىڭ بىرى بولغان چىن موگۇڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 659 - يىلدىن 620 - يىلغىچە) نىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسى بۈگۈنكى قەشقەرگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ چاغدا ياۋروپا بىلەن ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى

لەر توپىنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسى بىلەن مەلۇم مەنبەلىك باغلىنىشى مەۋجۇتلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇگۈنگىچە شىنجاڭدا بۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىقلار تېخى تېپىلمىدى، ماذا بۇمۇ بۇ يەردىكى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. دۆلىتىمىز نىڭ ئىچكى رايونلىرىدىن غەربكە كۆچكەن بۇ ئېتنىك قەبىلىلەر، ئاساسلىقى دەسلەپكى چىن دەۋرىدە شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي دائىرىسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان چاڭ قەبىلىلىرىدىن ئىدى، كېيىنچىرەك تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىن خېشى كارىدورىدا ئەسلىدە ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم ساكلار (جۇڭگو تارىخنامىلىرىدا يۈن ئۇرۇقلۇق رۇڭلار، غەربنىڭ تارىخنامىلىرىدا «ساكا» ياكى «ساك» لار دېيىلگەن) قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تېرەك داۋىنىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بۇ جايغا كېلىپ ماكانلىشىپ، ئورتاق ھالدا بۇ بوستانلىقنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئېھتىمال ئاھالىلىرىدىن بولۇپ قالغان.

ئېلىمىزنىڭ غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جىمەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 976 ـ يىلىدىن 922 ـ يىلغىچە) غەربنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىپ غەربىي دىيارغا بارغاندا، «كوئېنلون تېغىنىڭ ئېتىكىدە، قىزىل دەريانىڭ كۆنگىيىدە قونغان» («مۇتيەنزى» تەزكىرىسى). قەدىمكى كىتاب «تاغ ـ دېڭىزلار دەستۇرى» دەيدۇ: «غەربىي دېڭىز (قەدىمكى لوپنور) نىڭ جەنۇبىدا، كۆچمە قۇم (تەكلىماكان قۇمىقى) نىڭ ياقىسىدا، قىزىل دەريانىڭ ئارقىسىدا، قارا دەريانىڭ ئالدىدا بىر چوڭ تاغ بار، نامى كوئېنلۇن تۆپىلىكى دېيىلىدۇ» دەپ

گېنېرال، سەردار، باش تىلماچلارنى بەلگە قىلغان بىر يۈرۈش ھاكىمىيەت ئورگانلىرى تەشكىللاتى بولغان، مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە بۇ يەر ئاللىبۇرۇن بىر قەدەر ئىلغار سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرىپ بولغانىدى.

جۇغراپىيىلىك قاتناش ئالاقىسى جەھەتتە، سۇلې شەرقتە يۈيمىن، دۈڭقۇتان بىلەن تۇتاشسا، غەربتە ياۋچىلار پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت قازاقىستانىدا) غىچە يېتىپ باراتتى. شىمالدا ئۇيسۇنلار، سوغدىيانلار (بۈگۈنكى سوۋېت قازاقىستانىدا) بىلەن تۇتاشسا، جەنۇبتا كەشمىر ۋە ھىندىستانغىچە يېتىپ باراتتى. بۇ خىل تەرەپ ـ تەرەپكە تۇتىشىدىغان ھالەت ھەققىدە جاڭچيەن ئۆتكۈر قىلىپ: «(سۇلې) غەربتە ئۇلۇغ ياۋچىلار، پەرغانە، سوغدىيانىڭ ئۆتەريولىدۇر»، (ماتېرىيال ئېلىنغان مەنبە يۇقارقى بىلەن ئوخشاش) دەپ كۆرسەتكەنىدى. يەرشارائىتى جەھەتتە، سۇلې غەربتە پامىرغا تىرىلىپ تۇرىدۇ، شەرقتە بىپايان قۇم دېڭىزىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ. غەربكە ماڭىدىغان سودا كارۋانلىرى يولبويى قۇم - بورانىنىڭ دەردىنى يەتكىدەك تارتىپ بۇ جايغا كەلگەندىن كېيىن يەنە ئالدى تەرەپتە ئېگىز پامىرنىڭ خەتەرلىك داۋانلىرى ئۇلارنىڭ ھالقىپ ئۆتۈشىنى كۈتۈپ تۇراتتى؛ شەرققە ماڭىدىغان سودىگەرلەر دېڭىز يۈزىدىن 4ـ5 مىڭ مېتىر كېلىدىغان پامىر تاغلىرىدىن ساق چۈشكەندىن كېيىن بۇ بوستانلىقتا ئازراق دەم ئېلىپ يۈرىكىنى توختىتىپ، غەيرىتىنى تولۇقلاپ ئاندىن سەپەرىنى داۋاملاشتۇرۇشنى تېخىمۇ زۆرۈر دەپ بىلەتتى. جاپا ـ مۇشەققەتلىك ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ يىپەك يولىدا ھەر قانداق بىر يۆنىلىشكە قاراپ قاتناۋاتقان ئەلچىلەر، سودا كار-

يېپەك سودىسىمۇ ئاللىقاچان باشلانغانىدى. يىپەك يولى-نىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى دەسلەپ-كى كۆلەمگە ئىگە بولغان ياكى ھېچبولمىغاندا شەھەر سېپىل-لىرىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى ئورۇنلىنىپ بولغانىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 329 — 328- يىللار ئارى-لىقىدا، قەدىمكى گىرېتسىيە ماكدون خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئىسكەندەر لەشكەر تارتىپ شەرققە ھۇجۇم قىلغان چاغدا، ئۇ-نىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرىنىڭ كۆچى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىدىكى قەدىمكى قەشقەر قەلئەسىگە يېتىپ كەلگەن ئى-دى. 11 – ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك مەھمۇت قەشقىرى ئۆ-زىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ مى-لادىيىدىن بۇرۇنقى 4 – ئەسىردە دەسلەپ قۇرۇلغانلىقىنى كۆر-سىتىپ ئۆتكەنىدى.

ئىككى خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدە – سۇلې دۆلىتى

مىلادىيىدىن تەخمىنەن 128 يىل بۇرۇن، غەربىي دىيارغا ئۆت-كەن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭچيەن ئۇلۇغ ياۋچىلار (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقىدا). دىن دۆلىتىگە قايتىشىدا بۇ يەردىن ئۆتكەنىدى، بۇ يەر ئاللىقا-چان غەربىي دىياردىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى بولغان سۇلې دۆلىتىنىڭ مەركىزى — سۇلې شەھىرى ئىدى. «خەننامە، سۇ-لې تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، سۇلې دۆلىتىنىڭ 1510 ئۆيلۈك، 18647 كىشىلىك ئاھالىسى، 2000 كىشىلىك ئار-مىيىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە پادىشاھ، تۆرە، تۇتۇق بېگى،

تىمادى. مۇشۇنىڭدىن ئېتىبارەن شۇلې دۆلىتى سىياسىي جە-
ھەتتە دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى مەركىزى ھۆكۈمىتىگە قاراش-
قا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ بۇ يەردە قۇرغان تونگ-
پۇ دۇۋى دېگەن مەمۇرىي ئاپپاراتىنىڭ كونتروللۇقىغا خاتىمە
بېرىلدى.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تار-
تىپ ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلگىچە
ھونلارنىڭ تەستىر كۈچى غەربىي دىيارنى
قايتا تىزگىنلەپ، يىپەك يولىنى پۈتۈنلەي ئېتىپ تاشلىغانى-
دى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەن-
دە، ھونلارنى قوغلاپ چىقىرىپ غەربىي دىيارنى قايتۇرۇۋېلىش
ھەمدە شۇنىڭ بىلەن يىپەك يولىنى راۋانلاشتۇرۇشتىن ئىبا-
رەت ئۇلۇغ ئىش يەنە باشلاندى. شۇلې يىپەك يولىنىڭ بوغۇ-
زى ۋە جان تومۇرى بولغانلىقى ھەم جەنۇبىي ۋە شىمالىي
ئىككى يولنى كونترول قىلىشنىڭ مەمۇرىي مۇھىم جايى بول-
غانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە
كۆرىدىغان تەبىئىي توساق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ
جايدا خېلىلا ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچ بولغانلىقى تۈپەي-
لىدىن، مىلادىنىڭ 74- يىلى باھاردا، شەرقىي خەن سۇلالى-
سىنىڭ مەشھۇر سىياسىئونى، ھەربىي ئالىمى، دېپلوماتى بەن-
چاۋ (مىلادى 32 ـ 102-يىللىغىچە) بىرىيۇقىلا بىرنا ئەن 36 پال-
ۋاننى باشلاپ يولۋاس ئۆگسىنغا كىرىپ، ھونلارنىڭ شۇلې-
دا تۇرغۇزغان قورچاق پادىشاھىنى تىرىك تۇتۇپ، قىلىچ-
نىڭ بىسىنى قانغا بويىمايلا شۇلې دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى
ئېلىپ، شۇلېنى بىر يولىلا تىنجىتىپ، 65 يىل ئېتىلىپ قال-

ۋاڭلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا سۇلې شەھىرى ئۇلارنىڭ توختاپ ئارام ئالغاچ، ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋېلىشى ئۈچۈن خوپمۇ ئوبدان كۆڭۈلدىكىدەك جاي ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نۇر- غۇن ماللار بۇ يەردە قولدىن - قولغا ئۆتۈپ توپلىناتتى ھەم تارقايتتى. بار - يوقى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇلاتتى، ھەممىسى ئۆزىگە ئېھتىياجلىق ماللارنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، مۇشۇ يەردىنلا كەينىگە بۇرۇلۇپ قايتىپ كېتەتتى. شۇڭا، مەيلى ئىككى خەن دەۋرىدىكى جەنۇبىي، شىمالىي ئىككى يول بول- سۇن ياكى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىنكى جەنۇبىي، شىمالىي، ئوتتۇرا ئۈچ يول بولسۇن ھەممىسى مەسلىھەتلەش- كەندەك سۇلې شەھىرىنى يىپەك يولىنىڭ جۇڭگو ئۇچاستكى- سىنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى قوشۇلۇش نۇقتىسى قىلغان. جاڭ- چيەن بۇ يەرگە كەلگەن چاغدا، يىپەك سودىسىنىڭ تۈرتكىسى- تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن سودا - سېتىق پائالىيەتلىرىنىڭ يۈكسەك مەركەزلىشىشى سۇلې شەھىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك- تىكى شەھەرلەرگە ئوخشاش كۆركەم كوچىلار ۋە سودا دۇكان- لىرىغا ئىگە قىلىپ، بۇ يەرنى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي بويىچە «شەھەر قاتارىغا كىرىدىغان» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش) تۇنجى خەلقئارالىق سودا شەھىرىگە ئايلاندۇرغا- نىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى (غەربىي خەن سۇلالىسى- نىڭ شىنجۆ 2 - يىلى) ھونلارنىڭ خانى باتىسخان خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. غەربىي خەن ھۆكۈمىتى جېڭجىنى غەربىي دىيار دۇخۇسى قىلىپ تەيىنلەپ، تۇنجى قېتىم غەربىي دىياردا غەربىي دىيار دۇخۇ (سەرتاپلىق) مەھكىمىسى تەسىس

نى دېمەكچى) ئازراق ئوخشىشىپ كېتەتتى» («خەننامە. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دىن). مەھسۇلاتلىرى يېتەرلىك ھالدا ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى يەنە «ئېكسپورت» قىلىپ باشقا قوشنا ئەللەرگە چىقىرىلاتتى. شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، ئىقتىسادتا تېخىمۇ زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى، بەنچاۋ بۇ جاينى «يەرلىرى مۇنبەت، يايلاقلىرى ئاۋات» دەپ ماختىغان («كېيىنكى خەننامە. بەنچاۋ تەزكىرىسى» دىن). نوپۇسىمۇ راۋاجلىنىپ 2100 ئۆيلۈك 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە، ئارمىيىسى 30 مىڭ كىشىگە يەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا كۈنلىكى بۇ جايدىن ئۆتىدىغان زور تۈركۈم سودىگەرلەر ۋە دائىمىي تۇرۇشلۇق چەت جاي مۇھاجىرلىرىمۇ بۇ جاينىڭ نوپۇسىنى جىددىي كۆپەيتتى. ماددىي مەھسۇلاتلار ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تارتىپ ۋېي، جىن دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، سۇلې دۆلىتى راسا كۈچىيىپ، ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن مەزگىل بولدى. يېقىن قوشنىلاردىن يەكەن قاتارلىق 12 دۆلەت پۈتۈنلەي سۇلې دۆلىتىگە قوشۇلۇپ كەتتى، ھەتتا شەرقتىكى جاڭيې، جيۇچۈەن رايونلىرىدىمۇ ھەربىي ھەرىكەت يۈرگۈزۈپ، غەربىي دىياردىكى مۇشتۇمزور دەپ ئاتالدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى سۇلې پادىشاھى چېن پەنگە خەن سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك تۇتۇق بېگى دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. بەش يىلدىن كېيىن، چېن پەن شەرقىي خەن-

غان يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىنى يېڭىۋاشتىن ئاچتى.
شۇ يىلدىن تارتىپ مىلادى 91 - يىلىغىچە بولغان 17 يىل ئە-
چىدە، بەنچاۋ ئىزچىل تۈردە سۇلېنى ھونلارغا زەربە بېرىد-
غان تايانچ بازا ۋە غەربىي دىياردىكى ھەر قايسى جايلار
بىلەن ئالاقە قىلىدىغان چوڭ لاگېر قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر
بولۇپ ئىچكى قىسىمدىن چىققان سۇلې توپىلاڭچى ئاقسۆڭەك-
لەر ۋە سىرتتىن، يەنى يەكەن، كۇچار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، قا-
راشەھەر، قۇم (ئاقسۇ) قاتارلىق ھون تەسىر كۈچلىرى بىلەن
ئۇزۇن مۇددەت جاپالىق ، مىسلىسىز جەڭلەرنى ئېلىپ بېرىپ،
شەرقىي خەن سۇلالىسىغا پۈتكۈل غەربىي دىيارنى قايتۇرۇپ
ئېلىپ بەردى ۋە ئۇ يەرنى تىنچىتتى. «غەربىي دىياردىكى
دۆلەتلەر ئەل بولغان كۈندىن ئېتىبارەن يالتىيۋالىدى،
كىچىكتىن چوڭىغىچە شادلىققا چۆمۈپ، ئۈزمەستىن سوۋغا - سا-
لاملار ئەۋەتىپ تۇردى» («كېيىنكى خەننامە. بەنچاۋ تەزكىرى-
سى»دىن). مىلادىنىڭ 91 - يىلى قىشتا، بەنچاۋ غەربىي دى-
يارنىڭ تۇتۇق بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ كۇچارغا كۆچىدىغان
چېغىدا، غەلبەۋەز دېيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالايىتەن
ئۆزىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ياردەمچىسى — غەربىي دىيار چاڭشى-
سى شۈيگەننى ئۇزۇن مۇددەت سۇلېدا تۇرۇشقا قالدۇرۇپ،
ئۆزىنىڭ بۇ كونا تايانچى بازىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرى-
دىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

غەربىي خەن دەۋرىدىن بىرى سۇلې تارىم ئويمانلى-
قىدىكى بىرىنچى چوڭ بوستان ئىدى. «بەش خىل زىرائەت
تېرىلاتتى، يەردە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، چارۋا مەھسۇلات-
لىرى، ھەربىي ئىشلىرى خەن دىيارىغا (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك-

ـسىنىڭ سۈلي پادىشاھىغا بەرگەن «دىۋان ياساۋۇل بېگى، چىن خاندانلىقىغا ئىخلاسمەن ئۇلۇغ بەگ» دېگەن مەرتىۋە ۋە ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى، بۇ، شەكىل جەھەتتىن ئىچكىرىدىكى ۋاڭ - تۆردىلەرگە ئوخشايتتى.

شەرقىي جىنىدىن كېيىن، 324- يىلى جاڭ جۈن ئاۋۋالقى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى؛ 376 - يىلى ئاۋۋالقى چىن سۇلالىسىنىڭ كېنەرالى لۈيگۇاڭ غەربىي دىيارنى بويسۇندۇردى؛ 386 - يىلى لۈيگۇاڭ ئۆزىنى كېيىنكى لياڭ ۋاڭى دەپ جاكارلىدى؛ 400 - يىلى دۇنخۇاڭنىڭ سابىق ۋالىيسى لى خاۋ يەنە غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى؛ 420 - يىلى داجۇ چۈيمىڭسۈن غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، شىمالىي لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇردى. 422 -يىلى سۇڭ ۋۇدى غەربىي دىيارنى يەنە بويسۇندۇردى. گەرچە تەپرىقىچىلىق كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىپ، ھاكىمىيەتلەر يېڭىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، قالايمىقان ۋەزىيەت ئالدىدا، سۈلي دۆلىتى بۇرۇنقىدەكلا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تەپرىقچى ھاكىمىيەتلەر بىلەن بىر - بىرلەپ قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ كەلگەن، يالغۇز سىياسىي جەھەتتە رەھبەرلىككە بويسۇنۇش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپلا قالماستىن، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى باردى - كەلدىسىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، 435- يىلىدىن باشلاپ تاكى 512- يىلىغا قەدەر تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىپ قالغانلىرىنى ئالساق، سۈلي دۆلىتى ئىلگىرى - ئاخىر 15 قېتىم شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تەۋە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، گەرچە ئارىلىقتا

نىڭ ھەربىي بۇيرۇقىغا بىنائەن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ، خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولىۋالغان ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) دۆلىتىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلىبە قازاندى. مىلادى 169 - يىلىدىن كېيىن سۇلې دۆلىتى ئۆزىنى دۆلىتىمىز چوڭ، ئەسكەرلىرىمىز كۈچلۈك دەپ چاغلاپ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا بويسۇنمىدى، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي دىياردىكى ھەر قايسى ئەللەردىن 30 مىڭ كىشىلىك ئەسكەر توپلاپ سۇلې دۆلىتىگە قارشى 40 نەچچە كۈن جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ غەلىبە قازىنالمىدى. شۇندىن كېيىن «سۇلې دۆلىتى پادىشاھى لىيەنشياڭ ئۆلتۈرۈلدى، ئوردىمۇ چەكلىنىپ قالدى» («كېيىنكى خەننامە. سۇلې تەزكىرىسى» دىن).

ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىگە كەلگەندە، مىلادى 222- يىلىدىن كېيىن، ساۋۋېي ھاكىمىيىتى غەربىي دىياردا غەربىي دىيار چاڭشىنى تەسىس قىلىپ، سۇلې قاتارلىق دۆلەتلەرگە قارىتا بەزلەپ ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش، نەپ ئالدۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى ھەمدە سۇلې پادىشاھىغا «ۋېينىڭ قوغدىغۇچى دىۋان ياساۋۇل بېگى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن ھەمدە ساۋۋېي موھۇر باسقان بەلباغ تارقىتىپ بەرگەن.

غەربىي جىن سۇلالىسى (267 - 316 - يىللىرى) دەۋرىدە، سۇلې دۆلىتىنىڭ ئىچكىرى بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ قويۇقلاشتى، ئۈزلۈكسىز تۈردە ئەلچى ئەۋەتىپ داڭدار ئاتلار ۋە يەرلىك مالارنى سوۋغات قىلىپ تۇردى، ئۆزىنىڭ شاھزادىلىرىنى جىن ئوردىسىغا «مەھرەم» لىككە ئەۋەتتى ھەمدە جىن ئوردى-

بۇ قەلئە شەرقىي خەن دەۋرىدىكى بەيچاۋ ئىسىملىك بىر يەرنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ جەڭ قىلغانلىقى بىلەن كېيىنكىلەرگە نام قالدۇرغان. جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلار دەۋرىدىن تارتىپ سۈي سۇلالىسىغىچە خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا سۇلىي دۆلىتىنىڭ پايتەختى توغرىلىق «پايتەخت سېپىلى چاسا بولۇپ، تەرەپلىرى بەش چاقىرىم كېلەتتى» دەپ تەسۋىرلىنىدۇ، گەرچە ئۇنى ئېنىق بىلمىسەكمۇ، لېكىن ئايلانما ئۇزۇنلۇقى ۋە مەيدانى ئېنىق ئېيتىلغان.

بۇ دەۋر ئىچىدە، بۇ جايدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن چاڭزۇلار بىلەن ساكلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن بولغان ئارىلاشما قۇرۇلمىنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ يەردىكى بىر روشەن ئالامەت ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن تارتىپ سۈي سۇلالىسىغىچە بولغان خەنزۇچە تارىخىي كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە «ئادەملەرنىڭ قول ـ پۇتلىرىنىڭ بارمىقى ئالتە ئىدى، تۇغۇلغان بالىسىنىڭ ئالتە بارمىقى بولمىسا باقمايتتى» دەپ نەقىل كەلتۈرىدۇ. دەلىللاشتىن قارىغاندا، بۇ ماھىيەتتە يەنىلا قەدىمىكى چارۋىچىلارنىڭ بىر خىل ئومۇمىيۈزلۈك ئالاھىدىلىكىدۇر. ئىككى خەن دەۋرىدە بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ بەدەن شەكلى، تاشقى قىياپىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئادەملىرىدىن ئاساسەن پەرقلەنمەيتتى. لېكىن جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلاردىن كېيىن «ئىدىقۇت (تۇرپان) نىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەردىكى ئادەملەرنىڭ قاڭشارى ئېگىز، كۆزى چوڭقۇر» ئىدى («شىمالىي ۋېي تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى» دىن). بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، تۇرپاننىڭ غەربىدىكى سۇلىي ئاھالىسى تاشقى قىياپەت جەھەتتە «كۆزى چوڭقۇر، قاڭشالىق» بولۇشتىن ئى-

480 ـ يىلىدىن 563 ـ يىلىغىچە سۈيلى دۆلىتى گەرچە بىرلا چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچى ئەفتالىتلار (ئاق هونلار) تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ قېلىپ تالانغان بولسىمۇ، لېكىن قەلبىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەلپۈنۈش، بىرلىكنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىرادىسى باشتىن ـ ئاخىر ئۆزگەرمىگەنىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلارغىچە، سۈيلى دۆلىتى خەلقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئۆگىتىشى ۋە تەسىرى ئاستىدا، زور تۈركۈمدىكى تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ۋە بىر قەدەر ئىلغار تېرىقچىلىق ئۇسۇللىرىنى كىرگۈزگەنىدى. ئىشلەپچىقىرىلغان ماددىي مەھسۇلاتلارمۇ ئىنتايىن مول ئىدى. «يەرلىرىدىن كۆپرەك شال، تېرىق، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، گۈڭگۈرت، يىپەك ـ كىمخاپ چىقاتتى» («شىمالىي سۇلالىلار تارىخى ـــ سۈيلى تەزكىرىسى» دىن). توقۇمىچىلىقمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاجلانغان بولۇپ، بۇ يەردىن چىقىدىغان «سۈيلى كېۋىزى» غەربىي دىيارلاردا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ ناھايىتى داڭلىق ئىدى.

غەربىي خەن مەزگىلىدە سۈيلى دۆلىتىنىڭ پايتەختى سۈيلى قەلئەسى ئىدى (يەنى هازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ تەكتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە كۆلىمىنى دەلىللەش مۇمكىنچىلىكى يوق)، شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، سۈيلى دۆلىتىنىڭ مەركىزى پەنتۇ قەلئەسىگە ئۆزگەرتىلگەن. بەلكىم سۈيلى قەلئەسىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. پەنتۇ قەلئەسىنىڭ كونا ئورنى هازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي شەھەر رايونىدىكى ئەسكىھىسساردىكى قەدىمكى قەلئە بولۇپ،

تۇرغان مەزگىلىدە رگىچە بۇ جايدا ئۇمۇملاشمىغانىدى. مىلادى 120 - يىلىدىن كېيىن، سۇلې خان جەمەتىدىن چىن پەن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ كۇيىيا خانىدانلىقىدا بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئۆگىنىپ، ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىنى مەملىكەت ئىچىدە زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىشكە باشلىدى ھەمدە دەسلەپ خەلق ئىچىدە ئېقىپ يۈرگەن دىننى دۆلەت دىنىغا كۆتەردى. چېن پەنىنىڭ تەشەببۇسى ئارقىسىدا، سۇلې دۆلىتىدە كەڭ تۈردە بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ياسالدى ھەمدە بۇددا تام سۈرەتلىرىنى سىزىدىغان بىر مۇنچە غارلار قېزىلدى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىرىدىن قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى ئۈچ بۇرھان بۇددا يادىكارلىقىدىن ئىبارەت. «بۇ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان دۆلىتىمىزنىڭ غەربىدە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمكى غارلارنىڭ بىرىدۇر» («جۇڭگودىكى مەشھۇر جايلار لۇغىتى» 1107 - بەت). شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يۈز يىل جەريانىدا سۇلېنىڭ بۇددا دىنى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ، ئۇدۇن (خوتەن)، كۇسەن (كۇچار)، ئىدىقۇت (تۇرپان) لار بىلەن بىر قاتاردا غەربىي دىياردىكى تۆت چوڭ بۇددا دىنى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئوتتۇرا جۇڭگودىن غەربكە ئۆتكەن مەشھۇر راھىب داۋئەن، جۈمېڭ ۋە غەربىي رايوننىڭ مەشھۇر راھىبى كوماراجىۋا، شۇنىڭدەك ھىندىستاننىڭ بۇددا ئىلمىي تەرجىمانى دامچىدو قاتارلىق كىشىلەر سۇلېدىكى بۇددا ئىزنالىرىنى تاۋاپ قىلىپ بۇددا قائىدىلىرىدىن دەرس بەرگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادى 465 - يىللىرى، سۇلې دۆلىتى

بارەت يېڭى ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. روشەنكى ھىندى - ياۋروپا قان سىستېمىسىدىكىلەر ئارىلىشىشقا باشلىغان. چاڭلار ۋە ساكلاردىن قالسا، بىز يەرگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغانلار-دىن يەنە ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھونلار، خەنزۇلار ۋە ئەفتالىتلار-مۇ بار ئىدى، بىراق سان جەھەتتە ئەڭ كۆپ بولغىنى يەنىلا سوغدىيانلار ئىدى. سوغدىيانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىككى دەريا ساھەسى (ماۋەرائۇننەھر) دە ياشايدىغان قەدىمكى شەرقىي ئىران شىۋىسىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى مىللەت ئىدى. ئۇلار سودا قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن. تاكى 11 - ئەسىرگە قەدەر قەشقەر شەھىرىگە يېقىن جايدا يەنىلا زور تۈركۈم سوغدىيان-لار كەنتى ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

ئىككى خەن دەۋرىدىن بۇيان، سۇلې دۆلىتىدە مەدەنى-يەت جەھەتتە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەقە بۇددا دىنىنىڭ ئېقىپ كىرىشىدۇر. ھىندىستاننىڭ بۇددا دىنى مىلادى 1-ئە-سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سۇلېغا تارقاشقا باشلىغان. ئۇنىڭ كىرىش يولى ئىككى بولۇپ، بىرسى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىن چىقىپ، ۋاخان تېغى (ئافغانىستاندا) ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ يېتىپ كېلەتتى؛ ئىك-كىنچىسى، ھىندىستاننىڭ ئۆز زېمىنىدىن چىقىپ، ئۇلۇغ ياۋ-چىلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، شەرقى بىلەن كىرەتتى. بۇددا كىلاسسىكلىرى ئەڭ دەسلەپ بۇددىستلار ئۆز ئارا بىرىگە ئاغزاكى ئۆگەتكەنلىكى، بەلكى كۆپچىلىكى بۇددا مۇرىتلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى پارچە - پۇرات پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئاساسىي شەكىل قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، تاكى بەنچاۋ سۇلېدا

635 ـ يىلى ۋە 639 ـ يىلى، سۇلېي دۆلىتى ئىككى قېتىم تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تەيزۇڭ لىشىمىن بىلەن كۆرۈشۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇپ غەربىي دىيارنى بالدۇراق مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ باشقۇرۇشىغا قايتۇرۇپ كېلىشىنى جىددىي ئۈمىد قىلىپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ يۈكسەك دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىدى، تەيزۇڭ ۋەزىر فاڭشۇەنلىڭغا: «ئۇچ چى قېلىچىمنى ئوينىتىپ تۆت ئەتراپنى تىنجىتتىم، يىراق شەرقمۇ بويسۇندۇرۇلدى ... يىراق بويان (سۇلېي دۆلىتىنى دېمەكچى) كۆمران بولۇش يولىغا كىرىپ قېلىپ ئۆزىنى قوغدىيالماۋېتىپتۇ، بىزنىڭ ياردەم بەرگىنىمىز تۈزۈك» («يېڭى تاڭنامە. سۇلېي تەزكىرىسى» دىن) دېگەنىدى. 2 ـ يىلى يەنى 640 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى غەربىي دىيارغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئىدىقۇتتا ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. 648 ـ يىلى سۇلېي ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق تۆت بازارنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلدى؛ 675 ـ يىلى رەسمىي ھالدا سۇلېي نازارەت مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، سۇلېي پادىشاھىنى باش نازارەتچىلىككە تەيىنلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەردە تامامەن پادىشاھ جەمەتى ۋارىسلىق قىلىپ كەلدى. ئۇلار مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن سۇلېيدا مەمۇرىي ئىدارە قىلىش، خەلق ئارىسىدىكى ھەق تەلەپ جىنايى ئىشلار ئەرزىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزەتتى. يەر ئىجارىسى، يەر بېجى ۋە ئۆتكەن ـ كەچكەنلەردىن ئېلىنىدىغان سودا بېجى قاتارلىقلارنى يىغىۋېلىپ يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋە ئارمىيىنىڭ ئارقا سەپ ئېھتىياجىنى قامدايتتى ھەمدە تۇرۇشلۇق قوشۇنغا ھەمكارلىشىپ، ئەسكەر ئېلىشىپ بېرەتتى.

پادىشاھى شىمالى ۋېي سۇلالىسىنىڭ كاۋزۇڭخانىغا ئۇزۇللە-
قى ئىككى جاڭ ھەن كۆپرەك كېلىدىغان بۇددا كاشايا-
سىنى ھەدىيە قىلىپ، پۈتۈن ئوردىنى زىل - زىلىگە كەلتۈر-
گەن. مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، سۇلپ دۆلىتىنىڭ
بۇددا راھىبى تانمۇنات ئۇزۇن مۇددەتكىچە ئىچكىرىدە تۇرۇپ
دىنىي قانۇنىدىن دەرس بېرىپ، بۇددا دىنىنىڭ ئىچكىرىدە
تارقىلىشى ئۈچۈن ئاكتىپ رول ئوينىغانىدى.

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە — سۇلپ تۇتۇق مەھكىمىسى

مىلادىنىڭ 563 - 567 - يىللىرىدا، دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي
تۇركلەر بىلىملىرى غەربىي دىيارغا كىرىپ ماكانلىشىپ، ئەفتا-
لىتلارنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى. سۇلپ قا-
تارلىق دۆلەتلەر غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولۇشقا مەجبۇر بولدى.
سۇلپنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە غەربىي، جۇغراپىيە جە-
ھەتتىكى مۇھىملىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى قاغان
قىزلىرىنى سۇلپ پادىشاھلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلاشتى،
يەنە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمەلدار ئەۋەتىپ سۇلپ
دۆلىتىنى قاتتىق تىزگىنلەپ تۇردى. سۈي سۇلالىسى قۇرۇل-
غاندىن كېيىن، 615 - يىلى سۇلپ دۆلىتى ئوردىغا ئەلچى
ئەۋەتىپ سوۋغات تۇتۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت تەۋەلىكىگە
قايتىپ كېلىشنى ئۈمىد قىلغان. بىراق ئۈچ يىلدىن كېيىن
سۈي سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ
تاشلاندى.

ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا تاڭ سۇلالىسى باش كۆتەردى.

دىياردىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردىمۇ ئەسكەرلىك-
كە ئېلىنغانلار بار ئىدى. ئۇندىن قالسا يەنە سۇلىپ بازاركار-
نىزون ئەسكەرلىرى بولۇپ، جەڭشۈۋسى (بازار كارنىزون سى-
لىڭگىمەنىسىدە) قويۇلاتتى ۋە ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىدىن ۋە-
زىپىگە تەيىنلىنىپ سەپلىنەتتى، ئەسكەرلەر ئاساسلىقى يەرلىك
ئازسانلىق مىللەتلەردىن ئىدى. ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى تە-
سىس قىلىنغان 150 يىل (640 – 790) جەريانىدا، سۇلىپ
ئارمىيىسى ۋە بازار كارنىزون ئەسكەرلىرى چەگرە مىسلىسىز
زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنىدى.

مىلادى 722 – يىلى تۇبۇت قوشۇنلىرى كۇئېنلۇن تېغى-
نىڭ جەنۇبىغا ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كىچىك بولۇر دۆلىتى (ھا-
زىرقى پاكىستاننىڭ شەرقىدە، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ يىراقنى تىنچلاندۇرۇش قوشۇنلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى)
نى ئىشغال قىلماقچى ۋە شۇ ئارقىلىق شىمالغا لەشكەرتارتىپ
ئەنشىدىكى 4 بازارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى. سۇلىپ
ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى جاڭ سىياۋ بۇيرۇققا بىنائەن ئۆز قىس-
مىدىن 4000 ئەسكەرنى باشلاپ، كىچىك بولۇر ئارمىيىسى
بىلەن بىرلىكتە ئوڭ – سولدىن قاپساپ ھۇجۇم قىلىپ غايەت
زور غەلىبە قازاندى، تۇبۇتلارنى «ئۇ يىلدىن – بۇ يىلغىچە
چېگرىدىغا چىقالماس قىلىۋېتىپ» («دۇۋان مۇئەسسەسىنىڭ ئە-
لى پۈتۈكلىرى» دىن)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ھەر قايسى ئەللەر بىلەن بولغان يىپەك يولى قاتنىشىنى كۈچ-
لۈك كاپالەتلەندۈرۈپ، سۇلىپ نازارەت (دۇدۇ) مەھكىمىسىنىڭ
ھەيۋىتىنى تازا ئاشۇردى، «ئۇ تەرەپتىكى چېگرىنى قوغداپ،
ئۆزگە ئەل قىلالىغان» لىقى ئۈچۈن، 728 – يىلى تاڭ سۇلا-

سۇلىپ نازارەت مەھكىمىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى قىزىلسۇ ئوبلاستى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىگە باراۋەر بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قارىمىقىدا 15 ئوبلاست بار ئىدى. ئەنشىدىكى تۆت چوڭ نازارەت مەھكىمىسى ئىچىدە ئوبلاستلىرى ھەممىدىن كۆپ ئىدى. ھەر قايسى ئوبلاستلارغا سىشى، سىما قاتارلىق ھەر خىل مەنسەپتىكى ئەمەلدارلار قويۇلاتتى. ئادەتتە سۇلىپلىقلار ئۆزلىرى ئۈستىگە ئالاتتى. تاڭشۇەنزۇڭ دەۋردە پەرمان بويىچە كۈڭمۇسى (باجگىر) تەسىس قىلىنىپ، كەلگەن-بارغان سودىگەرلەردىن چېگرىدىن ئۆتۈش سودا بېجى ئېلىشقا مەسئۇل بولاتتى. باج بىلەن يەرلىك ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىراجىتى قامدىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلى كۆچەپ يولغا قويۇلدى. ئەينى چاغلاردا سۇلىپدا يەنە ھەربىيلەر بوز يەر ئېچىپ ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، يەتتە ھەربىي مەيدان ئېچىلغان، ھەر بىر مەيداننى 50 گىكتاردىن ھېسابلىغاندا بۇمۇ ئاز ئەمەس ئىدى؛ تۇرۇشلۇق ئارمىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن تەڭ، قوي، كالا بېقىش قاتارلىق باشقا قوشۇمچە كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغانىدى.

سۇلىپ نازارەت مەھكىمىسى بىلەن تەڭ ھەربىي ۋەزىپە ئىجرا قىلىدىغان ئورگان سۇلىپ ئارمىيىسى ئىدى، ئۇنىڭغا جۇنسى (ھەربىي قوماندان) ۋە فۇسى (مۇئاۋىن قوماندان) قويۇلاتتى، ئۇلارنى مەركەز بىۋاسىتە تەيىنلەپ ئەۋەتەتتى. ئۇلار ھەمىشە ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىنلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى، پۈتۈن قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى 10 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسلىقى ئىچكىرىدىن چىققان خەنزۇ ئەسكەرلەر ۋە غەربىي

تون، ئالتۇن ھېلىق تەقدىم قىلدى ۋە غالىپ ھىراۋۇل بەگ ئۇنۋانىنى بەردى.

784 - يىلى تۇبۇتلار غەربىي دىيارغا بولغان ھەربىي ھۇجۇمىنى كۈچەيتكەنلىكى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئەنشى، بەشبالىق تۇتۇق مەھكىمىلىرىنى ئىچكىرىگە چېكىندۈرۈپ كەتكەن. لېكىن، 788 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكىرىدىن چىققان راھىبى ۋۇكۇڭ ھىندىستاندىن قايتىشىدا سۇلېدىن ئۆتكەندە سۇلې پادىشاھى قوشۇمچە باش نازارەتچى فىيلىگىلىك بىلەن سۇلې شەھەر گارنىزونىنىڭ جېڭ شۇۋسىسى لى ياڭنىڭ بىر يەردە تاكى 790- يىلى پۈتكۈل غەربىي دىيار قولدىن كەتكەنگە قەدەر شەھەرنى مۇشكۈللۈك ئىچىدە پۈتۈن كۈچى بىلەن ساقلاۋاتقانلىقىنى كۆرگەنىدى. ئەنلۇشەن - شىسىمىڭلار توپىلىڭى يۈز بېرىپ 35 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە كېلىپ غەربىي دىيارنىڭ ۋەزىيىتى كۈنسايىن ئوساللىشىۋاتقان بىر پەيتتە، سۇلې نازارەت مەھكىمىسى ئارمىيە- خەلقلىرىنىڭ بالدۇرقىدەكلا تاڭ سۇلالىسىغا سادىقەتمەن بولۇشى ھەقىقەتەنمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

6- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كەلكۈندەك يامراپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، سۇلېدا ۋە غەربىي دىيارنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا چاڭلار، ساكلار، سوغدىلارنىڭ ئارىلاشما قاندىشىلىقىدىن تاشقىرى، يەنە تۈركلەرنىڭ يېڭى تەركىبى قوشۇلدى. رەڭگى - روھى جەھەتتىكى «كۆزى چوڭقۇر، قاڭشالىق» بولۇشتىن كېيىن يەنە «بەدىنىگە گۈل چېكىلگەن، كۆزى كۆك» (شۈەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دىن) بولۇشتەك يېڭى ئالاھىدىلىك قوشۇلـ

ئىسى ئەلچى ئەۋەتىپ باش نازارەتچى فىيشەندىكىنى سۇلىنىڭ
پادىشاھلىقىغا بېكىتتى. 739 ـ يىلى كۈزدە، سۇلى بازارگار-
نىزونىڭ جاڭ شىرۋىشىمى مىراق لەڭبۇ ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ
بۇيرۇقىغا بىنائەن شەھەردىكى خەلىلاندىن ئەسكەرلەرنى باش-
لاپ تۇيۇقسىز تالاز (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تالاس شە-
ھىرى) گە باستۇرۇپ كىرىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا
ئاسىيادا قۇرغان زور توپىلىڭىنى تىنجىتتى، بۇرۇن ئەرەب-
لەر ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ تەھدىتى ئاستىدا قالغان ئوت-
تۇرا ئاسىيا ئەللىرىنى كەينى ـ كەينىدىن كېلىپ باش قوي-
دۇردى. 747 ـ يىلى سۇلى بازىرىنىڭ گېنېرالى جاۋچىڭسى،
ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن دۇخۇسى گاۋشەنجىنىڭ
قوماندانلىقىدا يەنە بىر قېتىم پامىر تاغلىرىدىن ئېشىپ ئۆ-
تۈپ تۇبۇتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن كىچىك بولۇر دۆلە-
تىگە ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنى زىلزىلىگە كەل-
تۈرگەن. «بىر مەيدان دانقۇر (ھازىرقى پاكىستاننىڭ شىمالى-
دىكى دالقىت تېغى ئېغىزى) ئۇرۇشى» ئېلىپ بېرىپ تۇبۇت تو-
پىلاڭچى قوشۇنلىرىنى بىت ـ چىت قىلدى. كىچىك بولۇر ۋاڭىنى
تىرىك تۇتۇپ «غەربىي، تۈركەشلەردىن ئىبارەت 72 دۆلەت
بوھەيۋىدىن قورقۇپ، تەسلىم قىلدۇرۇلدى» (يۇقارقىغا ئوخشاش)
تاڭ سۇلالىسىدا ئەنلۇشەن ـ شىسىمىڭ توپىلىڭى يۈز بېرىش-
نىڭ ئالدىدا غەربىي دىيار بىلەن ئىچكىرىنىڭ سىياسىي جە-
ھەتتىكى بىرلىكىنى كۈچلۈك ھالدا قوغداپ قالدى. شۇڭا،
753 ـ يىلى سۇلىنىڭ باش سەردارى، قوشۇمچە ياۋجىيەن ئوب-
لاستىنىڭ سىماسى پېيگولياڭ چاڭئەنگە بېرىپ ئوردىغا سالامغا
كىرگەن چېغىدا، تاڭشۈەنزوڭ ئالايىتەن ئۇنىڭغا بىنە پېشىرەك

بولىدۇ. هازىرقى قەشقەر شەھىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى بىر ئاھالە رايونى (هازىرقى تۆت كوچا باشقارمىسىنىڭ بىرى) نىڭ قەدىمدىن تارتىپ هازىرغىچە ئىزچىل تۈردە «چاسا» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى بۇنىڭ ئىسپاتى. قېنى قاراپ باقايلى: جىبەشى ـ چۈۋۈبشا ـ جىياشە ـ جىياشى ـ چاسا ـ كاشى (قەشقەر) بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بارلىقىنى بىر قاراپلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «كاشى» نىڭ كەينىگە «گەر» تاۋۇشىنىڭ ئۇلىنىشى خېلى كېيىنكى ئىش. 8 ـ ئەسىردىن كېيىن راھىپ خۇيچاۋ بۇ جاينى «جىياشىجۈلى» («ھىندىستانغا بېرىش خاتىرىلىرى»دە) دەپ خاتىرىگە ئالغان. تاڭ دەۋرىدىكى قەشقەرلىك چاڭمەن باش راھىبى پەرخۇيلا نىڭ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى «جىياشىجىلى» («ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى»دىن) دەپ يازغان. بۇلار ئەمەلىيەتتە بۈگۈنكى «كاشىگەر» (قەشقەر) دېگەن سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئوقۇلۇشىدۇر. دەللەشلەردىن قارىغاندا «كايىش» دېگەن سۆز تۈرك تىلىدا «قاشتېشى» دېگەن مەنىدە. «گەر» دېگەن سۆز ئاخىر قوشۇمچىسى قەدىمكى ساك تىلىدا «رايون»، «دۆلەت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (چىشيەنلىننىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار خاتىرىلىرىگە ئىزاھات»تىن). بۇ تۈرك تىلىنىڭ يەرلىك خەلق تىلى ئورنىغا ئالمىشىش جەريانىدىكى بىر خىل سىڭىشىش ھادىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مۇشۇنداق ئىككى خىل تىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن كاشىغار دېگەن جاي ئىسمى كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە «قاشتېشىدەك گۈزەل ماكان»، يېڭى «مۇقەددەس دۆلەت» دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

تاڭ دەۋرىدىكى سۇلېنىڭ مەركىزى بولغان جىياشى

دى. «ئۇلارنىڭ يېزىقى ھىندى يېزىقىدىن ئېلىنغان، ئازراق
قىسقارتىلغان بولسىمۇ، ئاساسىي شەكلى ساقلاپ قېلىنغان، گەپ-سۆز-
لىرىنىڭ ئاھاڭى باشقا مەملىكەتلەردىن پەرقلىنەتتى» (يۇقىرى-
قىغا ئوخشاش). مۇشۇ مەملىكەتلەر ئورتاق ئاچقانلىقتىن، بۇجاي-
لار «ئېتىز - ئېرىقلىرى باراقسان، يەل - يېمىشلىرى مول-
چىلىق ئىدى، سېپتا كىگىزلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى» (يۇقىرى-
قى بىلەن ئوخشاش).

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئاھالە تەركىبى-
نىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مۇشۇ باسقۇچ ئىچىدە يەرلەر-
نىڭ نامى جەھەتتىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى.
ئەسلى سۇلې دېگەن سۆز يەر ئىسمى، يەنى «سۇلۇق» دېگەن مەنىنى
بىلدۈرىدۇ. چۈنكى بۇجاي قەدىمدىن تارتىپ سۇيى ۋە ئوتىنىڭ
موللىقى بىلەن نام ئالغان. تىل ئايرىمىسى تېخى تالاش-
تارتىش قىلىنىۋاتقان بىر مەسىلە. مىلادى 4 - ئەسىردىن كې-
يىن بەزىلەر بۇ جاينى «جېشى (قاش)» دەپ ئاتاشقا باشلىغان
(«ۋېي سۇلالىسى ھەققىدە قىسقا خاتىرىلەر»گە قارالسۇن). مىلا-
دىنىڭ 644 - يىلى تاڭ شۆەنزاڭ بۇ يەرگە كەلگەندە «چۈۋېشا
(قاش)» دەپ خاتىرىلىگەن. يېڭى، كونا «تاڭنامە» لەردىمۇ
بۇنى سۇلې دۆلىتىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دەپ قارىغان ھەم-
دە سۇلې پادىشاھى «جياشى (قاش) شەھىرىنى باشقۇرىدۇ»غان-
لىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇددا كالامى «توز پادىشاھىنىڭ ئەپ-
سانىلىرى» دا سۇلې دۆلىتى «جياشە (قاشە)» دەپ خاتىرىلەن-
گەن. بۇ ئاھاڭلار ئەمەلىيەتتە دەل «قەشقەر» دېگەن سۆزنىڭ
دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئوقۇلۇشى ئىدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ قەش-
قەر شەھىرى ئىچىدە بۇنىڭدىن قېپقالغان ئاھاڭنى تېپىشقا

غەربىي-سىياسىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان مەركىزى. قەلئە ئەت-
راپىدىكى خارابىلىقلار ئەينى ۋاقىتتىكى سودا - سانائەت
ۋە ئاۋات ئاھالە رايونلىرى بولسا كېرەك. ئەمدى سۈلې ئار-
مىيىسىنىڭ ئەسكەرلىرىگە كەلسەك، ئاساسلىقى مۇشۇ شەھەرنىڭ
شەرقىدىكى خەنچېڭدا تۇرغان.

سۈلېنىڭ بۇددا دىنىي ئىشلىرى تاڭ دەۋرىدە تازا گۈللەنگەن
باسقۇچقا يەتكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجى زەئىپلىشىشكە
باشلىغان. مىلادى 644 - يىلى تاڭشۇەنزاڭ بۇ جايدىكى بۇددا
دىنىنىڭ گۈللەنگەن ھالىتىنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن:
«بۇددا ئەقىدىلىرىگە سادا قەتمەنلىك بىلدۈرۈپ، پاراۋانلىق
ئىشلىرى ئەۋج ئالغان، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بىر قانچە
100 گە يېتىپ، راھىبلار 10 مىڭدىن ئاشقان. بۇددا ماھىيانا
قىسمىنىڭ ھەممىسىنى ئۆگىنىدىكەن» («بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى
غەربىي دىيار ماتېرىياللىرى»). ئەينى ۋاقىتتا بۇددا مەدەنىيىتى
بىلەن نامى چىققان كۇسەن (كۇچار)، ئۇدۇن (خوتەن) دىن ئىبارەت
ئىككى ئورۇندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ھەر قايسىسىنىڭ 100
دىن ئاشمايتتى. راھىبلىرى ھەر قايسىسىنىڭ ئاران 5000 كې-
شىدىن ئارتۇقراق بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ كۆلىمى سۈلېنىڭ
يېرىمىغىمۇ يەتمەيتتى. 690 - يىلى ۋۇزېتيەن پۈتۈن مەملى-
كەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا «دايۈن دەستۇرى» نى تارقاتتى
ھەمدە ھەر قايسى ئوبلاستلارنىڭ دايۈن ئىبادەتخانىسى سېلىشنى
بۇيرىدى. سۈلې نازارەت مەھكىمىسى پەرمانغا بىنائەن
بۇ چاغدا 10 نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، غەربىي دىيار-
غا داڭ كەتكەن قەشقەر دايۈن بۇتخانىسىنى ياساتقان، ئۇنىڭ
خارابىلىرى يېقىندا بايقالغان خانئۆي قەدىمكى شەھەر-

(پەيزاۋات) قورغىنى (يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ تەكتى ھازىرقى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئەمەس) بىلەن سۇلى بازىرىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى بىر بولۇشى كېرەك. «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە «سۇلى بازىرىنىڭ جەنۇب، شىمال، غەرب ئۈچ تەرىپىدە تاغ بار، قەلئە ئوتتۇرىدا، قەلئەنىڭ شەرق تەرىپىدە خەنچىڭ قورغىنى بولۇپ، ئۈزۈم دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، قىزىلدەرياسى سۇلىنىڭ غەربىدىكى قارلىق چوققىدىن باشلىنىپ، شەھەرنىڭ غەربىگە كەلگەندە بۆلۈنۈپ ئاقىدۇ. شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا كەلگەندە يەنە قوشۇلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. مۇشۇنىڭغا ئاساسلانغاندا سۇلى بازىرى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي 28 كىلومېتىر كېلىدىغان خانئۆي قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنىدا بولۇشى كېرەك. ئەينى چاغدىكى قىزىلدەرياسى غەربتىن ئېقىپ كېلىپ، بۇ شەھەرنى ئىككى تارماق ئېقىنىنىڭ قوينىغا ئالاتتى. خانئۆي قەدىمكى شەھىرىنىڭ مەدەنىي كونا ئىزى خېلىلا زور ئىدى، پۈتكۈل كونا ئىز شەرقتىن غەربكە 10 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئالتە كىلومېتىر، يەر مەيدانى 6.0 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى. كونا ئىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر چاسا شەكىللىك كىچىك قەلئە بار ئىدى، قەلئەنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 9000 كۋادرات مېتىر بولۇپ، چۆرىسىدە 7 چى قېلىنلىقتا سوقما سېپىل تام، قەلئەنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدە بىر زەمبىرەك پوتەيى بار ئىدى: شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي شىمال تەرىپىنىڭ ھەرقايسىسىدا بىردىن 5 چى كەڭلىكتە سېپىل دەرۋازىسى ئېچىلغان. كىچىك قەلئە ئەلۋەتتە سۇلى پادىشاھى بىلەن نازارەتمەھكىمىسىنىڭ

بىلەن چېكىپ چېلىشنى بىرىنچى بولۇپ كەشىپ قىلدى. بۇ بەرباپ چېلىش تېخنىكىسىنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. قەدىمكى بۇ سۇلىق مۇزىكانتلىرىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ چالغۇ ئەسۋابى ۋە كۈي سەنئىتىگە قوشقان بىر مۇھىم تۆھپىسىدۇر. پىپىشىنغۇ يەنە بىر مۇزىكا ئىجاتچىسى ئىدى. «تاڭ سۇلالە ئومۇمى كىلاسسىكلىرى» دا خاتىرىلىنىشىچە، تەيزۇڭ جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرى، پىپىشىنغۇ دېگەن كىشىنىڭ بەرباپنى كارامەت پەيزى چالغانلىقىنى كۆرگەن، ئۇنىڭ دەسلەپكى بىردىنبىر ئىجادىيىتى «ئۆكتەملەردىن غالىپ كېلىش»، «ئوتتىكى سۇمرۇغ»، «قىڭغىر رومكا كۈيى» دېگەن ئۈچ مۇزىكا بولۇپ، ئاھاڭى چىرايلىق «تەيزۇڭنى خۇشال قىلغانىدى». بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئوتتىكى سۇمرۇغ» نىڭ ئاھاڭى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، كەڭ تارقالغانىدى. يەنە بىرى: تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن يىللىرى (785—805) تاڭ ئوردىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان سۇلىق مۇزىكانت پىپىشىڭنۇ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ بەرباپ چېلىشتا بەكمۇ داڭلىق ئىدى.

سۇلىق بۇددا دىنى ئالىمى پىرخۇيلان مەدەنىيەت، ئىلمىي مۇھاكىمە جەھەتتە قەدىمكى سۇلىغا شان - شەرەپ كەلتۈرگەنىدى. پىرخۇيلان (737 - 820 يىللار) ياش چېغىدىلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن شەھىرىدىكى شىمىڭسى ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ دىن تارقاتقان، ئۇ ئاتاقلىق باش راھىپ ئىدى. ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىدىن تاشقىرى يەنە خەنزۇچە تارىخىي كىتابلار ۋە سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا كىلاسسىكلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ 25 يىل ۋاقىت

نىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى دەريا قىرغىقىدىكى يار. بويىدا ئىدى. ساقلىنىپ قالغان ئىككى مۇنارنىڭ قالدۇقى ھازىرمۇ بار، كىشىلەر ئۇنى موراتىم دەپ ئاتىشىدۇ. 8- ئەسىردىن كېيىن. ئەرەب ئىسلام غازاتچى قوشۇنلىرى شەرققە ھۇجۇم قىلغاندا ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇچى سۇلىغا يېتىپ كەلگەن، بۇ جايدىكى بۇددا دىنى زەربىگە ئۇچراپ ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە خارابلاشتى. 727 - يىلى چاۋشەن مىللىتىدىن چىققان راھىپ خۇيچاۋ غەربىي دىيارغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، كۇچار، خوتەن توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇ يەردە «بۇتخانا ۋە راھىپلار يېتەرلىك كۆپ ئىكەن» دېسە، سۇلې ھەققىدە پەقەتلا «بۇت-خانا ۋە ئىبادەتخانىلار بار ئىكەن» («ھىندىستانغا بېرىشتىن رىۋايەتلەر») دەپلا بايان قىلىنغان. بۇنى 80 يىلنىڭ ئالدىدى-كىگە سېلىشتۇرغاندا ئاسمان - زېمىن پەرق ھاسىل بولغان.

ئوتتۇرا جۇڭگوغا داڭ كەتكەن سۇلې ئەلنەغمىسى مىلادى 5- ئەسىردىن باشلاپ ئىچكىرىدىكە تارقىلىشقا باشلاپ، ئىچكىرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. «سۈينامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، سۇلېنىڭ سازلىرى «ئۆرە-غون (تىك غوڭقا)، بەرباپ، راۋاپ، نەي، بالامان، داپ، بەل دۇمبىقى، ناغرا، جىلۇدۇمبىقى قاتارلىق 10 خىلدىن ئىبارەت بولۇپ، 12 كىشى بىر ئوركېستىر بولاتتى». تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە. سۇلې ئەلنەغمىسىنىڭ ئىچكىرىدىكى مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن ئىككى كىشى چىقتى. ئۇنىڭ بىرى، جېنگۇەن يىللىرى (629—949) دىكى تاڭ سۇلالىسى. ئوردىسىنىڭ سازەندە ئۇستازى پېيشىنفۇ، ئۇنىڭ مۇھىم تۆھپىسى، بەرباپنى زەخمەك بىلەن چالىدىغان ئەنئەنىۋى چېلىش ئۇسۇلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بارمىقى

تۈپەيلىدىن ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ زور بىر تارمىقى 15 قەبىلە بولۇپ، خان جەمەتىدىن چىققان پان تېكىننىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى يەتتە سۇ رايونىغا كىرىپ، ئۆزلىرىدىن بالدۇر شۇ يەرگە كەلگەن ۋە ئوخشاشلا تۈرك تىلى بىلەن سۆزلەشىدىغان قارلۇقلارنىڭ ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ياغمىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەپرىقىچىلىق ئورنىنى تەدرىجى ئىگەلىدى، شۇ ئارقىلىق بالاساغۇن (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئاق پېشىم) نى مەركەز، تالاسنى قوشۇمچە پايتەخت قىلغان قارا خانىلار خاندانلىقىنى قۇردى. پان تېكىن دۆلەت قۇرغان تۇنجى قاغان بولدى، كېيىنكىلەر ئۇنى بىلگە قادىرخان دەپ ئاتىدى.

« قارا » سۆزى، تۈرك - ئۇيغۇر تىلىدا قارارەڭ دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ، بۇ تۈركلەرنىڭ قارا رەڭگە بولغان چوقۇنۇشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىمۇ «قارا خان» دەپ مەنىسى بويىچە تەرجىمە قىلغان. «قارا» سۆزى يەنە «مۇقەددەس»، «قۇدرەتلىك» دېگەن مەنالارنىمۇ بىلدۈرەتتى. ئەڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرلەردە، خاندانلىقنىڭ چېگرىسى شەرقتە دۇنخۇاڭ (دۈڭقوتان) غا، غەربتە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىغىچە، شىمالدا باغراش كۆلىگىچە، جەنۇبتا كوئېنلۇن تاغ تىزمىلىرىغىچە يېتىپ بارغانىدى. بىلگە قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن خاندانلىقتا قوش خانلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى، چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خان بولۇپ، بالاساغۇندا تۇردى. خانلىقنىڭ نامىنى ئارسلان (شىر)

سەرپ قىلىپ خەنزۇچە 100 توملۇق «ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى»
دېگەن كىتابىنى تۈزگەن. بۇ كىتاب يالغۇز بۇددا كىلاسسىكلىرى
توغرىسىدا نۇرغۇن ئىزاھاتلارنى ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن،
بەلكى مول تىل-ئەدەبىيات بىلىملىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.
بۇنىڭ ئىچىدىكى تارىخ، جۇغراپىيە، ماددىي مەھسۇلاتلار، ئا-
ھالە ئەھۋالى ۋە ئۆرپ - ئادەتكە ئائىت زور مىقداردىكى
نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللار يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئىدى.
كېيىنكىلەر بۇ كىتابنى «قېتىقىنىپ ئىزدەنگەن، دېيىلمىگەن
گۆزەللىك يوق» دەپ ماختىغان. ئەينى ۋاقىتتا ۋە كېيىنكى
دەۋرلەردە دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىغا زور تەسىر
كۆرسەتكەن. ھەمدە چاۋشيەن، ياپونىيە ۋە شەرقىي جەنۇبىي
ئاسىيادىكى خەنزۇچە يېزىق ئورتاق ئىشلىتىلىدى-
غان نۇرغۇن مەملىكەت ۋە رايونلارغىچە
تارقالغانىدى. بۇ قەدىمكى سۈلى ئالىملىرىنىڭ دۇنيا مەدە-
نىيىتىگە قوشقان بىر چوڭ تۆھپىسىدۇر.

خارابى تاڭ دەۋرىدىن سۇڭ دەۋرىگىچە - قارا خانىلار خانىدانلىقى

قاراخانىلار خانىدانلىقى (840 - 1211 يىلى) زامانى-
يالغۇز قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئەڭ شانلىق دەۋر بو-
لۇپلا قالماستىن، قەشقەرنىڭمۇ تارىخىي ئورنى جەھەتتە يۇقىرى
پەللىگە يەتكەن باسقۇچ ئىدى.

مىلادى 840- يىلى، ئەسلىدە دۆلىتىمىز قۇملۇقىنىڭ شىما-
لىدىكى يايلاقلىرىدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ۋا-
دىسىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇر خانلىقى، ئۇرۇش ۋە ئاچارچىلىق

خاقانى بازىرنىڭ ئوغلى، ئوغۇلچاقنىڭ جىيەن ئوغلى سۇتۇق بىلىقى قاچقىن شاھزادىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىسلام دىنىغا ئۆتتى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشى قوزغاپ ئىس- لام دىنىغا كىرىشتىن باش تارتقان ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرۈپ، 915- يىلى قەشقەردە قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ چوڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، مانا بۇ تارىختىكى مەشھۇر سۇتۇق بۇغ- راخاندۇر.

سۇتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 40 يىل جەر- يانىدا، خاندانلىق چېگرىسى ئىچىدە ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويدى. قەشقەردىكى ئەزەلدىن بار بولغان بۇد- دا دىنىي كۈچلىرى ۋە شىمالدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى، جەنۇب- تىكى ئۇدۇندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بۇددا ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا بىر قانچە ئەسىر سوزۇلغان دىنىي ئۇرۇشلارنىڭ پەردىسىنى ئېچىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى تۈرك - ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاخىرقى ھېساب- تا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنىڭ بىسمىللاسى- نى باشلىدى. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ 942- يىلى ئوتتۇرا ئا- سىياغا لەشكەر چىقىرىپ سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ قولىدىن تالازنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭغا ئۇ- لاپلا زېمىننى داۋاملىق كېڭەيتىپ، قاراخانىيلار خاندانلى- قىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، قۇدرەت تاپتۇرۇشتىن ئىبارەت بۈ- يۈك ئىشلىرى ئۈچۈن ئاساس سالدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ قەش- قەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىدە كىشىنى ھەيران قالدۇر- غۇدەك تېزلىك بىلەن گۈللىنىپ تەرەققىي تاپتۇردى.

خان دەپ ئاتىدى؛ كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق قوشۇمچە خان بو- لۇپ تالاس شەھىرىدە تۇردى، خانلىقنىڭ نامىنى بۇغرا (ئەركەك تۆگە) خان دەپ ئاتىدى. شىر بىلەن بۇغرا خاندانلىقنىڭ تۇتىمى قىلىندى.

893- يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا ئامۇر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سامانىلار خانلىقى شۇ چاغدا ئۆزى بىلەن باشقا دىندا بولغان ۋە تېخى ئانچە قۇدرەت تاپمىغان قاراخانىلار خاندانلىقىغا ھەربىي ھۇجۇم قوزغاپ، تالاس شەھىرىنى بېسىۋالدى. خاندانلىقنىڭ قوشۇمچە خانى ئوغۇلچاق ئالدىراپ - تىنەپ شەرققە چېكىنىپ تەختىنى قەشقەرگە يۆتكىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 300 نەچ - چە يىل جەريانىدا، بۇ خاندانلىقنىڭ كۆپ قىسىم تارىخىي ئەھۋالاتى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، دىن مەركىزى بولغان قەشقەر بىلەن زىچ باغلىنىپ كەلدى.

خاندانلىقنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ زور ۋەقە، قەشقەرنى بىرىنچى بازا قىلىپ ئىسلام دىنىنى رەسمىي كىرگۈزۈپ، مەزكۇر خاندانلىقنى جۇڭگودا بىرىنچى بولۇپ تۈرك- ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان ئىسلاملاشقان يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇ - رۇشتىن ئىبارەت بولدى. 905-يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئوت- تۇرا ئاسىيادىكى سامانىلار خانلىقى شاھزادىسى سىياسىي پاناھ- لىق ئىزدەپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى، ئوغۇلچاق كۈچ توپلاپ ئۆزىنىڭ رەقىبى سامانىلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، بۇ شاھزا- دىنى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى نەچچە ئون كىلومېتىر كې- لىدىغان ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدى ھەمدە ئۇنىڭ بىر ئىس- لام مەسچىتى سېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. خانلىقنىڭ سابىق چوڭ

چېنىنىش يولىغا قاراپ ماڭدى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەرنى ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلىپ، شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خاندانلىقى ۋە غەربىي قىسىم قاراخانىلار خاندانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ھاكىمىيەت شەكىللەندى؛ ئىككى تەرەپ بەزىدە ھەمكارلىشىپ، بەزىدە دۈشمەنلىشىپ تۇردى. 1072- يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، غەربىي قىسىم خاندانلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سالجۇقلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، لېكىن قەشقەرنى مەركەز قىلغان شەرقىي قىسىم خاندانلىق خاقان سۇلايمان بۇغراخاننىڭ باشقۇرۇشى بىلەن، 1074 - 1110- يىللىرى ئۆپچۆرىسىدە، سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتلەردە يەنە بىر قېتىم مىسلىسىز قۇدرەت تاپتى ۋە گۈللەندى.

1124- يىلى، ئەسلى شىمالىي جۇڭگودا ياشايدىغان كىتان لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاقسۆڭەكى يالۇغ تاشىن جۇرجىن قوشۇنلىرىنىڭ يەكلىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىپ، قارا كىتان — غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى قۇردى، قۇز ئوردۇ (ئەسلىدىكى بالاساغۇن) نى سىياسىي مەركەز قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىدى. شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خاندانلىقى كۈچ جەھەتتە دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي باش ئېگىپ ئەل بولدى. 1128 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە، غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىبراھىمنىڭ خانلىق ئۇنۋانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى «تۈركمەن ئىلىك (تۈركمەن ۋالىي) » لىققا بېكىتتى ۋە داۋاملىق قەشقەردە تۇرغۇزدى. گەرچە 1158 - يىلى مەزكۇر خاندانلىق ھۆكۈمرانلى-

955- يىلى سۇتۇقنىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلانخان قەشقەردە تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. 960- يىلى مۇسانىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا خاندانلىق تەۋەسىدىكى 200 مىڭ ئۆيلۈك، بىر مىليونغا يېقىن تۈرك ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى، ئىسلام دىنى رەسمىي تۈردە خاندانلىقنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلاندى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار خاندانلىقى شۇ يىلى خەلقئارا ئىسلام دۇنياسى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىندى. 963- يىلىدىن باشلاپ ئۇدۇن (خوتەن) بۇددا ھاكىمىيىتى قاراخانىلار خاندانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى قوزغاپ، ئوردۇكەنت قەشقەرگە بىر نەچچە نۆۋەت تېگىش قىلدى. 996 - 998- يىللىرى خوتەن بۇددا ھاكىمىيىتى قەشقەردىكى بۇددىستلارنىڭ باشلىقى نوقىتىر دىشىدى ئاقسا قال بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر شەھىرىدە زور كۆلەملىك بۇددىستلار قوزغىلىڭىنى كۆتەردى. گەرچە ھاكىمىيەت بېشىدىكى چوڭ خاقان ئەبۇل ھاسان ئارسلانخان بۇ ئۇرۇشتا قازا تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇددىستلارنىڭ قوزغىلىڭى ئاخىرقى ھېسابتا باستۇرۇلۇپ، بۇددا دىنى كۈچلىرىنىڭ قەشقەر زېمىنىدا ئۈزلۈكسىز يوقالغانلىقى جاكارلاندى. شۇندىن كېيىن خاندانلىقنىڭ چوڭ خاقانى يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1009- يىلىدىن بۇرۇن ئۇدۇن بۇددا ھاكىمىيىتىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ بولدى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ زېمىنى ۋە سىياسىي، ھەربىي كۈچى ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن مەزگىل بولدى.

1032- يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خاندانلىقىدا ئىچكى جاڭجال يۈز بېرىپ پەيدىنپەي پار-

سەھىندە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيالىقلارنىڭ نەزەرىدە، ئۇ سۇڭ خاندانلىقىدىن قالسىلا شەرق زومىگەرى ھېسابلىناتتى، لېكىن مەزكۇر خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن تۇرمۇش كۆچۈرگەن قۇملۇق شىمالىدىكى يايلاقلىرى ۋە كېيىن كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان قەشقەرنىڭ جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمىغان، گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيادا زېمىنىنى كېڭەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا قاراخانىلار سۇلالىسىنى جۇڭگونىڭ بىر يەرلىك ھاكىمىيىتى دەپ قارىغان. بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، خاندانلىق خاقانلىرىنىڭ ئۇنۋانىنىڭ ئالدىغا ھەمىشە «تاۋغاچخان» دېگەن ئۇنۋانىنى قوشاتتى، بۇنىڭ ئېنىق مەنىسى «جۇڭگو خانى» دېگەننى بىلدۈرەتتى. خاندانلىقنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدە تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئوتتۇرا جۇڭگو تۈزلەڭلىكىنى «يۇقىرى چىن»، قەشقەرنى مەركەز قىلغان خاندانلىق خەرىتىسىدىكى جايلارنى «تۆۋەن چىن» دەپ ئاتاپ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى جۇڭگو - چىندىن ئىبارەت بىر چوڭ ئائىلىنىڭ ئەزالىرى قىلغان.

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە، قاراخانىلار سۇلالىسى ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن ئۇزۇن مۇددەت قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. 933 - يىلى يازدا، سۇتۇق بۇغراخان دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى لياۋ خاندانلىقىغا تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى، 940 - يىلى لياۋ خاندانلىقى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ جاۋابەن زىيارەت قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، 1068 - يىلىغىچە، لياۋ خاندانلىقىغا جەمئىي 16 قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى. 1009- يىلى يۇسۇپ قادىرخان

رىنىڭ خانلىق ئۇنۋانى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ،
لېكىن قاراخانىلار خاندانلىقى تاكى 1211 ـ يىلىغىچە بولغان
بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئىزچىل تۈردە غەربىي
لياۋ ھاكىمىيىتىنىڭ بېقىندى دۆلىتى سۈپىتىدە تارىختا كۆ-
رۈنگەن.

13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، تۆمۈرچىن باشچىلىقىدى-
كى موڭغۇل قەبىلىلىرى شىمالىي قىرغىزلىقتا باش كۆتۈرۈپ،
ئاسىيانىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. چىڭگىزخاننىڭ ھەر-
بىي ھۇجۇمى ئاستىدا، ئالتاي تاغلىرىغا جايلاشقان نايمان قە-
بىلىسى يوقىتىلدى. نايمان شاھزادىسى قۇتلۇق 1208 ـ يىلى
غەربىي لياۋغا قېچىپ بېرىپ، 1211 ـ يىلى غەربىي لياۋ ھا-
كىمىيىتىنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. ئالدىنقى يىلى
قوشۇن تارتىپ غەربىي لياۋغا قارشى چىققانلىقى سەۋەبىدىن
ئەسىرگە ئېلىنغان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خا-
قانى مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپنى قۇز ئوردودىن قويۇپ بەر-
دى. مۇھەممەت قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شۇ جاي-
دىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، مۇشۇ-
نىڭ بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىختا ئۈزۈل كې-
سىل يوقالغانلىقى جاكارلاندى.

قۇرۇلغىنىغا 371 يىل بولغان قاراخانىلار خاندانلىقى،
شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىسلىسىز چوڭقۇر تەسىر قوز-
غىغانىدى. مەيلى قەلەم بىلەن ئىدارە قىلىش جەھەتتە بول-
سۇن ياكى ئەلەم بىلەن ھۇجۇم قىلىش جەھەتتە بولسۇن قا-
راخانىلار سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارى-
خىدا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. شۇ چاغدىكى خەلقئارا

تۈركلەشكەن يەرلىك خەلقنىڭ باشقا، يەنە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خېلى كۆپ سانلىق ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇقلارمۇ قوشۇلدى. گەرچە شەھەر ئەتراپىدا يەنە سوغدى تىلى (يەنى كەنچەك تىلى) دا سۆزلىشىدىغان ۋە قەدىمكى يەرلىك شىۋىدا سۆزلىشىدىغان بىر مۇنچە كەنتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئوردو كەنتتە ۋە بارلىق رەسمىي سورۇنلاردا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى، يەنى خاقانىيە تىل - يېزىقىنى قوللىنىش شەرت ئىدى. ئىسلام دىنى قەشقەرگە رەسمىي تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ئارىسىدا ئەرەب ۋە پارس تىللىرىمۇ ئېقىپ يۈردى، يېزىقىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئەرەب يېزىقىغا ئۆزگەردى. تەرەققىياتنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بولسا قوللانغان تىل - تۈرك - ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلدى، لېكىن يېزىقنىڭ ئورنىنى تامامەن ئەرەب يېزىقى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ روھى ئېتىقاد جەھەتتە پۈتۈنلەي ئىسلاملاشتى، ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىمۇ ئەرەبلىشىشكە باشلىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلىمۇ قەشقەردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ يۈزلىنىش مىلادىنىڭ 14 - ئەسىردىن كېيىن پۈتكۈل تەگرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى قاپلىدى، قەشقەر تىلى ۋە قەشقەر يازما ئەدەبىياتىنى ئۆلچەم قىلغان بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى 16 - ئەسىردىكى شىنجاڭدا پۈتۈنلەي شەكىللىنىپ چىقتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن پارلاق باسقۇچقا كىردى، جۈملىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقىرىلەر ئايرىم - ئاي-

سۇڭ سۇلالىسىغا تۇنجى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەنىدى. 1088-يىلىغىچە سۇڭ سۇلالىسىغا جەمئىي 50 نەچچە قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. بەزىدە، بىر يىل ئىچىدە بىر قانچە قېتىم ئەۋەتتى. 1064 - يىلى خاندانلىقنىڭ باش ئاقساقىلى توغرۇل قاراخان مەھمۇت سۇڭ سۇلالىسىغا قەشقەردىن ئەلچى كىرگۈزگەندىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ خانى جاۋچىن ئەلچىلەرنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، ئۇنىڭغا «سادىق ئىتائەتمەن ئالتۇن قاناتلىق قاراخان» دېگەن ئۇنۋان بەرگەن. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش جەريانىدا قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۆھپىسى ئوخشاشلا ئۆچمەستۇر.

قاراخانىلار سۇلالىسى پايتەختىنى قەشقەرگە مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى بالاساغۇن ۋە سەمەرقەنتتىن پەرقلەندۈرۈش، سىياسىي ھاكىمىيەت مەركىزىنىڭ ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن، كىشىلەر قەشقەرنى «ئوردۇكەنت» يەنى خان شەھىرى دەپ ئاتايدىغان بولدى («تۈركىي تىللار دىۋانى» غا قارالسۇن). قەشقەر قەدىمكى شەھىرىنىڭ بۇ چاغدىكى ئورنى يەنىلا ھازىرقى خانئۆي قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدا ئىدى. «خانئۆي» تۈرك - ئۇيغۇر تىلىدا «خان سارىيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى قەشقەر شەھەر رايونىدىكى چاسا، ياۋاغ ئىدىكى چوڭ ئاھالە رايونىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئوردا كەنتنىڭ ھەمرا شەھىرى بولۇپ، ئاھالىسى كۆپ، ئىقتىسادى گۈللەنگەنىدى. تەخمىنەن خانلىقنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، خانئۆي سۇ ئاپىتى ۋە ئۇرۇش بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ تەدرىجى غەربكە يۆتكەلدى.

بۇ دەۋردە قەشقەرنىڭ ئاھالىسى، بۇرۇنقى كۆپساندىكى

دىغان قۇش مىسرالىق نەسرى شەكلىنى باشلاپ بەردى. پۈ-
تۈن داستانىنىڭ ئىدىيىسى چوڭقۇر، جۈملە شەكلى گۈزەل، قا-
پىيەلىرى پۇختا، ماھارەتتە پىششىق بولۇپ، ئىنتايىن يۇقى-
رى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۇ يەنە
ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئوتتۇرا قەدىم دەۋرىدىكى سىياسەت،
ئىقتىساد، قانۇن، ئەخلاق ئۆلچىمى، پەلسەپە، تارىخ، مەدە-
نىيەت، دىن، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى تە-
رەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، بىلىم-كۈچ ۋە بەخت دېگەننى
زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىدۇ. سىياسىي ئىسلاھاتنى تەشەب-
بۇس قىلىپ، يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا قاتارلىق ھەم-
مە كەسىپلەرنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىلھام بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىت-
تىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يىپەك يولىغا تايىنىپ ئىقتى-
سادىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللان-
غانلىقىنىمۇ شائىر قىزغىن مەدھىيىلىگەن. «قۇتادغۇ بىلىك»
داستانى بەدىئىي قىممەتكە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە
بولۇپ، ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدا قەد كۆتۈرۈپ
تۇرغان تۇنجى ئەدەبىي نامايەندە، ئۇ كېيىنكى دەۋردىكى
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس
سېلىپ بەردى، شۇنداقلا ئۈچ ئەسىردىن كېيىن مەيدانغا كەل-
گەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىدىكى «قەشقەر دەۋرى»
ئۈچۈن زور-زور شەرتلەرنى ھازىرلاپ بەردى. بۇ داستان ئەينى
ۋاقىتتا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھازىر-
غىچە مۇكەممەل قولىيازمىسىدىن ئۈچ نۇسخا ساقلىنىپ قالغان،
ئۇلار ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋېنا نۇسخىسى، ئەرەب يېزىقىدىكى
پەرغانە ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت. ئىران، ئافغا-

رىم ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئۆلمەس مەشھۇر ئەسەرى «قۇتادغۇ-
بىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيە-
تىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشتى، ئۇلار-
نىڭ ئەسەرلىرى يالغۇز جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭلا ئەمەس، بەلكى
پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىمۇ بىباھا گۆھەردۇر.

خانلىقنىڭ غەربىي پايتەختى بالاساغۇندا ئاتاقلىق
ئەرباب ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان يۈسۈپ، ياش چېغىدىلا
قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسكە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان.
مىلادى 1069- يىلىدىن 1070- يىلىغىچە ئۇ 18 ئاي ۋاقىت سەرپ
قىلىپ، 85 باب، 13290 مىسرالىق شېئىردىن تۈزۈلگەن ئۇ-
زۇن داستان «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىپ چ
چىقىپ، شەرقىي قىسىم خانلىقنىڭ سۇلتانى سۇلايمان بۇغرا-
خانغا تەقدىم قىلىپ، «خاس ھاجىپ» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.
شۇندىن ئېتىبارەن شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ دېگەن نام بىلەن
دۇنياغا تونۇلۇپ كەلگەن. داستاننىڭ مەزمۇنىنى يىغىنچاق
لاپ ئېيتقاندا خۇداغا ھەمدۇ سانا ۋە پەيغەمبەر چارىيالارغ
مەدھىيە ئوقۇلغان، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادىل، دانا، ئىنساپلىق
بولۇشىغا پەندى - نەسىھەت قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن تەل
ئەينى چاغدىكى ھەر قايسى كەسىپ، ھەر قايسى ساھەلەرنىل
ئەمەلىي رولىنى تەھلىل قىلغان ۋە باھا بەرگەن
ئەسەردە سىمۋول خاراكتېرلىك تۆت پېرسوناژ ئوتتۇرىسىدىك
دىئالوگ ئارقىلىق يۇقىرىقى مەزمۇنلار چوڭقۇر ۋە ئىنچىك
لىك بىلەن مۇلاھىزە قىلىنغان. ئەسەر ئەرەب شېئىرىيىتىد
كى ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ
ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۈچۈن بىر - بىرىگە قاپىيىلىشىپ كېلى

قەشقەرى كىچىكىدىلا قەشقەر خانلىق مەدرىستە بىلىم ئالغان، ئەرەبچە ۋە پارسچىنى پىششىق بىلەتتى، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۇزۇن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغان ئىدى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ ئاڭ شەكلى ساھەسىدە، بولۇپمۇ تىل - يېزىق، ئەدەبىي - سەنئەت جەھەتلەردە ئەرەبلىشىش خاھىشىنىڭ كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - مەدەنىيىتىنىڭ پاكلىقىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ زور تۈركۈمدىكى بىرىنچى قول ماتېرىيالىنى ئۆزى شەخسەن ئىگىلىگەندىن كېيىن، 1072 - 1077 - يىللىرى باغداتتا ئەرەب يېزىقى بىلەن دۇنيا بويىچە تۇنجى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۈزۈپ چىقىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئابباسىلار خاندانلىقىنىڭ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان. بۇ ئارقىلىق نۇر چاقناپ تۇرغان شانلىق تۈرك - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىسلام دۇنياسىغا تونۇشتۇردى. بۇ لۇغەت بىزنى 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ تىلى، يېزىقى، ئىرقى، تارىخى، ئۆرپ - ئادىتى، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت، تىبابەت ۋە سىياسىي، ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى مول بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنى بىر ئومۇم پەنلەر قامۇسى دېيىشكە بولىدۇ. دىۋانىغا جەمئىي 7500 سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ جۇغراپىيە قىسمىدا خاندانلىقنىڭ زېمىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزى تۈزگەن جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىمۇ قوشۇمچە قىلىنغان. دىۋانغا 242 كۇپلېت شېئىر - قوشاق ۋە 200 دىن ئارتۇق ما-

ئىستانلاردا داستاننىڭ پارچىلىرى تېپىلغان . چەتئەللەردە داستاننى رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا باشلانغانىدى، 1979 - يىلدىن كېيىن دۆلىتىمىزدىمۇ بۇ خىزمەت چىڭ تۇتۇپ ئىشلەنمەكتە. 1986 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەردە مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلغان بولۇپ، بىر مۇكەممەل سىستېمىلىق «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسلىق دۆلىتىمىزدە دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا دۇنيادىن ئۆتكەن بولۇپ، 70 يىلدىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەن، ھازىر قەشقەر شەھەرلىك 12 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ غەربىي شىمالىي يېنىدا بىر ئۇلۇغ زاتنىڭ مازىرى بار.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ تۇغۇلغان يېرىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بوۋىسى ھۈسەيىن شەرقىي قىسىم خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئىدى. مىلادىنىڭ 1058 - يىلى ئوردىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق قانلىق سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن بوۋىسى بىلەن دادىسى زىندانكەشلىككە ئۇچرىدى، ئۇ ئۆزى يالغۇز قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ، 10 نەچچە يىل ئىچىدە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى كېزىپ، ھەر قايسى جايلاردىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى، تارىخىي ئۆزگىرىشى، ئىقلىمى، ئادەملىرىنىڭ مىجەز - خۇلقى ۋە تاغ - دەريالىرىنى تەكشۈردى؛ 11- ئەسىر 60- يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ئەينى چاغدىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى باغداتقا بارغان. مەھمۇت

مەھمۇت يۈكنەكى بىلەن ئۇنىڭ داستانى — «ئەتەبەتۇلھەقايىق» دىگەن ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى نامى بار، يۈكنەكى ئۆزىنىڭ ئەسىرىنى «ساپ قەشقەر تىلى بىلەن يېزىپ چىققان»لىقىدىن پەخىرلەنگەنىدى. ئىمام ئابدۇل غاپپار يازغان «قەشقەر تارىخى» 1070 — 1080- يىللىرى يېزىپ چىققان بولۇپ، كەم تېپىلىدىغان مەشھۇر تارىخي ئەسەردۇر، ھازىر ئۇنىڭ پەقەت تولۇق بولمىغان پارچىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان.

يۈەن، مىڭ دەۋرىدىكى — چاغاتاي خانلىقى ۋە موغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

چىڭگىزخان تەرىپىدىن بىت - چىت قىلىنغان نايمان شاھزادىسى قۇتلۇق غەربىي لياۋغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن 1211- يىلى غەربىي لياۋ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. شۇ يىلى قاراخانىلارنىڭ شەرقىي قىسىم خانلىقىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قەشقەردە قازا تېپىپ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ يوقالغانلىقى جاكارلاندى. 1212 - يىلىدىن كېيىن ئۇدا تۆت يىل ھەر قېتىملىق كۈزلۈك ھوسۇل پەسلىدە قۇتلۇق شاھزادە قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈپ، ھەربىي تەھدىت ۋە ئاچارچىلىق ئارقىلىق شۇ جايدىكى خەلقنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1215 - يىلى كۈزدە، قۇتلۇق قىز ئوردىدا پۇت تىرەپ تۇرالماي پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈرۈپ غەربىي لياۋنىڭ بايرىقىنى ئېسىپ نايمان ھاكىمىيىتىنى قۇردى.

1218 - يىلى ئەتىيازدا، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ سەردارى

قال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، خىلى بەدىئىي قىممەت-
كە ئىگە. دىۋاندا ئىشنى سۆز - ئىبارىلەردىن باشلاپ، تۈرك
تىلى بىلەن ئەرەب تىلى چوڭقۇر ئىنچىكىلىك بىلەن سېلىش-
تۇرۇپ تەتقىق قىلىنغان، بۇ ياۋروپادا 19 - ئەسىرنىڭ ئا-
خىرلىرىدا ئاندىن باشلانغان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىن
800 نەچچە يىل بالدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئەينى ۋاقىتتى-
كى تۈرك تىلى گىراممatikىسىنى ئىلمىي چۈشىنىش ۋە سىستې-
مىلاشتۇرۇش جەھەتتە شۇ چاغدىكى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. 1266-
يىلى 8- ئايدا، سۈرىيىنىڭ دەمەشق شەھىرىدە قەشقەرلىك مۇ-
ھەممەت دېگەن كىشى بىرىنچى بولۇپ «تۈركىي تىللار دىۋانى»
نى قولىيازما قىلىپ كۆچۈرگەن بولۇپ، ھازىر تۈركىيە دۆلەت-
لىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. 1939- يىلىدىن كېيىن ئوت-
تۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ياۋروپادا لۇغەتكە ۋە ئۇنىڭ ئاپتو-
رىغا دائىر زور تۈركۈمدىكى تەتقىقاتچىلار ۋە مەخسۇس ئە-
سەرلەر مەيدانغا چىقتى. 1981 - يىلىدىن كېيىن دۆلىتىمىزدە
«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۈچ توملۇق ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلى نۇسخىسى نەشر قىلىندى. بۈگۈن بىز يەنە قەش-
قەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 40 نەچچە كىلومېتىر كې-
لىدىغان ئوپال تېغىدا بۇ ئالىمنىڭ مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەت-
كەن جايىنى ئېھتىرام بىلەن كۆرمەكتىمىز.

قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەھمۇت قەشقىرىنىڭ
ئوقۇغۇچىسى (ياكى ئۇستازى؟) جامالىدىن ئىبنىتى مۇغەننا
ۋە ئۇنىڭ «ئىنسانىيەتنىڭ جەۋھىرى، تىلىنىڭ ئۈنچە - مەر-
ۋايىتى» دېگەن گىراممatikا مەخسۇس ئەسىرى، شۇنىڭدەك
12- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئەمما شائىر ئەخمەت ئىبنى

دىنىنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت ئىشلىرىنى نۇقتىلىق راۋاجلاندۇرۇپ، قەشقەردە مەسئۇدىيە ناملىق ئىسلام ئالىي مەدرىسىنى ياساتتى، بۇ يەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئەڭ كۆپ بولغاندا 1000 غا يەتتى، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئىسلام ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى بولۇپ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر خانلىق مەدرىسى مەدرىس ئاساسىدا كېڭەيتىپ ياسالغان، يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھەرى ياۋاغ رايونى تەۋەسىدىكى خانلىق مەدرىسنىڭ تەكتى ئىدى. ئۇندىن سىرت موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەينى چاغدا قەشقەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى نېستورىيان مەزھىپىدىكى كاتولىك دىنىنىڭ 19- دىنىي رايونى قىلىنىپ، قىزىلتونلۇق باش روھانىي بۇ يەردە ئۇزۇن مەزگىل تۇرۇپ تەرغىبات ئۆتكۈزگەن.

1262- يىلىدىن كېيىن قەشقەر چاغاتاينىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيە مەركىزىنىڭ تالىشىدىغان مۇھىم تايانچ پونكىتى بولۇپ قالدى.

1264- يىلى قەشقەر زور كۆلەملىك بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچراپ، شەھەر رايونى دېگۈدەك خارابىغا ئايلىنىپ كەتتى، 1274- يىلى ئىتالىيە ساياھەتچىسى ماركوپولو، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايخان بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قەشقەردىن ئۆتكەن چېغىدا، بۇ يەردىكى پۇقرالارنىڭ جان باقىشقى ئىنتايىن مۈشكۈللۈك ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆرگەنىدى. شۇڭا 1288- يىلىدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايخان شۇ جايدىكى بىر قىسىم قول - سانائەتچىلەرنىڭ ھۈنەرنى تاشلاپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈر-

جەبەنويانىنى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قۇتلۇققا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قۇتلۇق قەشقەردىكى مۇسۇلمانلارغا دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلدى، ئۆزىنىڭ نايمان ئەسكەرلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىدە قوندۇرۇپ خالىغىنىنى قىلىشقا يول قويۇپ بېرىپ، يەرلىك خەلقنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغانىدى. شۇڭلاشقا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بايرىقىنى ئېگىز كۆتەرگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە قەشقەردىكى ئاھالىلەر كەينى - كەينىدىن ئۇلارغا ئەل بولدى، قۇتلۇق ئېلىپ بېرىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي شەھەرنى تاشلاپ قاچقانىدى. كېيىن موڭغۇل قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ بەدەخشان تېغىدا تۇتۇپ ئۆلتۈردى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قەشقەر موڭغۇللارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

قەشقەر چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان دەسلەپكى چاغلاردا، شەھەر ئىچىدە داروغاچ (نازارەتچى ئەمەلدار) تەسىس قىلىپ باشقۇردى، مەمۇرىي جەھەتتە چىڭگىزخان ئەۋەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق سىياسىيون مەخمۇت يالۋاچ باشقۇردى. 1225 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە، چىڭگىزخان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب شىماللىرىنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بەردى. قەشقەر شەھىرى چاغاتاينىڭ ئىگىلەيدىغان زېمىنى بولدى. 1238 - يىلى مەخمۇت يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇد ئاتىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، چاغاتايخانغا ۋاكالىتەن قەشقەر قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى، تاكى 1289-يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە، مەسئۇت قەشقەردە ئىسلام

گىزخان ئالاھىدە ئىجازەت بەرگەن باشقا موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئىگە بولالىغان يەتتە خىل ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولاتتى. 1318-يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى ئىسەن بۇقا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئورتوبەنىڭ چوڭ نەۋرىسى تۇلەك قەشقەرنى، ئىككىنچى نەۋرىسى بۇراجى ئاقسۇنى ساقلاۋاتاتتى. خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئاكا-ئۇكا ئىككەيلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىنچا يايلىقىدىن ئىسەن بۇقا خاننىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئۇنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىقىغا كۆتەردى، بۇنىڭ بىلەن دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەسلىدە بار بولغان يەتتە خىل ئىمتىيازدىن تاشقىرى، يەنە ئىككى يېڭى ئىمتىياز قوشۇلدى. 1349-يىلى، تۇلەك ئىسلام دىنىنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر بولغان قەشقەردە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى، ئۇنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا، 1352-يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتانى تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدى ھەمدە ئۆزىگە قاراشلىق 160مىڭ موڭغۇلنىڭمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا مەجبۇرىي بۇيرۇق چۈشۈردى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغاتاي موڭغۇللىرىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى — ئىسلاملىشىشى رەسمىي باشلاندى.

1363-يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلدى، تۇلەكنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى — كامالىدىن زور كۆلەملىك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 18 ئوغلىنى بىر كېچىدىلا قىرىپ تاشلىدى. پەقەت كەنجى ئوغلى قىدىر خوجىنى بۇراجىنىڭ ئوغلى ھۇدەيدا قەشقەرگە يوشۇرۇپ قويغاچقا ئۆلۈمدىن ئامان قالدى.

گەن ھەمدە 700 ئۆيلۈك قىرغىزنى قەشقەرنىڭ شەھەر ئەتراپى
رايونىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ بوز يەر ئېچىپ ئىشلەپچىقىرىشنى را-
ۋاجلاندۇرغانىدى.

1306-يىلىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە، چاغاتاي خانىنىڭ كېيىنكى
ئەۋلادلىرىدىن دۇۋاخان، ئەسلى چاغاتاي خانىنىڭ ئىلكىدىكى
كونا زېمىنلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ
رەسمىي قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان بولسىمۇ، ئۇلار يۈەن سۇلالە-
سى بىلەن بىردەم قوشۇلۇپ، بىردەم ئايرىلىپ تۇردى. 1309-يىلى
چاغاتاي خانلىقى يەنە شەرقىي، غەربىي ئىككى قىسىمغا پار-
چىلاندى، غەربىي قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى دەريا
ئېقىنى رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، شەرقىي قىسمى بۈگۈنكى
تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرىدىن ئىبارەت
بولۇپ، قەشقەر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھەربىي، سىيا-
سىي جەھەتتىكى مەشھۇر مۇھىم جايى ئىدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى رەسمىي شەكىللەنگەندىن تار-
تىپ تاكى 16-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 200 نەچچە يىل
جەريانىدا قەشقەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھۆكۈمرانى دوغرات
دەپ ئاتىلىدىغان بىر موغۇل ئاقسۆڭەك قەبىلىسى ئىدى.
«دوغرات» دېگەن بۇ سۆز موغۇل تىلىدا «توكور» دېگەن مە-
نىنى بىلدۈرىدۇ، مەزكۇر قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى بابىدارخان
چىڭگىزخاننىڭ ئۇرۇقداش تاغىسى ئىدى، بابىدارخاننىڭ ئوغلى
ئورتۇبە جەڭلەردە قايتا - قايتا خىزمەت كۆرسىتىپ پۈتى يا-
رىلانلىقى ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن،
ئۇنىڭ قەبىلىسى كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ «دوغرات» دېگەن نامى
بىلەن ئاتىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئاقساقال ئورتۇبە چىڭ-

تاغمىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ قەشقەرنى تارتىۋالدى ھەمـ دە چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئاشكارا بۆلۈنۈپ چىقىپ، قەشقەرنى سىياسىي مەركەز قىلغان ھالدا، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىككى دەريا ئارىسى رايونـ نى ئۆز ئىچىگە ئالغان كاتتا «قەشقەرخانلىقى» نى قۇرۇپ، ئۆزىنى قەشقەرنىڭ سۇلتانى دەپ ئېلان قىلدى. بۇ چاغقا كەلگەندە ئاللىبۇرۇن پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلىشىپ بولغان چىڭگىزخاننىڭ شەجەرە تۇغقانلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى دوغرات موڭغۇل قەـ بىلىسى ھەقىقىي مۇستەقىل بولغان ۋە ئەڭ قۇدرەت تاپقانىدى.

1514 ـ يىلى ئەتىيازدا، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىۋاستە ئەۋلادىدىن بولغان سۇلتان سەئىد ئوتتۇرا ئاسىياـ دا ئىز بېسىپ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ ئابابەكرىگە ھۇجۇم قىلدى، قەشقەر خانلىقىنىڭ بەربات بولغانلىقى جاكارلاندى. سەئىدخان يەكەننى پايتەخت قىلىپ 164 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يەكەن خانلىقىنى قۇردى، قوشۇمچە پايتەخت قىلىنغان قەشقەر ئىزچىل تۇردىخان جەمەتىنىڭ پەرزەنتلىرى تەرىـ پىدىن ساقلاپ كېلىنگەن بولۇپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. 1678 ـ يىلى يەكەن خانلىقى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە موڭغۇل خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

بۇ بىر مەزگىلدە قەشقەردە قەدىمكى شەھەرنىڭ تەرەققىـ ياتى، قاراخانىلار دەۋرىدىكىدىن كۆپ ئاستا بولدى. چىڭگىزخان قەشقەرنى ئېلىشتىن بۇرۇن، نايمان شاھزادىسى قۇتلۇقنىڭ دەپسەندە قىلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. موڭغۇل

1388 ـ يىلى، ھۆدەيدا قەشقەردە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى قىدىر خوجىنى يۆلەپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ سۇلتانلىقىغا كۆتەردى، دوغرات جەمەتىنىڭ ئىمتىيازى 11 خىلغا يەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەرگە مىھىردىبانلىق قىلىۋاتقان دوغرات قەبىلىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى (پايتەختى ئېلى ئەتراپىدا) نىڭ ئەمەلىي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇ جايدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ئوتتۇرا جۇڭگودىكى مىڭ سۇلالىسى بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە قويۇق ئالاقە ئورناتقان بولۇپ، ھۆدەيدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ زور خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرى سۈپىتىدە مىڭ خاقانى جۇيۈەنجاڭ بەرگەن ئۇنۋان ۋە مۇكاپاتقا ئېرىشكەنىدى.

1389 ـ يىلى ھۆدەيدانىڭ ئوغلى سەيىد ئەخمەت ئاتىسىغا ۋاكالىتەن قەشقەرنى باشقۇرغانىدى. يەرلىك يۇقىرى قاتلام دىندارلار بىلەن كېلىشەلمەي ئاخىرى قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قەشقەر مۇشۇ يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار تەرىپىدىن سەمەرقەند ھاكىمىيىتىگە ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بېرىلدى. بۇ ئەھۋال ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 40 يىلغىچە داۋاملاشتى. 1429ـ يىلى سەيىد ئەخمەتنىڭ ئوغلى سەيىد ئەلى لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، 1432 ـ يىلى كۈزدە دوغرات قەبىلىسىنىڭ كونا تەۋەلىك زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 1457 ـ يىلى سەيىد ئەلى ئۆلدى، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مەخمۇت ھەيدەر مىرزا 1464 ـ يىلى قەشقەردە ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆتكۈزۋالدى.

1483ـ يىلى مەخمۇت ھەيدەرنىڭ جىيەن ئوغلى ئابابەكرى

تۇراق كېلەتتى، شەرق ۋە غەرب تەرىپىدە ئىككى دەرۋازا، غەرب، جەنۇب ئىككى تەرىپىنىڭ ھەر قايسىسىدا بىردىن دەرۋازا بولۇپ، شەھەر ئىچىدە ئۆيلەر زىچ، كوچىلار ئۇزۇنىسىغا، توغرىسىغا كىرەلىشىپ كەتكەنىدى» («ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تەزكىرىسى» 7 - تومىدىن).

قاراخانىلار سۇلالىسىدىن بۇيان، قەشقەر تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ مەركەزلەشكەن جايىغا ئايلانغانىدى، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىمۇ بۇ جاينى بۆشۈك قىلىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن، يەنە زور مىقداردىكى موڭغۇللار، تايمانلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن بۇ يەرگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئىسلام مىللەتلىرى بۇ جايدىكى تۈركلەر، يەنى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى. يەكەن خانلىقى قۇرۇلغان 16-ئەسىردە بىرلىككە كەلگەن تىل ۋە يېزىقتا، ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ-ئادەتكە ئىگە بولغان ئۇيغۇر مىللىتى رەسمىي شەكىللىنىپ چىقتى، بۇ جەرياندا قەشقەرنىڭ ئوينىغان تارىخىي رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

14 - ئەسىردە قەشقەرلىك شائىر لۇتفى (1366 - 1465) نەزمە ئەدەبىياتىنىڭ «قەشقەر دەۋرى» نى ئېچىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات مۇنبىرىدە زور شۆھرەت قازاندى، ئۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى بولۇپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «سەنئەت پىرى» ۋە «تىل پادىشاھى» دەپ تەرىپلەنگەنىدى، ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەردىن 2400 مىسرالىق «گۈل ۋە نورۇز» داستانى بولۇپ، ئۇنىڭدا ساپ مۇھەببەت، باتۇرلۇق روھى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسى

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە، كۆچمەن چارۋى-چىلىقنى ياخشى كۆرىدىغان موڭغۇللار شەھەر ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەھمىيەت بەرمەيلا قالماستىن، بەلكى تېخى بۇ رايونلاردا ھەممىشە ئۇرۇش قوزغاپ تۇراتتى. قەشقەر خان-لىقى ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ يەپ تويماس ھۆكۈمران، خەلق ئىچىدىكى ئالتۇن - كۆمۈش باي-لىقلارنى زور مىقداردا بۇلاش ئۈچۈن، قەشقەر شەھەر ئىچىدە كەڭ كۆلەملىك يەرلەرنى قېزىپ بايلىق ئىزدەش شۇمالىقى بىلەن شۇغۇللاندى، بىر قانچە قېتىملىق ۋەھشىيانە بۇزغۇنچىلىق نەتىجىسىدە، شەھەر ئىچىدە ھەممە يەر ۋەيرانە ئەسكى تاملىققا ئايلىنىپ، خىش - كېسەك پارچىلىرى بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى، شەھەر سېپىللىرى تامامەن كاردىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئابابەكرى سىياسىي مەركىزىنى تۈمەن دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىن تۈمەن دەرياسىنىڭ جەنۇ-بىدىكى بۈگۈنكى جايغا كۆچۈردى. يەكەن خانلىقى قۇرۇل-غاندىن كېيىن، سىياسىي مەركىزىنى ئەسلىدە قەشقەرگە قويۇش كېرەك ئىدى، بۇ شەھەر تېخى ماغدۇرىغا كەلمىگەنلىكى سە-ۋەبىدىن يەكەننى پايتەخت قىلىشقا مەجبۇر بولدى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى مۇناسىپ ھالدا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. خانلىقنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرى، يەنى ئېلىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى چاسا ۋە ياۋاغ ئىككى كوچا باشقارمىسىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، تۆت ئەتراپىدا سوقما سېپىل بار ئىدى. شەھەر رايونى «يۇمىلاق ئەمەس، تۆت چاسىمۇ ئەمەس، ئايلانمىسى ئۈچ چاقىرىم يەتتە پۇڭدىن ئار-

16- ئەسىر شىنجاڭ تارىخىي توغرىسىدىكى مۇھىم ھۆججەتتۇر، ئەسەردە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن باشلاپ يېزىپ تاكى يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرىشىتخانغىچە بولغان ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت،ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى تەرەققىيات تارىخىنى يازغان. دۆلىتىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى خەنزۇچە تارىخنامىلىرىنىڭ غەربىي دىيار تارىخىي توغرىسىدىكى بوشلۇقلار تولدۇرۇلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىنىڭ بۇ بىر باسقۇچلۇق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول قىممەتلىك ماتېرىياللارنى ساقلاپ قالغان، ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر ئۆزدۆلەتلىرىنىڭ ۋە مىللەتلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان چېغىدا كەم بولسا بولمايدىغان كىتابتۇر. كېيىنكى دەۋرلەردىكى نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىرى «تارىخىي رەشىدىيە» گە ئاساسلىنىپ ئۆز دەۋرلىرىنىڭ تارىخىنى داۋاملىق يازغان ياكى تولۇقلاپ يازغان. ئۇندىن قالسا، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە ئوغلى سۇلتان ئابدۇرىشىتخان قاتارلىقلارمۇ شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئىلھامى ئاستىدا، قەشقەر رايونىنىڭ ئەدەبىيات ئىشلىرى يەنىمۇ بىرقەدەم راۋاجلانغان.

ئىپادىلەنگەن. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئىشلىرىدا بىر قەدەر زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇر مۇزىكانتلار يەكەن بىلەن قەشقەرنى بازا قىلىپ، دىنىي گۇرۇھلارنىڭ قارشى تۇرۇشى ۋە چەكلىشىگە قارىماستىن خەلق ئارىسىدىكى مۇزىكا مىراسلىرىنى زور كۈچ بىلەن رەتلەپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد سۇلتانى ئابدۇرەشىتخاننىڭ كىچىك خانىشى ئامانىساخاننىڭ باشچىلىقىدا، چوڭ تىپتىكى بىر يۈرۈش ئۇيغۇرچە مۇزىكا — مەشھۇر «مۇقام» توپلىنىپ تەھرىرلەپ چىقىلغانىدى، ئۇ تا بۈگۈنكى كۈنگىچە تارقىلىپ كەلمەكتە ۋە ۋەتىنىمىزنىڭ مۇزىكا خەزىنىسىدىكى ئاجايىپ چىرايلىق بىر گۈل بولۇپ قالماقتا. بۇنىڭدىن سىرت، كىشىلەرگە ھوزۇر بېغىشلايدىغان، مەڭگۈ تۈگىمەيدىغان نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىمۇ قەشقەردە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇش سۈپىتى بىلەن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىماللىرىدا، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان، بۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە يۇمۇرلىقىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى تۇرۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

دوغرات ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان قەشقەرلىك تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان، 1540-يىلى كەشمىردە پارىس يېزىقى بىلەن يېزىپ چىققان ئىككى قىسىملىق «تارىخىي رەشىدىيە»

يەتتىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇللاخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ ئۈستۈنلۈك ئورنى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. 1662- يىلى، ئابدۇللاخاننىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاس قەشقەرنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى، يولۋاس بۇرۇندىنلا خانلىقنى تاما قىلىپ يۈرەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھېچ نەرسىگە قارىماي ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ ئورنى ۋە تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئاپپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى يەنە بىر گۇرۇھ ئىشانلار قەشقەردە باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

ئاپپاق خوجىنىڭ ئەسلى ئىسمى ھىدايىتىللا بولۇپ، دادىسى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئاتاقلىق ئىشانلىرىدىن ئىدى، ئۇ خېلى بۇرۇنلا سەمەرقەنتتىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە ئۆزىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغان. 1633- يىلىدىن كېيىن، يۈسۈپ خوجا قەشقەردىكى دىنىي ساھەدە تەسىرى ئەڭ كۈچلۈكلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئۇرۇق جەمەتىدىن ھەرگىز قېلىشمايتتى. 1640- يىلى يۈسۈپ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى ئاپپاق خوجا قەشقەرنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئىسھاق ۋەلى جەمەتى بىلەن ئاشكارا دۈشمەنلەشتى، كەڭ تۈردە مۇرىت توپلاپ، ئۆزلىرىنى «ئىشقىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى. ئاق تۇغ، ئاق بۆكنى ئۆزىنىڭ بەلگىسى قىلىپ، ئاتالمىش «ئاق تاغلىقلار گۇرۇھى» نى بارلىققا كەلتۈردى؛ يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە يول تۇتۇپ، ئۆزلىرىنى «ئىسھاقىيە» دېگەن نام بىلەن ئاتاشتى ۋە قارا تۇغ، قارا بۆكنى مۇرىتلىق بەلگىسى قىلىپ «قارا تاغلىقلار» گۇرۇھىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى ماجرا

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىدىكى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن خوجىلار ھاكىمىيىتى

ئېلىمىزنىڭ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، غەربىي دىيار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا دىنىي كۈچلەر تېز سۈرئەتتە زورايدى. قەشقەر ۋە يەكەندىكى ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ھاكىمىيەتكە پائال قاتناشتى، دىنىي كۈچنى خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يۆگەنلىيەلەيدىغان مۇھىم كۈچكە ئايلاندۇرۇشقا باشلاپ، بىرقانچە ئەسىرگە سوزۇلغان دىنىي گۇرۇھلارنىڭ تالاش - تارتىش ۋە يېڭى ۋەزىيەتداۋالغۇپ مۇقىم بولماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1570-يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلادىدىن ئابدۇكېرىمخان تەختكە چىقىپ، ئاقسۇ ئەتراپىدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان جالالىدىن ئىشان بىلەن يۈز تېپىشىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئىسھاق ۋەلى ئىسىملىك بىر ئىشاننى يەكەن خانلىقىنىڭ باش ئىشانلىقىغا تەيىنلىدى، ئىسھاق ۋەلى ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەتنىڭ 23-ئەۋلادى دىۋېلىپ، ئۆزىنى خوجا (پەيغەمبەر ئەۋلادى) دەپ ئاتىدى. ئۆزىنىڭ ھەرىكەتلىنىشى سەۋەبىدىن 17- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، يەكەن خانلىقىنىڭ خان جەمەت كۈچلىرىگە تايىنىپ، ئاقسۇدىكى جالالىدىن گۇرۇھىنى ئۆزلۈكسىز سىقىپ چىقىرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي بويىچە ئەڭ كۈچلۈك دىنىي گۇرۇھقا ئايلاندى. 1627- يىلى، يەكەن خانلىقىنىڭ

بىر نۆۋەت باش كۆتۈرۈپ، 1671- يىلى ئاپپاق خوجىنى قەشقەردىن سۈرۈپ چىقاردى.

يېڭىباشتىن باش كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ئاپپاق خوجا تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ ياردەم ئىزدىدى. 1677- يىلى ئۇ شىزاڭنىڭ مەركىزى لاساغا كېلىپ دالاي لاما V بىلەن كۆرۈشتى. دالاي V ئۇنىڭ قولىدىن كەتكەن ئورنى ۋە ھوقۇقىنى قايتۇرۇپ ئېلىشىغا ياردەم بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەردى. ئاپپاق خوجا دالاي V نىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن خېتىنى كۆتۈرۈپ، چىڭخەي ئارقىلىق تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇللار ھاكىمىيىتى جۇڭغار دىيارىغا بېرىپ، غالدانخان بىلەن كۆرۈشتى. غالدان ئەسلىدە دالاي V نىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى، ئۇستازىنىڭ قولىيازمىسىنى كۆرۈپ، ياردەمگە ئەسكەر چىقىرىشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. 1678- يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ يولباشلىشى ئارقىسىدا جۇڭغار دىيارىنىڭ موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇدۇللا بېسىپ كىرىپ قەشقەر بىلەن يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئەسىرگە چۈشكەن ئىسمايىل خاننى پۈتكۈل ئائىلە ئۇرۇق جەمەتى بىلەن يالاپ ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنت ئاستىغا ئالدى. قۇرۇلغىنىغا 164 يىل بولغان يەكەن خانلىقى مۇشۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. غەيرى دىنىي ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئاخىرى ئۆز دىنىنىڭ مەقسىتىگە يەتكەن ئاپپاق خوجا شۇ يىلىلا جۇڭغار دىيارىنىڭ قانىتى ئاستىدىكى قورچاق ۋاڭ بولۇپ قەشقەر ۋە يەكەن ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن تۇنجى «خوجىلار ھاكىمىيىتى» شۇنداق قىلىپ مەيدانغا كەلدى.

تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسەت، مەدە-
نىيەت، دىن جەھەتتىكى تارىخىي تەرەققىياتىغا بىۋاستە
تەسىر كۆرسەتتى.

ئىسلام دىنىدىكى ئىشانلار ئەسلى ئىراندىكى شىئە مەز-
ھىپىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، باشتا ئىسلام دىنىدىكى يەلگە-
لىنىڭ ئىسلاھات روھىغا ئىگە ئېقىمغا مەنسۇپ ئىدى. 15- ئە-
سىردە تەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىپ كەلگەندىن كېيىن،
ئۇنىڭ غەلىتە سىرلىق بولۇشى ۋە ھاكىمىيەتكە قاتنىشىش
تاماسى تۈپەيلىدىن يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ
دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ، تەدرىجى ھالدا ھۆكۈمران سى-
نىپلارنىڭ سىياسىي قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. ماھىيىتىنى
سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، دىنىي ئاڭ ياكى دىنىي ئەقىدە
جەھەتلەردە، قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار مەزھىپى بىلەن يە-
كەندىكى قارا تاغلىقلار مەزھىپى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق تۈپ
پەرق يوق، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ دىنىي
جەھەتتە بولماستىن بەلكى سىياسىي جەھەتتە ئىدى. مۇرىت-
لىرىمۇ پەقەت ئادەمگە قاراپ چېگرا ئايرىپ ئۆز ئارا دۈش-
مەنلەشكەن، خالاس.

1662- يىلى قەشقەر باش ۋالىيسى يولۋاسنىڭ يار-يۆ-
لەكتە بولۇشى ئارقىسىدا ئاپپاق ۋە ئۇنىڭ ئاق تاغلىقلار مەز-
ھىپى شىددەت بىلەن راۋاجلاندى. ئاپپاق خوجىنىڭ قوللاپ-
قۇۋۋەتلىشى بىلەن، 1665- يىلى يولۋاس مۇۋەپپەقىيەتلىك
ھالدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. 1667- يىلى يولۋاسخان ئۆ-
زىنىڭ ئىنىسى ئىسمايىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىسمايىل-
خان تەختكە چىققاندىن كېيىن قارا تاغلىقلار مەزھىپى يەنە

ئۇنىڭ ئىككىنچى بالىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەھيانىڭ ئۈچىنچى ئوغلىنى ئاق تاغلىقلارنىڭ مۇرىتلىرى خۇپىيانە يوشۇرۇپ قويۇپ ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالدى. خانىم پاشا تولىمۇ گۇمانخور، خۇنخور بولغاچقا كىشىلەر ئۇنى «جاللات خانىم» دەپ ئاتايتتى. ئاخىرى ئۇ ئۆكتىچى تەرەپنىڭ نەيزىۋازلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، 1697- يىلى يەھيانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئەخمەتخان قەشقەردە خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئەخمەتخان سىياسىي نەيرەڭ ۋە ئىجتىمائىي تەسىر جەھەتلەردە بوۋىسى ئاپپاق خوجىغا يېتىشەلمەيتتى، ئۇنىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، قارا تاغلىق ئىسھاق ۋەلى جەمەتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدىن بولغان دانىيال يەكەننى ئىگىلىۋېلىپ ئۆز ئالدىغا خان بولىۋالدى. ئىككى ھاكىمىيەت قارا ۋە ئاق تىزغىنى كۆتۈرۈۋېلىپ كەسكىن كۈرەشنى قانات يايدۇرۇۋەتتى. لېكىن ياچىۋەك تومۇزغىنى تۇتىمەن دەپ يۈرسە سېرىق قۇشقاچ ياچىۋەكنىڭ پېيىگە چۈشۈپتۇ، دېگەندەك 1715- يىلى جۇڭغار دىيە خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجىلار ھاكىمىيىتىنى كۆپ يىل ئولپان تاپشۇرمىدى دېگەن باھانە بىلەن، لەشكەر تارتىپ سوراق قىلغىلى كەلدى. موڭغۇل قوشۇنلىرى مارالبېشى بىلەن ئايلىنىپ بېرىپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلغاندا دانىيال خوجا شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى؛ ئاندىن كېيىن دانىيال خوجا ئۆزى باش بولۇپ موڭغۇل قوشۇنلىرىنى يېتەكلەپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەخمەتخاننى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىپ ئىلىغا يالاپ ئاپىرىپ نەزەربەنت قىلىپ

شۇندىن باشلاپ 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قەشقەردە كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاپپاق خوجىنىڭ ئىسمىغا چېتىلىدۇ.

ئاپپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنى دىن بىلەن باشقۇردى، پەرمانلىرى قاتتىق بولدى، ئېتىقادتا بىردەك بولۇشقا زورلاپ، قاراتاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنى شەپقەتسىزلەرچە باستۇردى. 1695- يىلى ئاپپاق خوجا ئۆلۈپ، بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بەش كىلومېتىر كېلىدىغان ھەزرەت دېگەن كەنتتە دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىغا دەپنە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دادىسىنىڭ بۇرۇنقى ئاددىيغىنە قەبرىسى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ ياسىلىشقا باشلىدى، بىر قانچە دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق بۈگۈنكى كاتتا ھەيۋەتلىك ئاپپاق خوجا مازىرى بارلىققا كەلدى. بۇ مازار ئەسلىدە ئۇنىڭ دادىسى يۈسۈپ خوجىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىشقا تېگىشلىك ئىدى، بىراق ئاپپاق خوجىنىڭ دىنىي ساھەدىكى ئورنى، شۇنىڭدەك دىندىن خالىي ھاكىمىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ پەيدا قىلغان زور تەسىرى تۈپەيلىدىن ئەكسىچە ئەينى زاماندا ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە دادىسىدىنمۇ چوڭراق نام - ئابرۇيغا ئىگە بولدى، شۇڭا بۇ مازار بۈگۈنكى كۈنگە كەلگىچە ئاپپاق خوجىنىڭ نامى بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا ۋە قەشقەر شەھىرىدىكى مۇھىم ئاسارە ئەتىقىلەردىن بولۇپ قالدى.

ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانىشى خانىم پاشا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ھوقۇق تالىشىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خانىم پاشا ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيانى

مەشھۇر ئالىملار ۋە شائىر- يازغۇچىلارنى تۇتۇپ دارغا ئاستى، ياكى سۈرگۈن قىلدى، كەڭ خەلق ئاممىسى خۇددى كېلىنى بوغۇپ قويغاندەك جىمىپ كەتتى. مۇشۇنداق رەھىمسىز مۇھىت ئىچىدە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن يۈرەكلىك مەشھۇر شائىرى خىرقىتى (1634 - 1724) قەشقەردە ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتتى، شېئىرنى قورال قىلىپ ئاللىقاچەك ئېلان قىلدى، ئۆلمەس داستان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە»نى يېزىپ چىقىپ، ئەدەبىياتنى دىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقازدى. ئۇنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان تالانتى ۋە ئادەتتىن تاشقىرى جاسارىتى كېيىنكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» ئوبرازلاشتۇرۇش ۋە سىمۋوللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللىنىپ بۇلبۇل بىلەن قىزىلگۈل ئوتتۇرىسىدىكى ساپ مۇھەببەتنى تەسۋىرلىگەن بولۇپ، ياشلىق باھارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايەن قىلىپ، ئاپتورنىڭ ئەركىنلىككە بولغان چەكسىز ئىنتىلىشىنى ۋە ئىنسان تەبىئىتىنى دەپسەندە قىلىۋاتقان قاراڭغۇ جاھالەتكە بولغان قەھرى-غەزىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. خىرقىتى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، لۇتفى قاتارلىق شېئىرىيەت ساھەسىدىكى ئالدىنقى ئەجدادلارنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە ئۆزىمۇ دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىپ، 18- ئەسىرنىڭ 7 - يىللىرىدىن كېيىنكى قەشقەر، شۇنىڭدەك شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قايتىدىن گۈللىنىشىگە قارىتا ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

قويدى. 1721- يىلى جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن دانىيال خوجا قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن تۆت رايوننىڭ قورچاق خانى بولدى، قاراتاغلىقلار گۇرۇھى تۇنجى قېتىم مۇشۇنچىۋىلا چوڭ دائىرىدە ئىككىنچى خوجىلار ھاكىمىيىتىنى قۇردى. 1727- يىلى دانىيال خوجا ئۆلۈپ، خېلى ئۇزاق مەزگىل مالىمانچىلىق بىلەن ئۆتتى. 1749- يىلى دانىيال خوجىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى يۈسۈپ جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇپ، قەشقەردە ئۆزىنى مۇستەقىل خان دەپ ئېلان قىلدى، قاراتاغلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى راسا گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى، بىراق قەشقەر ئەتراپى ئاق تاغلىقلارنىڭ كونا تەسىر كۈچ دائىرىسى بولغانلىقتىن، يۈسۈپ خوجا ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە قارشىلىق كۈچى كۈنسايىن ئۇلغىيىپ، يۈسۈپنىڭ خانلىقى چاك- چېكىدىن بۆسۈلۈشكە باشلىدى. 1755- يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەربىي دىيارغا يۈرۈش قىلىپ، ئاندىن بۇ ئەتراپتىكى خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ بىر ئوبدان راۋاجلىنىش ۋەزىيىتى، ئاپاق خوجا دەۋرىگە كەلگەندە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ بىر ئىزدا توختاپ قالدى. ئاپاق خوجا دىنىي ھاكىممۇتلەقلىق ئورنىغا كۆتەردى، جامائەت پىكرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئېتىقادىنى چەكلەش ئۈچۈن، قۇرئان بىلەن ھەدىستىن باشقا بارلىق كىتابلارنى كۆيدۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قەشقەر ۋە يەكەنلەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيىتى ۋە تارىخىي كىتابلىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى، زور تۈركۈمدىكى

ھەرىكەتلەندۈرۈپ 1757- يىلىنىڭ بېشىدا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى. چىڭ قوشۇنلىرى 1758- يىلى باھاردا ئەسكەر چىقىرىپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا مەجبۇر بولدى. بىر يىلدىن كۆپرەك جەڭ قىلىش ئارقىلىق، 1759- يىلى يازدا توپىلاڭچىلار مەركەز قىلغان قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق رايونلارنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۈيۈك پىلانىنى ئاخىرى ئىشقا ئاشۇردى.

قەشقەرنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقىغا ئاساسەن، چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن 1760- يىلى چىڭ سۇلالىسى قەشقەردە سەنزەن (تولۇق ھوقۇقلۇق) ۋەزىر تۇرغۇزۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز چوڭ شەھەر (قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، قارا شەھەر) نىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ھاكىم بەگ قويۇپ شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ياردەملەشتۈردى، سەنزەن ۋەزىرنىڭ قول ئاستىدا لەشكەر بېشى، ياردەمچى ئامباللار تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس قەشقەر بىلەن يېڭىسارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى. ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇش ۋە ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. سەنزەن ۋەزىر تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنى ئومۇميۈزلۈك باشقۇرىدىغان ئىلى جاڭجۈننىڭ ئىدارە قىلىشىغا قارايتتى. شۇندىن كېيىن بۇ خىل تۈزۈلمە گەرچە بىر

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر
سەنزەن داچىنى

مىلادى 1755‐ يىلى، دۆلىتىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دۆلەت قۇرغانغا 100 يىلدىن ئاشقاندىن كېيىن، دۆلەت زېمىنى ۋە مەملىكەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ھەرىكىتىنى باشلىدى. شۇ يىلى 5‐ ئايدا، چىڭ قوشۇنلىرى جۇڭغار خانلىقىنى تارمار كەلتۈرۈپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى تىنجىتتى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بۇ چاغدا يەنىلا يۈسۈپ خوجا باشچىلىقىدىكى قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ تەسىر كۈچى دائىرىسىدە ئىدى. كىشىلەرنىڭ رايىنى ئۆزىگە قارىتىپ قارا تاغلىقلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، چىڭ قوشۇنلىرى ئىلىدا ئەينى يىللاردا جۇڭغار خانلىقىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قاماقتا تۇرۇۋاتقان ئەخمەتخاننىڭ ئىككى ئوغلىنى، يەنى ئاپپاق خوجىنىڭ پەي نەۋرىسى بۇرھانىدىن بىلەن خوجى جاھاننى تاپتى. بۇلار تارىختا «چوڭ ‐ كىچىك خوجىلار» دېيىلىدۇ. چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، چوڭ خوجا بۇرھانىدىن شۇ يىلى كۈزدە قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى؛ يىل ئاخىرىدا يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ بۇرۇنقى تەسىر كۈچى يەنە ئەسلىگە كەلدى. كىچىك خوجا — خوجى جاھان پۇرسەت پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ، چىڭ سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ خوجىلار ھاكىمىيىتىنى قايتىدىن قۇرماقچى بولدى، ئاكىسى بۇرھانىدىننى

گەن. شۇندىقلا ھەر نۆۋەتلىك قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىنا-
ۋاسىتە قارايدىغان بولدى. پۈتۈن مەملىكەت
ئازات بولغاندىن كېيىن، كونىشەھەر ناھىيىسى
قەشقەر رايونىغا تەۋە بولدى. 1952 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 -
كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇيۈەنىنىڭ رەسمىي تەس-
تىقلىشى بىلەن قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى، شەھەر رايونى
ئەسلىدىكى كونىشەھەر ناھىيىسىگە تەۋە رايونلار (ناھىيە
مەركىزى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئاساس قىلغان
ھالدا) دىن بۆلۈنۈپ بارلىققا كەلدى، 1955 - يىلى كونىشە-
ھەر ناھىيە مەركىزى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي - جەنۇبىغا
16 كىلومېتىر كېلىدىغان توققۇزاق بازىرىغا كۆچتى.

18- ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پەرغانە
ئويمانلىقىغا جايلاشقان قوقان خانلىقى باش كۆتۈرۈشكە باش-
لىدى. بۇ ئاساسەن ئۆزبېك مىللىتىدىن تەركىب تاپقان، ئىس-
لام دىنىنىڭ ئىشانلار مەزھىپىنى ھۆكۈمران كۈچ قىلغان بىر
فېئودال خانلىق ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ ئاھالىسى سودا قىلىش-
قا ماھىرلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭ چىقارغان. چىڭ
سۇلالىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب-شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈر-
گەندىن كېيىن، قوقان خانلىقى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئۇزاق تاب-
رىنقا ئىگە سودا ئالاقە مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈ-
مىدىنى كۆپ قېتىم بىلدۈرگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى غەربىي يې-
مىنىنىڭ خاتىرجەملىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن قەشقەر ۋە
ئۈچتۇرپان ئىككى جاينى قوقان بىلەن سودا قىلىدىغان نۇق-
تىلىق سودا شەھىرى قىلىشقا، سودا ئالاقىسى جەھەتتە قوقان
سودىگەرلىرىگە خىلمۇ خىل، ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە قو-

قانچە-قېتىم ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن قەشقەرنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئورنى ۋە مۇقىملىقى تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىشكە ئېرىشتى.

1884- يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ھەربىي مەھكىمىلەرنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈمى ۋە بەگلىك تۈزۈمىدىكى يەرلىك ئاپتونومىيە ھاكىمىيەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، رەسمى شىنجاڭ ئۆلكىسى تەسىس قىلدى، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئوبلاست، ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە «غەربىتىكى تۆت شەھەرنى چارلىغۇچى ھەربىي ۋىلايەت» تەسىس قىلىندى (قەشقەر ۋىلايىتىگە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن — تۆت شەھەر قارايتتى). قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىدە كونىشەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە بىۋاسىتە قارايدىغان يېڭىشەھەر ئوبلاستىغا تەۋە بولدى (ئوبلاست ئورنى ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيە ئىچىدە بولۇپ، 1828- يىلى قۇرۇلغان. ئۇ چاغدا قەشقەر خەنزۇ شەھىرى دېيىلەتتى. ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن غەربىي خەن دەۋرىدىن كېيىنكى «سۇلې» دېگەن كونا نامى بىلەن ئاتالدى، شۇندىن ئېتىبارەن قەشقەر بىلەن يېڭىشەھەرنىڭ ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى). 1902- يىلى كونىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر مەھكىمەسىگە قارايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى (مەھكىمە ئورنى يەنىلا يېڭىشەھەر ناھىيە ئىچىدە ئىدى)، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن كونىشەھەر ناھىيىسى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتى-

ئىنىسى باھاۋىدىننىڭ ئوغلى ۋەلىخان ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ،
كۆپ قېتىم قەشقەرگە ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايون-
لارغا زور كۆلەملىك ھەربىي ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، ھەم-
مىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. 1865- يىلىدىن 1878-
يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە قوقان دائىرىلىرى ئوچۇق
ئاشكارىلا ئۆزلىرىنىڭ قوماندانى ياقۇپ بەگنى ئەۋەتىپ جا-
ھانگىرخوجىنىڭ كىچىك بالىسى بوزدۆڭخوجىنى كۆزۈرگە تۇتۇپ تۇ-
رۇپ، قەشقەرنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى ھەمدە. بۇ جايىنى بازا
قىلىپ تۇرۇپ پۈتكۈل شىنجاڭنى دېگۈدەك بېسىۋالدى. ئاپپاق
خوجا ۋە بۇرھانىدىن خوجىلارنىڭ ئاتالمىش خوجا ئەۋلادلىرى
قوقان ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئېلىپ بارغان
بىر قاتار قوراللىق توپىلاڭلىرى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ قەش-
قەرنى مەركەز قىلىپ ئارقا-ئارقىدىن قۇرغان ئەكسىيەت-
چىل ھاكىمىيەتلىرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي بولۇپمۇ قەش-
قەر رايونىغا ھېسابسىز بالايى-ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى.
بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى، بولۇپمۇ ئەسلىدىكى ئاقتاغلىقلار-
نىڭ مۇرىتلىرى نوقۇل دىنىي ئېتىقاد ۋە ئاپپاق خوجىغا بول-
غان شەخسىي چوقۇنۇشنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، دەسلەپتە خو-
جا ئەۋلادلىرىنىڭ قايمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرىغانىدى، ئويغانغان-
دىن كېيىن بەس-بەس بىلەن قوللىرىغا قورال ئېلىپ چىڭ
قوشۇنلىرىغا ياردەملىشىپ توپىلاڭنى باتۇرلۇق بىلەن بېسىق-
تۇردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىچكىرىدىكى ھەر قايسى ئۆلكى-
لەردىن كەلگەن سودىگەرلەرمۇ ئاكتىپ ھالدا چىڭ قوشۇنلى-
رىغا ماسلىشىپ، يەرلىك خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە شە-
ھەرنى دۈشمەندىن مۇداپىئە قىلدى، تىللاردا داستان قىل-

شۇلدى. بىراق قوقان ھۆكۈمىتى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەقسىتىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، ھەمىشە دېگۈدەك شىنجاڭ رايونىدا سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتلەردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشەلمىگەن زور تۈركۈمدىكى كىشىلەرنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى. 1759 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرھانىددىننىڭ ئەۋلادلىرى تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇلار قوقانغا بېرىپ يوشۇرۇنىۋېلىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا پۇرسەت كۈتۈپ قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار بىلەن ئۇزۇنغىچە ئالاقە قىلىپ تۇردى. قوقاننىڭ ھەر نۆۋەتلىك ھۆكۈمرانلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنى تۇتۇپ ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى قايتا - قايتا تەلەپلىرىگە قارىماستىن، بۇ خوجا ئەۋلادلىرىنى چىڭ سۇلالىسىغا بېسىم ئىشلىتىدىغان مۇھىم كۈچ دەپ بىلىپ قوغداپ قالدى ۋە قوللىدى.

1757 - يىلى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىدىن باشلاپ تاكى 1857 - يىلىغىچە بولغان توپتوغرا 100 يىل جەريانىدا، قوقان ھۆكۈمرانلىرى خوجا ئەۋلادلىرىنى قەشقەرگە ھەربىي ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى ۋە قوللىدى. ئۇلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتناشتى. بۇ جەرياندا، 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا؛ 1820 - 1828 - يىللىرى سامساقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جاھانگىر خوجا؛ 1830 - يىلى سامساقنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ خوجا؛ 1847 - يىلى جاھانگىر بىلەن يۈسۈپنىڭ يەتتە ئوغلى («يەتتە خوجا» دەپ ئاتىلىدۇ)؛ 1857 - يىلى جاھانگىرنىڭ

كۆرگىلى بولىدۇ. 1828- يىلى لەيىنلىق قەلئەسى جاھانگىر خوجىنىڭ توپىلىڭىدا ۋەيران بولدى. 1839- يىلى قەشقەر خۇيچىڭ (يەنى كونىشەھەر، ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي رايونى) نىڭ ئۇيغۇر يەرلىك ئەمەلدارى زوھۇرىدىن (تارىخىي كىتابلاردا زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ دېيىلىدۇ) نىڭ رىياسەتچىلىكىدە بۈگۈنكى شەھەر ئىچى ئازاد شىمالى يول ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدىكى رايونلار كېڭەيتىپ ياسىلىپ، كونىشەھەر بىلەن لەيىنلىق قەلئەسى بىر- بىرىگە تۇتاشتۇرۇلدى ھەمدە بۈگۈنكى ۋىلايەتلىك پوچتىخانىنىڭ كونا جايىدا بىر غەربىي دەرۋازا ئېچىلىپ، ھازىرقى قۇمدەرۋازا ۋە ئۆستەڭبويى ئىككى كوچا باشقارمىسىنىڭ ئاساسىي ئاھالە رايونلىرى شەكىللەندى. 1867- يىلى ياقۇپبەگ ئىشغالىيىتى دەۋرىدە، قەشقەر قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئايلانما سېپىلى سەككىز چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا، رەتسىز كۆپ تەرەپلىك شەكىلدە ئىدى، سىرتىدا سېپىل خەندىكى ۋە زەمبىرەك پوتەيى بولۇپ، يەكەنخانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى قەشقەر شەھىرى كۆلىمىدىن ئىككى ھەسسىدىن ئارتۇق كېڭەيتىلگەنىدى. 1898- يىلى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن گېنېرالى ياڭ دېجىن ئەسلىدىكى لەيىنلىق قەلئەسىنىڭ كونا خارابىسى ئۈستىدە كونىشەھەر بىلەن زىچ تۇتىشىدىغان يېرىم ئاي شەكىللىك بىر يېڭى قەلئە ياسىتىپ، ھۆكۈمەت مەھكىمىسى ۋە ئارمىيىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى قىلدى، بۇ چاغدا قەشقەر سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 12 چاقىرىم يەتتە پۇڭغا يەتكەنىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ «كولىمى چوڭ، كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ئىدى، شەھەر ئىچىدە كوم

غىدەك، قەھرىمان شەخسىيلەر ۋە بۈيۈك، تارىخىي خاتىرىلەرنى ئۇزتاق يارىتىپ، قەشقەر تارىخىدا خاتىرىلەشكە بەكمۇ ئەرزىيدىغان سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. ياقۇپبەگ قورچاق خاكىمىيىتىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ توپىلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرىمۇ ئۇزۇل-كېسىل ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى. 1884-يىلى شىنجاڭ رەسمىي ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە دىنىي تۇرمۇشى نورمال تەرەققىيات ئىزىغا چۈشتى.

1760-يىلى چىڭ سۇلالىسى قەشقەردە ياردەمچى ۋەزىر مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر كونىشەھەر («خۇيچىڭ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دائىرىسى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ياۋاغ ۋە چاسا ئىككى ئاھالە كومىتېتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاھالىسىنىڭ مىللىي ۋە دىنىي مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، 1762-يىلى كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىككى چاقىرىم جايدا بىر يېڭى قەلئە ياسالدى، «ئايلانمىسى ئىككى چاقىرىم بەش پېڭ، ئېگىزلىكى بىر جاڭ تۆتچى، ئاستى قېلىنلىقى تۆتچى بەش سۈڭ، ئۈستى قېلىنلىقى تۆتچى بەش سۈڭ كېلەتتى. تۆت دەرۋازا قويۇلغان بولۇپ، ئىچىدە ئىسكىلات، يامۇل ۋە ئەمەلدار-ئەسكەرلەرنىڭ تۇرۇشلۇق ئۆيلىرى بار ئىدى» («ئۇيغۇر رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»). قەلئە ياسالغاندىن كېيىن 1771-يىلى چيەنلۇڭ خان تەرىپىدىن «لەيىنىڭ قەلئەسى» دەپ نام بېرىلگەن بولۇپ، ئورنى بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى گۇڭگەنچۇ تۇرۇشلۇق جايدا؛ كونا سېپىلنىڭ ھازىرمۇ

لەت ئايرىمىسىنى ساقلاپ قالدى. بۈگۈنكى قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى قوغان يېزىسى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى ئەنجان رەستىسىنىڭ نامى، ئۆزبېكلەرنىڭ ئانا يۇرتى قوقان، شۇنىڭدەك ئەنجاننىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى شۈبھىسىز.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە تۈزۈلۈپ پۈتكەن «مۇقام» يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىش قوشۇش، رەتلەش ئارقىلىق، 18 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن تەدرىجى ھالدا خىلانىپ 12 مۇقام بولدى، «12 مۇقام» شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ نەسەبى ۋە تۈۋرۈكى دەپ قارىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا كەڭ تارقالدى ھەمدە مۇشۇ ئارقىلىق يەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قاتار چوڭ تىپتىكى گورۇپپىلاشتۇرۇلغان ئاھاڭلىرى كېلىپ چىقتى، قەشقەر سەنئىتىدىن سىرت يەنە باشقا جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ھەر خىل سەنئەتلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن: قۇمۇل سەنئىتى، كۇچار سەنئىتى قاتارلىقلار. 1870 - يىلى قەشقەرلىك مۇھەممەت موللا مۇقامنى ئىلىغا تارقاتقاندىن كېيىن، يالغۇز ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە ئىلى مۇقامى شەكىللىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتە سۇ ۋادىسىدىكى مۇزىكا تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، «12 مۇقام» يەنىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

18 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، چوڭ تىپتىكى مۇقام شەكلىدىكى مۇزىكىلار زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇش بىلەن بىرگە، ئۇسسۇللۇق مۇزىكىلار بىلەن ھەر خىل ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئۇسسۇللارمۇ كەينى - كەينىدىن ئەۋج ئالـ

لار ئۈزۈنىسىغا، توغرىسىغا كېسىشىپ كەتكەن، بىنالار رەت-رەت، بازارلار زىچ شەكىللىنىپ، خۇددى ئۆلكە مەركىزىنىڭ (ئۈرۈمچىنىڭ) نەنگۈەنگە ئوخشايتتى» («شىنجاڭغا ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىن). ماھىيەتتە پەقەت شەھەر سېپىلىنىڭ ئۆزىنىلا ئالساق، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۈرۈمچى سېپىلىدىن بىر چاقىرىم ئىككى يۈز ئۇزۇن بولۇپ، كۆلىمى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇشنىڭ ئەرپىسىدە شەھەر رايونىنىڭ يەر مەيدانى 2.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى سىرتقا قاراپ ئازراق كېڭەيتىلگەندىن تاشقىرى، ئاساسىي جەھەتتىن 1898 - يىلدىكى شەكلىنى ساقلاپ كەلگەنىدى.

بۇ باسقۇچتا، قەشقەردىكى ئاھالىلەر ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان. يەنە ئەمەل تۇتۇش، سودىگەرچىلىك قىلىش ياكى باشقا شەكىللەر بىلەن ئۆز جايىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەنزۇ، مانجۇلاردىن سىرت، ئاساسلىقى خېلى ساندىكى ئۆزبېكلەر بۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ سېپىگە قېتىلغان. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىقىنىڭ ئىككى ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر بىلەن قىلغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي، ھەتتا ھەربىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىدىن كېلىپ چىققان. تۈمەنلىگەن قەشقەر ئاھالىسى قوقانغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشتى، لېكىن تېخىمۇ كۆپرەك ئۆزبېكلەر قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، دىنىي ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل جەھەتتىكى ئوخشاشلىق تۈپەيلىدىن، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۆزبېكلەر ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتتى، ئاز ساندىكىلىرى ئۆزىنىڭ مىل-

قەشقەرگە قاراتقان پاراكەندىچىلىكى، بۇلاڭ-تالاڭى ھەر مىل-
لەت خەلقىنىڭ چەكسىز غەزەب - نەپرىتىنى قوزغىدى. مانا
مۇشۇنداق ئالاھىدە بىر خىل ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، قەش-
قەرنىڭ مەدەنىيەت سەنئىتى چىڭ دەۋرىدە مىسلىسىز تەرەق-
قىياتلارغا ئېرىشتى. گۈزەل ئەركىن تۇرمۇشتا تەلپۈنۈپ، خەلق
ئۈچۈن كەپ قىلىدىغان زور تۈركۈم يازغۇچىلار ۋە شائىرلار
مەيدانغا چىقتى.

ئالدى بىلەن، 16 - ئەسىردىن كېيىن ئەرەب، پارىس
تىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىغا كەڭ تۈردە سىڭىپ
كىردى، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پاي-
دىسىز بولغان بۇ خىل خاھىشنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، چىڭ
سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قەشقەر-
دىكى زور بىر تۈركۈم ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ئۇيغۇر تىل - يې-
زىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تېگىشلىك ئورنىنى ئو-
مۇميۈزلۈك ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىدى. بۇ دەۋردە ۋۇجۇد-
قا چىققان مۇتلەق زور كۆپ ساندىكى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى
ئۇيغۇرچە يېزىلدى، ھەتتا پارىسچە، ئەرەبچە ئەسەرلەرنى ئۇي-
غۇرچىغا تەرجىمە قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. مەسىلەن: 16-
ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر
كوراگان يازغان «تارىخىي رەشىدىيە» نى
1750 - يىلى قەشقەردە ئاتاقلىق تەرجىمان
ھاجى ھوشۇر خەلپە پارىسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ،
بۇ مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تارقىلىشىدا ئې-
رىشى ۋە سۈرئىتىنى تېزلەتتى. شىنجاڭنىڭ داڭدار تارىخىي
ئەسىرى «خوجىلار تەزكىرىسى» دە ئاپئاق خوجىنىڭ يەكەن خانى-

دى. مەشھۇر «قەشقەر سەنئىتى» ئۇسسۇلى مۇشۇ دەۋردىن باشلاپ قېلىپلاشتى؛ ھەر خىل مۇزىكىلىق ئۇسسۇللار لەرزان، جانلىق، جۇشقۇن، قىزغىن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىجەز - خاراكتېرىنى تولۇق نامايەن قىلىپ بېرىدۇ. 12 مۇقامغا ئوخشاشلا، مۇزىكىلىق «سەنەم» ئۇسسۇلىمۇ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب-شىمالىدىغا ئومۇميۈزلۈك تارقاپ، ئۇيغۇر خەلقى بەكمۇ ياخشى كۆرىدىغان ئۇسسۇللاردىن بولۇپ قالدى. مۇشۇ چاغدا، روشەن جۇغلىنىشچانلىقتا ئىگە چوڭ تىپتىكى قول ئۇسسۇلى «مەشرەپ» ۋە شۇنىڭدەك ھەر خىل سېرىك خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇللارمۇ خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى «نەزىپەدە» ئۇسسۇلى گىرىم قىلىش ۋە سەھنىلىشىش داسقۇچىغا قەدەم قويدى، ئۇ تېخىمۇ نەپىس، ئەۋرىشىم بولۇپ، ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ يېڭى نامايەندىسى دەپ نام ئالدى. ئەپسۇسكى بۇ خىل نەزىپەدە ئۇسسۇلى كېيىن پەيدىنپەي ئېكسپىلاتاتورلار سىنىپى مەخسۇس ھوزۇرلىنىدىغان ئويۇنغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۈزۈلۈپ قېلىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغانىدى، پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن يېڭى ھاياتقا ئېرىشتى ۋە يەنىمۇ راۋاجلاندى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭدا، بىر تەرەپتىن سىياسىي بىرلىك ۋەزىيىتى مۇقىملىشىشقا يۈزلىنىپ، ئىقتىساد كۆللەپ - راۋاجلىنىشقا باشلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي، خەنزۇ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى خەلققە چوڭقۇر ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرمەكتە ئىدى. ئاتالمىش خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شىنجاڭغا، بولۇپمۇ

ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئەمەس) نىڭ لەردىكىلىق داستانى «غەزە-
لى كاشغەر» تىلىمىنىڭ تولىمۇ گۈزەللىكى ۋە كۈچلۈك ۋەتەنپەر-
ۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيەتىمىزنـ
بىردە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن تۇتىدۇ.

19 ـ ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ شائىرى قەشقەر
بۇلاق بېشىلىق ئابدۇرېھىم نازىرى (1770 ـ 1848) بولۇپ ھې-
سابلىنىدۇ. ئۇ، 20 يېشىدا قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى ئىچىدىكى ئىس-
لام ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئىمتىھان بېرىپ كىرىپ، بۇ يەردە مول بى-
لىم ئاساسىنى ياراتتى. مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن باشقى-
لارغا كىتاب نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىش بىلەن تۇرمۇش
كەچۈردى، 60 ياش چېغىدا ئاندىن شۇ جايدىكى ئۇيغۇر يەر-
لىك بەگنىڭ ھوزۇرىدا كاتىپلىققا تەيىنلەندى. جاپا ـ مۇ-
شەققەتلىك تۇرمۇش ۋە بەگنىڭ ھوزۇرىدا كۆرگەن... بىلگەنلە-
رى نازارىغا فېئودال ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى قاراڭغۇ جا-
ھالەتنى چوڭقۇر تونۇتتى ۋە ھېس قىلدۇردى. ۋەھشى زوراۋان-
لىق ۋە ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئۇنى
يورۇقلۇق ۋە ئەركىنلىككە تېخىمۇ ئىنتىزار قىلدى. ئۇنىڭ
ھەر بىر پارچە شېئىرى ھۆكۈمرانسىنىپلارغا بولغان نەپرەت
ۋە خەلققە بولغان مۇھەببەت بىلەن تولۇپ-تاشقان. ئۇ «مۇھەب-
بەت داستانلىرى» دېگەن باش تېما ئاستىدا 48 مىڭ مىسرا
شېئىردىن تۈزۈلگەن 25 داستان يېزىپ چىقتى، قاپىيىلىرى-
نىڭ نەپىسلىكى، تەسەۋۋۇرىنىڭ موللىقى، مۇھەببەت ـ نەپرى-
تىنىڭ ئايدىڭلىقى، ئۇنىڭ ھەر بىر ئەسىرىنى يېقىنقى زامان
ئۇيغۇر شېئىرىي ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھىرىگە ئايلاندۇردى، شىن-
جاڭدا ئۇنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرلىرى تىلغا ئالىدىغان بول-

لىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى چاڭگاللىغا كىرگۈزۈۋالغىنىدىن تار-
تىپ تاكى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى
ئارقىسىدا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىنى قولغا كەلتۈرگىنىگىچە
بولغان پۈتكۈل تارىخىي جەريان بايان قىلىنغان. خەنزۇچە
تارىخىي ماتېرىياللاردىكى شىنجاڭ رايونىغا ئائىت مۇشۇ بىر
باسقۇچلۇق تارىخنىڭ نۇرغۇن بوش ئورۇنلىرى تولدۇرۇلغان،
داھايىتى يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە؛ ئۇنىڭ ئاپتورى
قەشقەرلىك تارىخشۇناس مۇھەممەت سادىق قەشقىرىدۇر (1685-
1765- يىللىرى).

بۇ دەۋردە، مۇۋەپپەقىيىتى ئەڭ يۇقىرى، تەسىرى ئەڭ
زور بولغىنى يەنىلا زور بىر تۈركۈم ئاتاقلىق شائىرلار ۋە
ئۇلارنىڭ ئۆلمەس شېئىرلىرىدۇر. مەسىلەن: قەشقەرلىك شائىر
كەشمىدىن 1799- يىلى يازغان داستان «ئارسلانخان ھەققىدىكى
غەيرىي تارىخىي ۋەقەلەر» دە قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋر-
دىكى بىر باسقۇچلۇق قەھرىمانلىق ئىشلار تەسۋىرلەنگەن.
قەشقەرنىڭ قوغان يېزىسىدىن چىققان ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇ-
رى 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم شائىر
بولۇپ، ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى
«12 مۇقام» دا ناخشا تېكىستى قىلىنىپ خەلق ئاممىسى تە-
رىپىدىن ئىشتىياق بىلەن ئوقۇلغان؛ قەشقەردىكى ئامرات ئا-
ئىلىدىن كېلىپ چىققان مۇنەۋۋەر شائىر تۇردى ئازىم غېرىبى
(1802 - 1862) 1841- يىلى ئىجاد قىلغان پەلسەپىۋى داس-
تان «كىتابى غېرىبى» نى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ
ياخشى نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ؛ 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلى-
رىدا ئۆتكەن قەشقەرلىك شائىر گۇمنام (بۇ ئەدەبىي تەخەللۇسى؛

قەشقەردە كۆتۈپخانىچىلىق

مۇھەممەت ئوسمان

گوۋۇيۈەن 1986-يىلى 12-ئاينىڭ 20-كۈنى قەشقەر شەھىرىنى تارىخىي-مەدەنىي شەھەرنىڭ بىرى دەپ ئېلان قىلدى. كۆتۈپخانىچىلىق قەدىمكى شەھەر — قەشقەر شەھىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. تۆۋەندە، قولىمىزدىكى تەلىيى ئوڭ كېلىپ ساقلىنىپ قالغان پارچە-پۇرات ماتېرىياللار ئاساسىدا كىتابخانىلارغا قەشقەرنىڭ كۆتۈپخانىچىلىقى ھەققىدە قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز. قەشقەر كۆتۈپخانىچىلىقىنى قىسقىچە بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، قەدىمكى كۆتۈپخانىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ئەھۋالى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتىمىز.

قەدىمكى كۆتۈپخانىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

كۆتۈپخانىچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىيات ئېقىمى بويىچە مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. قەدىمكى زامانلاردا خەت ھېيروگلىپ شەكىللىرىدىن ئاستا-ئاستا ھەرپ ئاساسىغا كۆچۈپ، كىتابلار يېزىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئالىم، داناكىشىلەر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى شەخسىي كىتاب يىغىشقا باشلىغان. كېيىن تە-

سا بىلمەيدىغان ئادەم يوق دېيەرلىك. ئۇ تارىختىن بۇيانقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بويىچە ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبەرلىرىدىكى ئىجادىيەتكە ئەڭ باي، مۇۋەپپەقىيىتى ئەڭ ئۇستۈن، غايەتزور چولپان بولۇشقا مۇناسىپ! ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكە ئىگە ئەسىرى 1835- يىلى يېزىپ چىقىلغان «رابىيە - سەئىدىن» داستانى بولۇپ، ئۇ پۈتۈنلەي ھەقىقىي ئۆتكەن ئادەم ۋە ئىشتىن ئۆزگەرتىپ تۈزۈپ چىققان، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ لياڭشەنبەي بىلەن جۇيىڭتەي ھېكايىسىدۇر. بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، رابىيە- سەئىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پاك، سەمىمىي مۇھەببىتىنىڭ سىمۋولىغا ئايلىنىپ، بۈگۈنكى كۈنگىچىلىك شىنجاڭ ھەرمىللەت خەلقى ئارىسىدا تارقىلىپ كەلمەكتە. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ داستان كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىپ تۈزۈلۈپ سەھنىلەشتۈرۈلۈپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاممىنىڭ يۈكسەك باھاسىغا ئېرىشتى.

(ھېكىم ئىدرىس تەرجىمىسى)

رەققىي قىلىپ كىتابخانا بىنا قىلىنىپ، كىتابلار مەقسەتلىك جۇغلانغان ۋە باشقۇرۇلغان. قەدىمكى كۇتۇپخانىچىلىق مۇنداق ئۈچ دەۋرنى باشتىن كۆچۈرگەن:

(1) جانلىق كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى، يادقا ئېلىش دەۋرى.

مىلادىدىن ئىلگىرى يۇنانلىقلار ئادەملەرنىڭ «ئىلىئادا»، «ئودىسا»، «ئىلىدا» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئىبرانىيلار ۋە بابىل، ئاسور دىيارلىكلەر ئىبرانىي تىلىدىكى «تەۋرات»، «ئىنـ جىل»، «زەبۇر» قاتارلىق كىتابلارنى؛ ئەرەب، پارس ۋە تۈركـ لەر بولسا «قۇرئان»، «مەسھەب»، «ھەدىس» قاتارلىقلارنى يادلىۋالدۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا ئىنسانلار ئارىسىدىكى خەـ ۋەرچىلىك ئىشلىرىدا پوچتا بولمىغاچ، خەۋەرچىلەرنى تاپشۇـ رۇلغان گەپلەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن يادىلاپ ماڭىدىـ غان ئىشلارمۇ بولغان، ھەتتا بۈگۈنكى ئىگموسلارغا ئوخشاش خەۋەر - ئۇچۇرلارنى يىپ تۈگۈنى، ياغاچ پۈتىكى قاتارلىقلار بىلەنمۇ بىلدۈرىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. ئۇنىڭدىن سىرت، كىتاب ۋە قول يازمىلاردىكى ھەممە نەرسىلەرنى بىرلا ۋاقىتتا تەگلا بىلىپ كەتكىلى بولمىغانلىقتىن، كىشىلەر ئاشۇ خىل يازمىلاردىكى مەزمۇنلارنى بىر قەدەر چۈشەنگەن كىشىلەردىن سوراپ ئۆگىنىدىغان ۋە شۇ ئاساستا بەلگىلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولغان. يۇقىرىقىلار ئىنسانىـ يەتنىڭ جانلىق كۇتۇپخانىچىلىق دەۋرى ياكى كۇتۇپخانىچىـ لىقنىڭ جانلىق دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

(2) قەبرە (گۆرۈستانلىق) — كۇتۇپخانىلىرى دەۋرى.

قەۋرە كۇتۇپخانىلىرى دېگىنىمىز — مەلۇم بىر كىشى ۋاپات بولۇپ كەتسە، مەرھۇم بىلەن بىرگە ۋەسىيەتنامە، ۋەسىقە،

كىتابلارنى بىللە كۆمۈپ ساقلايدىغان ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ، قەبرە كۆتۈپخانىلىرى ئاساسەن، تابىل ھېسابىلىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىنلا ئادەم باللىرى ئارىسىدا قىرغىنچىلىق، ئۇرۇش-تالاش يۈز بېرىشكە باشلىدى. غالىپلار مەغلۇپلارنى بوزەك ئېتىپ، ئۇنىڭ يەر-زېمىن، ئۆي-ماكان، خوتۇن-قىزلىرىنى ۋە مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلىغاندىن تاشقىرى تەئەللۇقاتلىرىغا ئوت قويۇپ، خالىغانچە ۋەيران قىلىدىغان زالىم ھەرىكەتلەر يۈز بەرگەنلىكتىن، ئىنسانلار ئارىسىدا خاتىرجەمرەك ۋە تىنچراق جاي دەپ، كىتاب، ۋەسىقە، توختام، ھۆججەت، خەت-چەك ۋە مال-دۇنيالىرىنى قەبرىستانلىقلاردا ساقلاپ، كۆڭلىنى ئىمىن تاپقۇزغاندىن تارتىپ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. «ھەزرىتى موللام» (قەشقەر ئوپالدا)، «يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم — خاس ھاجىپ» (قەشقەر خەلق باغچىسىدا)، «سەئىد ئەلى ئارسلانخان» (يېڭىسار ئودامدا) ۋە دۆلەتباغنىڭ مازارلىرىدىكى «كىتاب ساندۇق» لىرى ۋە قەبرىلەر ئىچىدە، تاكچىلاردا ساقلانغان كىتاب، خەت-چەك، ۋەسىقىلەر قەشقەردىمۇ قەبرىستانلىق كۆتۈپخانىلىرىنىڭ بولغانلىقىنىڭ ئەمەلىي مىسالىدۇر.

(3) چوڭ-چوڭ كۆتۈپخانىلارنى ياساپ مەقسەتلىك ھالدا كىتاب ساقلاش دەۋرى.

دۇنيا ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىگە قەدەم قويغاندا كىشىلەر ئارىسىدا قەدىمكى كىتابلارنى ئۆز رايى بويىچە ئۆزگەرتىدىغان «ھاۋارىيىونچىلار، بىدئەتچىلەر» چىقىپ، كىتابنىڭ ئەسلى تېكىستلىرىنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن قىرىپ، ئۆزىگە ياقمىغان مەزمۇنلارنى چىقىرىۋېتىدىغان ئىشلار مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بى-

كى گۈل ـ گىيا، زىرائەت تۈرلىرى، قەشقەرنىڭ يېزا ئىگىلىك، تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، ياشىغان ھايۋانات، قۇشلار قاتارلىقلارنىڭ تارىخىي تەزكىرىسىنى يېزىشتا تولىسى قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر كىتابتا خاتىرىلىنىشىچە قەشقەردە ئەينى ۋاقىتتا ئۆستۈرۈلگەن گۈللەردىن: بىنەفشە، سۇمبۇل، رەيھان، گۈلى ئاببىاس، نافەرمان، ئەبرۇسەۋسەن، ئەنبەرۋەخوخا گۈل، نايۇ، ياسەمەن، گۈلشەن، گۈلى سەدبەر، قامچا گۈل، ھېيداد، تۆگە قۇيرۇق، تەلە گۈل، خوبادگۈل، گۈلى قەھقەھە، گۈلى ئەمەش، باغادى، گۈلى نەركەس، خۇرۇبەس، تاجىگۈل، گۈلى شەمسى، گۈلى كاككۇك، گۈلى نەسرىن، لالە، خىنە گۈل، چىنە گۈل، گۈلى ھىندۇ، گۈلى كەشمىر، قىزىلگۈل، ژالە، ئەترە... قاتارلىقلار؛ مېۋىلىك دەرەخلەردىن: ئانار، ئەنجۈر، پىستە، بادام...؛ خۇشپۇراق ئۆسۈملۈكلەردىن: مېھرىگىيا،...؛ زىننەت دەرەخلىرىدىن: قارا سۆگەت، سېرىق سۆگەت، چىنار، تالى مەجنۇن؛ چۆل ئۆسۈملۈكلىرىدىن: جۇزغۇن، يۇلغۇن، سوك ـ سوك، چاكاندا، قىرىق بوغۇم، ئادىراسمان (زەھەر ئېلىشقا)، قومۇش، يىكەن، چىغ...؛ كۆكتاتلاردىن: سەۋزە، چامغۇر ...؛ ئۆي ھايۋانلىرىدىن قوي...؛ ياۋايى ھايۋانلاردىن: قۇلان، چېركىن قۇلان (ياۋا ئات)، جەرەن، ئارقار، ياۋا ئەچكە، قاقشازلىق بۆكەن، ياۋا تۆگە، كېيىك...؛ گۆشەندە ھايۋانلاردىن: بۆرە، يىلپىز، تۈلكە، ئېيىق، شىر، سىلەيسۈن؛ ھايۋان ۋە قۇشلاردىن: پايپاقساق چىل، قىزىل تۇمشۇق قاغا، دوغداق، كەكلىك، ئۇلاي، بولغۇن، ئاغمىخان، سۆسەر، جاڭگال توشقىنى...؛ يىرتقۇچ قۇشلاردىن يايلاق بۈركۈتى، قىزىل لاچىن، سېرىق تىرناق، لاچىن، سا،

لەن كىشىلەر ئارىسىدا كىتابلارغا گۇمانىي قارايدىغان ئەھ-ۋاللار شەكىللەندى. بىر ئاۋىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئىسكەن-دەرىيىدە يۇقىرىدىقى ئەھۋاللارنى تۈگىتىش ئۈچۈن ناھايىتى زور كۇتۇپخانا تەسىس قىلىنىپ، مىسىر تەۋەسىدىكى كىتاب، خەت يېزىلغان تېرە، تاختىلارنى توپلىغان ۋە كۇتۇپخانىچىلىق كەس-پى ئۇيۇشتۇرۇلغان، شۇنىڭدىن كېيىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا، جۈملىدىن پىرگام (كىچىك ئاسىيا) شەھىرى كۇ-تۇپخانىسىمۇ زور قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەپ كەتكەن.

قەشقەردىكى كۇتۇپخانىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى

يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت قەدىمكى شەھەر — قەشقەر-دە 10 - ئەسىردىلا «مەدرىسەئى ساچىيە»، «مەدرىسەئى ھا-مىدىيە» نامىدىكى ئىلىم يۇرتلىرى بولغانىدى. بۇلاردىن «مەدرىسەئى ھامىدىيە» قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى «دۆ-لەتباغ» دېگەن يېزىنىڭ «بارىگاھ» دېگەن كەنتىگە ئورۇن-لاشقان، يەنە دۆلەتباغ دەپ ئاتالغان پادىشاھلىق باغىنىڭ غەربىگە، تۈمەن دەريا ساھىلىغا «سائادەت كۇتۇپخا-نىسى» دېگەن بىر كۇتۇپخانىنىڭ ئورۇنلاشقانلىقى قەدىمكى يەر ناملىرى تەزكىرە كىتابى ۋە ۋەسىقىلەردە قەيت قىلىن-غان. بۇ كۇتۇپخانىلاردا نۇرغۇنلىغان ئالىملارنىڭ نادىر ئە-سەرلىرى جەملىنىپ ساقلانغانىدى. ئەپسۇسكى خىزىر خوجا دەۋرىدىكى توپىلاڭدا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك كىتابلار كۆي-دۈرۈۋېتىلگەن. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان مەشھۇر كىتاب-لاردىن ئالىم مەھەممەت بىننى ئەلمىيول قەشقەرىنىڭ «كىتا-بۇ زىرائەت» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنغان قەشقەردە-

بۇيرۇق چۈشۈرگەن داۋگۇاڭنىڭ قەشقەرگە قويغان ھاكىمى
لۈكچۈڭلۈك زوھىرىدىن ھېكىمبەگ كاتىپى ئابدۇرېھىم سىجىد-
لات (نازارى)، نورۇز ئاخۇن كاتىپ قاتارلىقلارنى ھەرىكەت-
كە كەلتۈرۈپ، توققۇز يۇرتتىكى ئەھلى خەتتاتلارنى ئوردىغا
يىغىپ، ئوپالنىڭ دوغلات دېگەن يېرىدىكى بەش مولۇق باغ-
قا ئۇلارنى پاراۋان تۇرمۇش بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ شائىر
ئابدۇرېھىم نازارىنى باش قىلىپ «ئەخلاقىل مۇھسىنىن»
(«گۈزەل ئەخلاق») قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدۇرۇپ، ئۇنىڭغا
خەنزۇ، مانجۇ، ئۇيغۇرچە يېزىقلاردا ئويۇلغان تامغىسىنى بې-
سىپ، شەھەر ۋە سەھرالاردىكى مەدرىس، مازار، مەكتەپلەرگە
«ۋەخپى ئام» دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. ھازىر بۇ كىتابلار-
نىڭ بىر قىسمى قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانىنىڭ قەدىمكى
كىتابلار ئارخىپ ئامبىرىدا ساقلانماقتا.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، قەشقەر شەھىرى-
دىكى 20 دىن ئارتۇق «مەدرىسە» نامى بىلەن تونۇلغان ئى-
نستىتۇتلارنىڭ ھەممىسىدە كۇتۇپخانىلار بار بولۇپ، ئۇلار-
دىن «تالىپ» دەپ ئاتالغان ئەينى دەۋر ستۇدېنتلىرى
پايدىلىناتتى. قۇمۇل ۋەقەسىدىن كېيىن، 1932 ـ يىلى قەشقەر
ئەنجان رەستىسىدە «مىللەت كۇتۇپخانىسى»، 1938 ـ يىلى خەلق
كۇلۇبىدا «ئۇيغۇر ئۇيۇشما كۇتۇپخانىسى»، «مىن جياۋگۈەن»
(«ئاۋام مائارىپ سارىيى» مەنىسىدە ــ تەھرىر) كۇتۇپخانى-
سى؛ 1950 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن شەھەردە «خەلق كۇتۇپخا-
نىسى»، «دوستلۇق كۇتۇپخانىسى»، «بالىلار كۇتۇپخانىسى»
قاتارلىق كۇتۇپخانىلار پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن تاشقى-
رى 1956 ـ يىلىدىن باشلاپ، رەسمىي ھالدا شەھەرلىك كۇتۇپ-
خانا قۇرۇلۇپ ھازىرغىچە خەلق ئۈچۈن خېلى ياخشى خىزمەت-
لەرنى ئىشلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر شەھىرىدە پېداگو-

چۈغۈندەك، غېجى، لاچىن دېۋانى قاتارلىقلار دەپ ھەممە قۇش، ئۆسۈملۈك، گۈل-گىياھلارنى داۋاسى بىلەن قوشۇپ يازغان.

ئۇنىڭدىن باشقا كىتابتا يەنە 12 مۆچەلنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالمىسىمۇ بېرىلگەن. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە ئاتالمىسى:	پارسچە ئاتالمىسى:
(1) قوزا	(1) ھەمەل
(2) ئۇي	(2) سەۋرى
(3) قوشكېزەك	(3) جەۋزا
(4) يولۋاس	(4) ئەسەد
(5) لەھەڭ	(5) سۈنبۈل
(6) بۇغداي بېشى	(6) سەرتان
(7) تارازا	(7) مىزان
(8) چايان	(8) ئەقرەب
(9) ياچاق	(9) قەۋس
(10) ئوغلاق	(10) جەدى
(11) سوغا	(11) دەلۋى
(12) بېلىق	(12) ھوت

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە، بۈيۈك سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ بىرىنچى ۋارىسى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قەشقەردە ۋالىيلىق قىلىۋاتقان ئۈچىنچى ئوغلى سوپى سۇلتانغا ئالاھىدە نامە يېزىپ، ئۇنىڭ كىتابچىلىق ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىشىنى تاپىلاپ مۇنداق دېگەن: «پەرزەنتى چەمەنزارىم: بۈزرۈكۋار سۈتۇق بۇغراخان غازى پادىشاھىم، باھادىر ئىسلام، پەزىلەتلىك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ مەقبەرە گۆرۈستانىنى تەسىر ئەيلەپ، كىتابلار يازدۇرۇپ ۋەخپى قىلىپ، نامى ئەزىزىدىن سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىقبالىنى قۇزۇن ئەيلىگەيسىز.»

ئۆزىنى ئېمپېراتور ئەزەم دەپ ئاتاشقا پۈتكۈل ئاۋامغا

گىنگا ئىنىستىتۇتى، دارىلمۇئەللىمىن، ھەر قايسى ئوتتۇرا تېخنىكوم ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر، شۇنىڭدەك زاۋۇت، كان، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ھەم شەخسىيلەر يولغا قويغان ھەر خىل شەكىلدىكى كۇتۇپخانىلارمۇ ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە،

[قىسقا خەۋەر]

يېقىندا، شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ «تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىق ھەيئىتى» يىغىن چاقىرىپ، ئالدىنقى بىر مەزگىللىك خىزمەتلەرنى يەكۈنلەپ، تەجرىبەلەرنى جارى قىلدۇردى. ساقلانغان مەسىلىلەرنى تۈزەتتى ھەمدە «تارىخىي ماتېرىياللار» تەھرىر ھەيئىتىنى قىسمەن تولۇقلىدى ۋە تەرتىپكە سالدى. «تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ ئۇيغۇرچىسىنى نەشر قىلىشتا ئۆتكەنكىدەك تەرجىمىنى ئاساس قىلىدىغان بىر تەرەپلىمىلىك ھالەتنى ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە يېزىقتا يازغان ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، تەھرىرلەپ چىقىرىشنى ئاساس، تەرجىمە ماتېرىياللارنى چىقىرىشنى قوشۇمچە قىلىشنى بېكىتتى. يېڭىدىن بېكىتىلگەن تەھرىر ھەيئەتلىرىنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە (ئۇيغۇرچە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) : ئابدۇرېشىت ھاجى، ئابدۇقادىر ھېيىت، ئابلىمىت سابىر، جاۋشىڭخەن، سۇرۇڭچۇن، شياۋدېرۇڭ، قەمەرجان، قۇربان ئىمىن، مازېشيەن، مۇھەممەت ئوسمان، مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى، ۋاڭشيالىڭ، ۋاڭ يىلىڭ لىن. ھەيئەت مۇدىرى: سۇرۇڭچۇن، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: ۋاڭشيالىڭ، ئابدۇقادىر ھېيىت.

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئابدۇغىنى ھۇسەيىن

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت
كېڭىشى قەشقەر شەھەرلىك تارىخىي
ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى
تۈزدى

«قەشقەر گېزىتى» مەتبەئەسىدە بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم، 1/32، 5.75 باسما [illegible]
تىراژى: 1000

باھاسى: 2.00